

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

В.КАРИМОВА, Ф.АКРАМОВА, Н.ЛУТФУЛЛАЕВА

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ

(ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ – 2011

В.Каримова, Ф.Акрамова, Н.Лутфуллаева. Ижтимоий психология: Ўқув қўлланма. – Т., 2011. – 154 б.

Мазкур ўқув қўлланмада ижтимоий психология фанининг мақсади, предмети ва вазифалари, ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши, ривожланиш тарихи, ижтимоий психологиянинг назарий манбалари, ижтимоий психологиянинг асосий мавзулари, табиқий ва амалий соҳалари, асосий методлари, ундаги шахс, гуруҳ, бошқарув, муомала муаммолари назарий жиҳатдан ёритиб берилган. Шунингдек, ўқув қўлланмада ўқитиш жараёнида таълим технологияларини қўллаш, ўқув фаолиятини самарали олиб боришда мустақил ишларни ташкил этиш масалалари атрофлича келтирилган.

Ушбу ўқув қўлланма ҳозирги кунда психологиянинг алоҳида соҳаси сифатида ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тўлиқ тушуниш ва унга адекват муносабат ўрната олишга ёрдам берар экан, таълим йўналишларидан академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртлирида таҳсил олаётган талабаларга, ва айниқса, касб таълими йўналишидаги талаба, магистрантлар, илмий изланувчилар, шунингдек, психология фани ўқитувчилари учун мўлжалланган.

Такризчилар:

1. Дўстмухамедова Ш.А. - психология фанлари номзоди, доцент

2. Ҳакимова М.Ф. - педагогика фанлари доктори

Олий ва ўрта махсус касб-ҳунар таълими илмий методик бирлашмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгашнинг 2011 йилдаги - сонли қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

@ ТДИУ - 2011

К И Р И Ш

Биз жамиятимиз ҳаётида рўй бераётган барча ўзгаришларнинг ижтимоий психологик моҳиятини - психология фанининг муҳим тармоғи бўлмиш *ижтимоий психология*нинг бугунги ҳолати ва истиқболи нуктаи назаридан таҳлил қилиш орқали бу фаннинг жамиятдаги ўрни ва имкониятларига баҳо беришни ният қилдик.

Бу фан олдида турган вазифалар кўлами ва салмоғи каттадир.

Ўқув қўлланмада кўтарилаётган масалалар ижтимоий ҳаёт сирларининг мухтасар баёни бўлса-да, маълум маънода ижтимоий психологиянинг илмий амалиёт ва илмий тадқиқот қуроли сифатидаги имкониятлари тўғрисида тасаввур беради.

Ижтимоий психологиянинг вазифаларидан келиб чиқиб, ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилаётган ушбу китобнинг асосий мақсади инсоннинг жамият билан бўладиган кўплаб мураккаб муносабатлари тизимининг ижтимоий психологик механизмларини ёритиб беришдир. Ушбу ўқув қўлланма ёшларга айнан психологик билимлар асосларини берса-да, умид қиламизки, уларни ўз атрофида рўй бераётган ислохотларга холис баҳо бериш, ўзи ва ўзгалар руҳияти сир-асрорларини бефарқ бўлмаслик, ўз лаёқатларини ўстиришнинг элементар воситаларидан бохабар бўлишга ёрдам беради.

Китоб ижтимоий психологиядаги тадбиқий, амалий соҳаларга, бошқарув ва раҳбарлик масалаларига, мулоқот ва уни самарали таъсир этиш йўлларига, мулоқотнинг шакллари, босқичлари, воситаларига, шахснинг ижтимоий муносабатлардаги турли тоифаларига эътиборни қаратади. Ҳар бир боб аввалида бобда кўриладиган масалалар, бобнинг қисқача мазмуни, боб якунида эса қисқача хулоса, назорат саволлари ҳамда мустақил ишлар учун мавзулар берилгандир.

Китобни мутоала қилиш жараёнида унда кўтарилган муаммоларга бефарқ қолмайди, жаҳонда ва мустақил юртимизда рўй бераётган оламшумул воқеалар моҳиятини англашда ва уларга нисбатан фаол ҳаётий мавқенинг шаклланишида кўмакдош бўлади, деб умид қиладилар.

Муаллифлар

МУНДАРИЖА		
	КИРИШ	3
1-БОБ	ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ	5
2-БОБ	ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ	20
3-БОБ	ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ МЕТОДЛАРИ	30
4-БОБ	ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА МУОМАЛА ПСИХОЛОГИЯСИ	43
5-БОБ	МУОМАЛАНИНГ КОММУНИКАТИВ, ИНТЕРАКТИВ ВА ПЕРЦЕПТИВ ТОМОНЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ	55
6-БОБ	ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА ГУРУҲЛАР МУАММОСИ	78
7-БОБ	ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА КИЧИК ГУРУҲЛАР ВА УЛАРДАГИ ҚОНУНИЯТЛАР МУАММОСИ	86
8-БОБ	ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС МУАММОСИ	96
9-БОБ	БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ АСОСЛАРИ	118
10-БОБ	ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ТАДБИҚИЙ СОҲАЛАРИ	139
	ГЛОССАРИЙ	149
	Фойдаланилган ва тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати	153- 154

I БОБ

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Ижтимоий психология фанининг тарихи.

Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи.

Халқлар психологияси назарияси.

Омма психологияси назарияси.

Ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияси.

Ижтимоий психология фани предмети.

Ижтимоий психология фанининг вазифалари.

Кичик гуруҳлар ва жамоалар психологияси.

Шахсни ижтимоий-психологик ўрганиши.

Оила – ижтимоий психологиянинг ўрганиши объекти сифатида.

Ижтимоий тасаввурлар ижтимоий психологиянинг ўрганиши объектидир.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Ҳозирги замон ижтимоий психология фанининг предмети ва унинг ижтимоий табиати. Ижтимоий психология фанининг тарихи. Унинг расман тан олинishi. Ижтимоий психология фанининг мавзу баҳси.

Ижтимоий психология фанининг уч назарий манбалари. Халқлар психологияси назарияси ва унинг асосий зояси. Бу борадаги М.Лацарус, Г.Штейталл, В.Вундт, А.Потебни ва бошқаларнинг назарий қарашлари моҳияти. Омма психологияси назарияси ва ундаги Г.Тард, С.Сигели, Г.Лебон ёндашувлари. Лебоннинг шахснинг омма ҳолатидаги белгилари таснифи. Ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияси ва У.Макдугалл, Э.Росс, Ж.Болдуин қарашлари.

Ижтимоий психология фани предмети. Предметни тушунтиришида Г.Гибш, М.Форверг, Ю.Шерковин, А.Петровский, В.Шпалинский, Г.Андреева таърифлари. Ижтимоий психология фанининг вазифалари: кичик гуруҳлар ва жамоалар психологияси; шахснинг ижтимоий психологик қиёфаси, оммавий ходисалар, оила психологияси масалалари, бошқарув ва муомала психологияси.

Ижтимоий психология фанининг тарихи

Жамият - бу инсонлар мажмуидир. Унинг тараққиёти ва маънавий салоҳияти кўп жихатдан ана шу инсонлар ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатларнинг табиатига, улар амалга оширадиган мураккаб ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг мазмунига боғлиқ. Ҳар бир инсон жамиятда яшар экан, у унда ўзига хос ўрин ва мустақил мавқе эгаллашга интилади, шунинг учун у ўзига хос интилиш, лаёқат ва фаоллик намуналарини намойиш этади. Инсонлар ўртасидага ўзаро муносабатларни ҳамда ҳар бир шахснинг жамиятдаги ўрни ва унинг турлича ижтимоий муносабатлари табиатини ўрганувчи қатор ижтимоий фанлар мавжуд бўлиб, уларнинг орасида **ижтимоий психология** алоҳида ўрин эгаллайди.

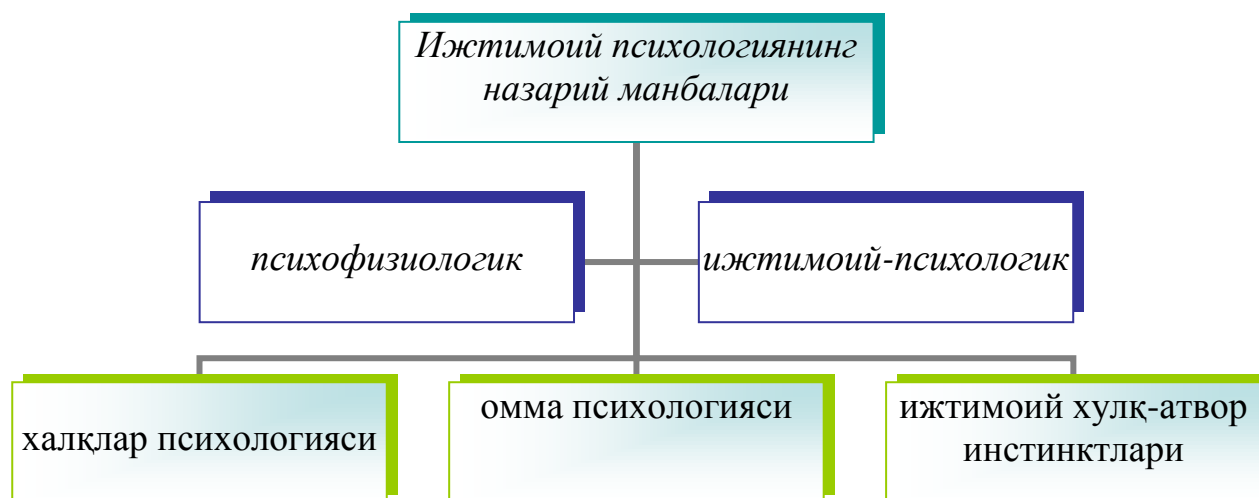
Ижтимоий психология жуда қадимий ва шунинг билан бирга у ўта навқирон фандир. Унинг қадимийлиги инсоният тарихи, маданияти ва маънавиятининг қадимий илдизлари билан белгиланади. Улар аслини олиб қараганда, у ёки бу жамиятда яшаган кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг ва тафаккурнинг хосиласи эканлиги билан эътироф этилса, у - ўз услубиёти, предмети ва фанлар тизимида тутган ўрнининг янгилиги инсоният тараққиётининг энг янги даврида шаклланганлиги ва ривожига туртки берганлиги билан тавсифланади. Дарҳақиқат, ижтимоий психологиянинг фан сифатида тан олинishi хусусида сўз борар экан, унинг расман эътироф этилиши 1908 йил дейилади. Чунки айнан шу йили инглиз олими В. Макдугалл ўзининг "Ижтимоий психологияга кириш" китобини, америкалик социолог Э.Росс эса "Ижтимоий психология", деб номланган китобини чоп эттирган эди. Бу асарларда биринчи марта алоҳида фан - ижтимоий психологиянинг мавжудлиги тан олинди ва унинг предмети таъриф берилди. Иккала муаллиф ҳам - бири психолог, иккинчиси социолог бўлишига қарамай, бу фаннинг асосий предмети ижтимоий тараққиёт ҳамда психик тараққиёт қонуниятларини уйғунликда ўрганишдир, деган умумий хулосага келишган.

Рус олимаси Г.М.Андреева таъкидлаганидек, ижтимоий психология соҳасида ишлаётган мутахассиснинг аслида ким эканлиги - психологми, файласуфми ёки социологми - унинг ушбу фан предмети га ёндашувида ўз аксини топади, чунки агар у социолог бўлса, ижтимоий қонуниятларни аввал бошдан жамиятдаги анъаналар ва умумий қоидалар тилида тушунтиришга интилса, психолог - конкрет олинган шахе психологиясининг қонуниятларини

умумжамият қонун-қоидаларига тадбиқ этишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам Г.Андреева ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси ҳақидаги ҳозирги замон қарашларини умумлаштириб, бу ўринда уч хил ёндашиш: социологик, психологик, ҳам социологик ва психологик мавжуд эканлигини асослайди. Нима бўлганда ҳам, шунини асосли тарзда эътироф этиш зарурки, ижтимоий психологиянинг алоҳида фан бўлиб ажралиб чиқишига сабаб бўлган илмий манбалар икки фан - психология ва социология фанларининг эришган ютуқлари ва ҳар қайсисининг доирасида маълум муаммоларнинг ечилиши учун яна қўшимча алоҳида фаннинг бўлиши лозимлигини тан олиш туфайли юзага келди. Шунинг учун ҳам узоқ йиллар мобайнида ижтимоий психология соҳасида тадқиқотлар олиб бораётган шахснинг кимлигига қараб, изланишларнинг натижаларида у ёки бу ёндашув - психологик ёки социологик ёндашувнинг устуворлиги яққол кўзга ташланди. Демак, бу фаннинг туғилиши, ўз предмети соҳасини аниқлаб олишига сабаб бўлган социология ва психология фанларидир ва бу фанлар аслида унинг "отана-оналаридир".

Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи

19-асрнинг охири ва 20-аср бошларида фанда уч назария пайдо бўлдики, улар ҳақли равишда ижтимоий психологиянинг мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

1-расм. Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи

Бу уч назарияни бирлаштириб турган нарса шу бўлдики, уларнинг ҳар бири мустақил тарзда шахс билан жамият муносабатини илмий асосда тушунтиришни изланишларнинг асосий мавзуси деб ҳисобладилар. Бу уч манба - халқлар психологияси, омма психологияси ва ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияларидир.

Халқлар психологияси назарияси

Халқлар психологияси назарияси ижтимоий психологик назария сифатида 19-асрнинг ўрталарида Германияда шаклланди. Ундаги асосий ғоя шу эдики, айрим индивидлардан юқори турадиган руҳ мавжуд бўлиб, бу руҳ ўзидан ҳам юқори турадиган илоҳий яхлитликка бўйсунди. Бу илоҳий яхлитлик эса халқ ёки миллатдир. Айрим индивидлар ана шу яхлитликнинг бўлаклари бўлиб, улар бу руҳга бўйсундилар. Яъни, шахс билан жамият ўртасидаги қарама-қаршилик муаммоси жамият фойдасига ҳал қилинади. Бу назариянинг тарихий-мафкуравий асоси бўлиб Гегель фалсафаси ва немис романтизми хизмат қилган. «Халқлар психологияси» ибораси биринчи марта файласуф М.Лацарус ҳамда тилшунос Г.Штейнталларнинг «Халқлар психологияси тўғрисида кириш сўзи» китобида ифодалаб берилган: «Тарихни юргизувчи асосий куч бу халқ ёки шу яхлитликнинг руҳи бўлиб, бу руҳ санъатда, динда, тилда, афсоналарда, анъаналарда ўз аксини топади. Индивиднинг онги шу яхлитликнинг маҳсули бўлиб, уларнинг йиғиндиси ўз навбатида халқ онгини ташкил этади. Халқлар психологиясининг вазифаси халқ руҳи моҳиятини ўрганиш, халқ руҳияти Конунларини очиш, халқ психологиясига оид бўлган ўзига хос хусусиятларнинг пайдо бўлиши ва йўналишини тушунтириб беришдир».

Ушбу китобда муаллифлар шахс билан жамият муносабати хусусида қуйидаги мулоҳазаларини баён этадилар: «Одам ўз моҳияти жиҳатидан ижтимоий мавжудот бўлиб, у жамият ҳаёти билан узвий боғлиқ, чунки у ўзига ўхшашларга қараб ривожланади, бошқаларга тақлид қилиб ҳаракат қилади ва улар таъқибидан қочади...». Халқлар психологиясининг асосчилари фақат назарий мулоҳазалар юритиш билан чекланадилар, чунки уларда ўз фикрларини исбот қилиш учун тадқиқот ишлари йўқ эди.

"Психологиянинг отаси" ҳисобланган Вильгелм Вундт эса худди ана шу тадқиқотга асосланган маълумотлар тўплашга ўз диққатини қаратди. У ўзининг "Инсон ва ҳайвон руҳи ҳақида лекциялар"и (1863 й) ва 1900 йилда босмадан чиққан ўн томли "Халқлар психологияси"

асарларида асосан ўзи тўплаган эмпирик маълумотлар асосида халқлар психологиясига бағишланган фикрлари тизимини баён этди. Унинг фан олдидаги хизмати шундан иборат эдики, эмпирик маълумотлар тўплаш усуллари, тўпланган манбаларни шарҳлаш борасида бебаҳо билимлар тўплади. Унинг фикрича, психология фани икки қисмдан иборат: физиологик психология ва халқлар психологияси. Физиологик психология инсон руҳиятини ўрганувчи экспериментал фан бўлиб, олий психик жараёнлар — тафаккур ва нутқдан ташқари барча нарсани тажриба усулида тадқиқ этиш мумкин. Тажриба усулида ўрганиб бўлмайдиган барча олий руҳ ҳолатларини халқлар психологияси ўрганади, чунки ундаги ўрганиш усуллари ўзига хосдир — у маданий маҳсуллар ҳисобланган тил, афсоналар, одатлар, санъат асарлари, инсон тафаккурининг мураккаб томонларини очиб беради.

Шунга қарамай В.Вундтнинг қарашлари идеалистик асосда бўлган, яъни у индивид билан жамият ўртасидаги мураккаб диалектик муносабатни идеалистик асосда туриб ҳал қилган ва жамиятнинг ролини абсолют тушуниб, шахснинг тарихини яратишдаги, ижтимоий жараёнлардаги фаол ўрнини кўра билмаган. Унинг издошлари — Русиялик А. Потебни, немис олими Т. Гейгер ва бошқалар ҳам у йўл қўйган мафкуравий камчиликни олдини ола олмадилар, лекин улар бир фикрда яқдил эдиларки, халқлар психологияси индивидуал психологиядан фарқ қилади, шунинг учун ҳам махсус фан керакки, у ўзига хос усуллар ёрдамида шахс ва жамият муносабатлари қонунларни очиб бериши лозим. Худди ана шу хулосалар ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишига илмий асос бўлди.

Омма психологияси назарияси

Омма психологияси назарияси пайдо бўлишига тарихий асос ишчилар синфининг пайдо бўлиши ва Европада ишчилар ҳаракатининг оммавий тус олиши бўлди. Яъни, XIX асрнинг иккинчи ярмида ишчилар ҳаракати шундай кенг тус олдики, тартибсиз ҳаракатлар уюшган ҳаракат даражасига кўтарилди. Шунинг учун ҳам шу ҳаракатларнинг қонунларини билиш, уларни бошқариш усулларини ўйлаб топиш зарур эди.

Оммавий ҳодисаларни ўрганиш натижасида 1890-йилда Габриэл Тарднинг «Тақлид қилиш қонунлари» деб аталган биринчи китоби чикди. Г.Тард Францияда рўй бераётган оммавий ҳодисаларни, шу

ҳодисаларда иштирок этаётганларнинг хулқ-атворларини тақлид қилиш орқали тушунтиради. Бу ҳаракатлар иррационал (яъни ақлнинг иштирокисиз) табиатга эга бўлиб, ҳар бир индивид оммага қўшилган заҳоти унга тақлид қилишга тайёрлик инстинкти устун бўлиб қолади. Италиялик ҳуқуқшунос С.Сигели ва француз олими Г. Лебон ҳам Г.Тард ишларини маъқуллаб, унинг назариясини фактик материаллар билан, яъни 1895-йилда босилиб чиққан С.Сигелининг «Омманинг жиноятлари» ва Г.Лебоннинг «Омма психологияси» китоблари орқали бойитдилар. Бу муаллифларнинг асарларидаги асосий ғоя шундан иборат эдики, оммавий ҳаракатларда шахснинг ўз хулқ-атворларини онгли ва ақл билан бошқариш қобиляти йўқолади. Бундай ҳолатларда ҳиссиётлар устун келади, айниқса, аффект ҳолатлар, шунинг учун ҳам аффект ҳолатида рўй берган жиноятга айбни юмшатувчи ҳолат сабаб бўлган, деб қараш адолатли бўлади. Бу қарашлари туфайли С.Сигели Италиянинг қонунига махсус модда киритишга ҳам эришди.

Социолог Г.Лебон эса асосан диққатини оммани элитага — жамиятдан юқори турувчи танланган гуруҳларга қарши қўйишга қаратди. У омманинг айрим ҳолларида, айниқса бирор ҳодиса рўй берганда «қизиққонлик» хусусияти устун туриши ҳақида ёзади. Унинг фикрича, бир қанча одамларнинг бир ерда тўпланиши оммани ҳосил қилади ва бу, одамлар ким бўлишидан қатъи назар — олимми ёки оддий инсонми, шу заҳотиёқ кузатувчанлик ва зийракликни йўқотади. Чунки бу ҳолатда улар ҳолатини инстинктлар ва ҳиссиётлар бошқаради. Г.Лебон шахснинг омма ҳолатидаги белгиларига тўхталиб қуйидагиларни ажратади:

1. *Шахсий сифатларнинг йўқолиши.* Бошқа одамлар таъсирида индивид ўзига хос сифатларни йўқотиши, бунинг ўрнига импульсив инстинктив ҳаракатларни амалга ошириши мумкинлиги.

2. *Ҳиссиётларга ўта берилувчанлик.* Оммада ақл, тафаккур, ҳиссиёт, инстинктларга ўз ўрнини бўшатади. Шунинг учун ҳам омманинг таъсирчанлиги ўта ошиб кетади.

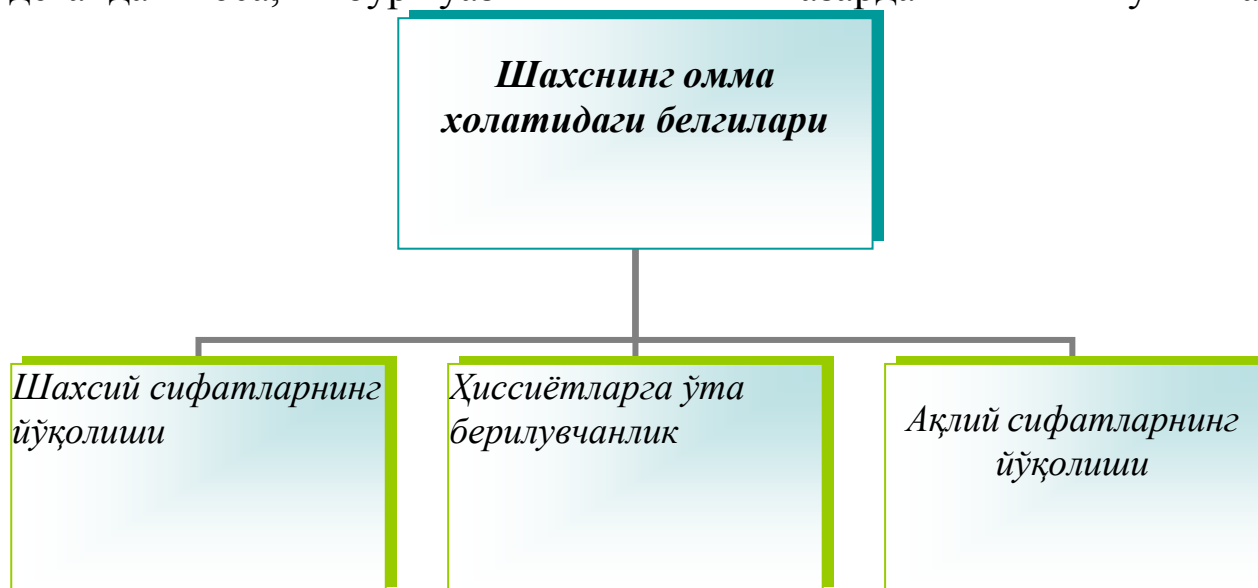
3. *Ақлий сифатларнинг йўқолиши.* Омманинг «ақли» уни ташкил этувчилар ақлидан анча паст бўлади. Шунинг учун ҳам омманинг тазъйиқига учрамаслик учун ҳар бир киши ақлан мулоҳаза юритишдан бош тортиши, мунозарадан қочиши лозим.

4. *Шахсий масъулиятнинг йўқолиши.* Оммага қўшилиб қолган шахс шунчалик ҳиссиётларга берилиб кетиши мумкинки, у ўз ҳаракатларини назорат қилиш, ўз ишига масъулиятни эсидан

чиқаради. Якка ҳолда содир қила олмайдиган ишини, у оммага қўшилиб қилиб қўйиши мумкин.

Бундай ҳолатнинг, яъни шахснинг омма орасидаги психологияси тўғрисидаги фикрларни айти шундай тарзда Ортеги Гассет ва Эрнесто Грассилар ҳам кўрсатиб бергандирлар.

Шундай қилиб, омма тартибсиз, у мустақил равишда тартиб ўрнатиш қобилиятига эга эмас. Шунинг учун ҳам унга доимо “доҳий” керак, доҳийлар — элита ташқаридан келиб омма ўртасида тартиб ўрнатиши мумкин. Бу фикрларнинг мафкуравий маъноси тушунарли, чунки омма деганда, улар ишчилар синфини, доҳийлар деганда эса, буржуазияни назарда тутишган.

2-расм. Г.Лебон фикрича, омма ҳолатидаги шахс белгилари

Демак, шахс ва жамият зиддиятлари масаласи омма психологияси тарафдорлари назариясида айрим шахслар — доҳийлар фойдасига ҳал қилинди. Лекин бу назария, нима учун оммавий ҳодисаларда омманинг ўзидан чиқиб қоладиган лидерлар, омманинг баъзан ташқаридан ҳеч кимни тан олмай қолиши масалаларига умуман жавоб топа олмади, чунки уларнинг ҳам фикрларида кўпроқ идеализмга мойиллик сезилиб турарди.

Ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияси

Ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияси XX асрнинг бошида Англияда шаклланди. Унинг асосчиси инглиз психологи Уильям Макдугалл бўлиб, у ўзининг 1908 йилда ёзган "Ижтимоий психологияга кириш" китобидаги инсон хулқ-атворларининг мотиви ёки уни ҳаракатга келтирувчи куч инстинктлардир, - деб ёзган. Кейинчалик у инстинкт тушунчаси билан бирга лаёқат, интилиш

ибораларини ҳам ишлата бошлади. Унинг фикрича, хулқ-атвори таъминловчи нарса туғма, психофизиологик тайёрлик ҳолати бўлиб, у наслдан-наслга узатилади. Макдугалл барча ҳаракатларни рефлексив ҳолда тушунтиришга интилиб, рефлексив ёйга хос бўлган барча қисмлар — яъни эфферент қабул қилувчи, рецептив бўлим, эфферент (ҳаракат) ва марказий бўлимдан иборат тизим сифатида тасаввур қилади. Барча ижтимоий ҳаракатлар ҳам ана шундай рефлексив табиатга эгадир, деб уқтиради у.

Шунга ўхшаш фикрлар Э.Росс ("Ижтимоий психология") ва Дж.Болдуин ("Ижтимоий психология бўйича тадқиқотлар") қарашларида ҳам ривожлантирилган. Масалан, Болдуин икки турли ирсият ҳақида — табиий ва ижтимоий ирсият ҳақида ёзиб, ижтимоий одамлардаги тақлид қилиш қобилияти билан боғлиқ, деб ёзади. Жамиятда яшаётган одамлар бир-бирларига таъсирларини ўтказишга мойилдирларки, бу нарса улар ўртасидаги муносабатларни бошқариб туради.

Шундай қилиб, бу йўналиш тарафдорларининг фикрича, барча онгли ҳаракатларнинг боши — онгсизликдир, яъни инстинктлар бўлиб, улар асосан ҳиссиётларда намоён бўлади. Ҳиссиёт билан инстинктлар боғлиқлигини Макдугалл жуфтликларда кўрсатишга ҳаракат қилган: масалан, кураш инстинкти — кўркув, ғазаб ҳисси; насл қолдириш инстинкти — рашк аёллардаги тобелик ҳисси; ўзлаштириш инстинкти — хусусийликка интилиш ҳисси ва ҳоказо. Ижтимоий ҳодисаларни тушунтиришда туғма инстинктлар ролининг юқори қўйганлиги учун бу назария илмий тараққиёт босқичида салбий ўрин тутди, деб айтишимиз мумкин. Лекин унинг айрим ҳодисалар сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилиши фан олдига улкан вазифаларни қўйди. Ижтимоий психология фан сифатида ана шу муаммоларни тадқиқ қилиши лозим эди.

Демак, юқорида тўхтаб ўтилган учала назариянинг аҳамияти шундан иборат эдики, улар янги туғилиши лозим бўлган фан — ижтимоий психологиянинг тадқиқот мавзуини очиб берди. Қолаверса, бу уччала йўналиш ҳам назарий қарашларни исбот қилишда объектив текширув усули ҳисобланган экспериментдан фойдаланиш заруриятини кўрсатди. Бу нарса яна бир бор махсус фаннинг келажак режаларини аниқлашга ёрдам берди.

Ижтимоий психология фани предмети

Ҳозирги кунда унинг предметини қуйидагича таърифлаш мумкин:

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ - одамларнинг жамиятда ҳамкорликдаги иш фаолиятлари жараёни давомида уларда ҳосил бўладиган тасаввурлар, фикрлар, эътиқодлар, ғоялар, ҳис-туйғулар, кечинмалар, турли хулқ-атвор шаклларини тушунтириб берувчи фандир.

Чунки кўп вақт давомида ижтимоий психология фанининг предмети борасида тортишувлар кечгандир. Сабаби - ижтимоий психология фани икки турдаги қонуниятлар — ижтимоий тараққиёт ҳамда психик тараққиёт қонуниятлари билан иш олиб боради. Шунинг учун бўлса керак ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси ва у ўрганадиган соҳалар борасида турлича қарашлар ва тортишувлар мавжудлигини кузатамиз.

Таниқли немис олимлари Г.Гибш ва М.Форверглар бу фаннинг предметига қуйидагича таъриф берадилар:

"Одамлар уюшмаси кооперациялар — ижтимоий психологик тадқиқотларнинг асосидир, унинг объекти эса ижтимоий ўзаро таъсирдир".

Демак, ҳар қандай одамлар уюшмасида содир бўладиган ўзаро таъсир жараёнлари, уларни уюшишга мажбур қиладиган шарт-шароитлар ҳамда мотивлар ижтимоий психология ўрганиши керак бўлган соҳалардир.

Рус социологлари Г.П.Предвечний ва Ю.А.Шерковинларнинг "Социал психология" китобида эса ижтимоий психологиянинг предмети:

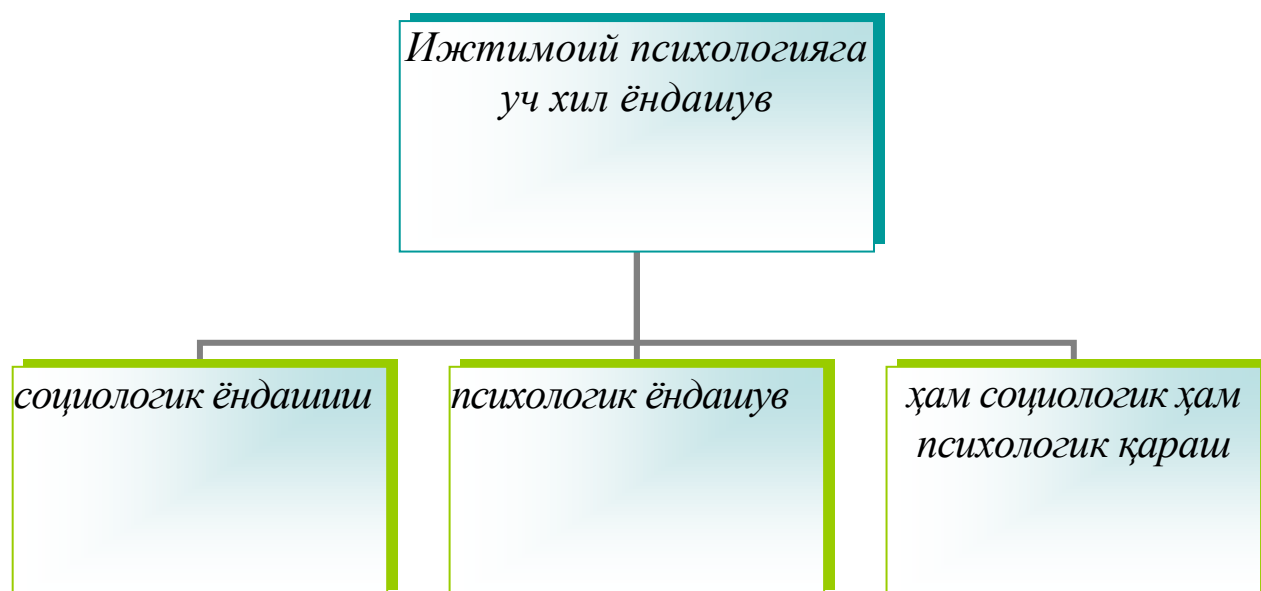
"... объектив борлиқнинг ва унда рўй берадиган ҳодисаларнинг психика томонидан ўзига хос тарзда инъикос этилишидир"

деб ҳисобланилади. Бу муаллифлар ижтимоий психологиянинг барча ўрганиш объектларини шарҳлар эканлар, кўпроқ социологик ёндашиш билан муаммоларни ечишга ҳаракат қилганлар.

Ижтимоий психологиянинг мавзу баҳсини таърифлашга айнан психологик ёндашув А.В.Петровский ва В.В.Шпалинскийларнинг «Жамоанинг ижтимоий психологияси» китобларида баён этилган:

«Ижтимоий психология — психология фанининг шундай тармоғики, у турли уюшган ва уюшмаган гуруҳлардаги одамларнинг мулоқати, ўзаро таъсир ва муносабатларидан келиб чиқадиган психик ҳодисаларни ўрганади.»

Шунинг учун ҳам Г.М.Андреева ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси ҳақидаги ҳозирги замон қарашларини умумлаштириб, бу ўринда уч хил ёндашиш борлигини эътироф этади.

3-расм. Г.Андреева фикрича, ижтимоий психология мавзу баҳси

Биринчиси, социологик ёндашиш бўлиб, унинг тарафдорларининг фикрича, ижтимоий психология асосан оммавий психологик жараёнларни—халқлар психологияси, оммавий маросимлар, удумлар, расм-русмларнинг инсон онгига сингиши, ижтимоий хулқ-атворда намоён бўлишини ўрганиши керак. Иккинчи—психологик ёндашув тарафдорлари асосан психологлар бўлиб, улар асосий диққатни шахснинг ижтимоий психологик хислатларига, унинг турли гуруҳларда тутган ўрни, мавқеи, ижтимоий установкалар ва ҳоказоларга қаратмоқ лозим, деб ҳисоблайдилар. Шу билан биргаликда, ҳозирда ҳам социологик ҳам психологик қарашларни биргаликда мужассамлаштираётган олимлар ҳам борки, улар ҳам оммавий жараёнларни, ҳам шахснинг шу

жараёнлардаги хулқ-атворлари мотивларини ўрганишни ёқлаб тадқиқотлар ўтказмоқдалар.

Америка ижтимоий психологиясида ҳам ижтимоий психологиянинг мавзу баҳси борасида узоқ тортишувлар мавжуд бўлган. Чунки, шу пайтгача шахс ва жамият муаммолари соҳасида икки хил ёндашув бўлиб келган эди: психология инсон табиатини, унинг психикасини, социология эса, жамият табиати, психикасини ўрганиб келди. Ижтимоий психология пайдо бўлдики, у инсоннинг жамиятга муносабатининг психологик томонини ўрганмоқда.

Демак, ҳар бир шахснинг жамиятда яшаши, унинг ижтимоий нормаларга риоя қилган ҳолда ўзига ўхшаш шахслар билан ўрнатадиган мураккаб ўзаро муносабатлари ва уларнинг таъсирида ҳосил бўладиган ҳодисаларнинг психологик табиатини ва қонуниятларини тушунтириб бериш - ижтимоий психологиянинг асосий вазифасидир. Бундан келиб чиқадиган умумий таърифларга биноан, ижтимоий психология ижтимоий мулоқотнинг мураккаб шакл ва механизмларини ўрганувчи фандир.

Ижтимоий психология фанининг вазифалари

Ижтимоий психология ва умуман ижтимоий фаолият билан шуғулланувчи фанларнинг асосий вазифаси - баркамол авлод тарбиясини таъминловчи барча маънавий, руҳий ва инсоний муносабатлар моҳиятини таҳлил қилиш, уларни бошқаришнинг энг самарали усулларини ҳаётга тадбиқ этишдир. Бу ўринда, айниқса ижтимоий тафаккурнинг, янгича дунёқараш ва муносабатларнинг шаклланишини, инсоннинг ўзига ва ўзгаларга таъсир этишининг механизмларини ўрганиш энг долзарб масалалардандир.

Таниқли француз олими Серж Московиси: “Ижтимоий психологиянинг вазифаларини бевосита жамият белгилайди”, деб ёзган эди. Демак, фан сифатида ижтимоий психологиянинг олдида турган вазифалари, муаммолари бевосита жамиятдан келиб чиқади.

Хўш, бугунги кунда ижтимоий психология фан сифатида ўз баҳс мавзусини ўз предметини қайси объектларга қаратмоқда ва бундан келиб чиқиб бу фан олдида қандай вазифалар мавжуд?

Кичик гуруҳлар ва жамоалар психологияси

Биринчидан, унинг асосий йўналиши кичик гуруҳлар ва жамоалар психологиясини ўрганишдан иборатдир. Ҳар бир шахс ҳамиша маълум ижтимоий гуруҳлар доирасида фаолият кўрсатади. Бу

унинг оиласи, меҳнат жамоаси, кўча-куйдаги норасмий гуруҳдаги дўстлари давраси, ўқув жамоаси ва ҳоказолардир. Шахсининг якка ва турли гуруҳлар доирасида ўзини тутиши, хулқ-атвори, мавқеи, унга ўзига хос гуруҳий таъсирлар, гуруҳдаги шахслараро мослик, лидерлик, гуруҳий тазъийққа берилувчанлик каби қатор ҳодисалар аслида ўша гуруҳларни бошқариш, ўзаро муносабатлар шароитини яратиш - бу одамларни самарали ўзаро мулоқотга ўргатишнинг заруриятидир. Гуруҳлардаги кишилар ўртасида ўзаро мулоқот, ўзаро бир-бирига таъсир усуллари, одамларни самарали мулоқотга ўргатиш ҳам гуруҳлар ижтимоий психологиясининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Шахсни ижтимоий-психологик ўрганиши

Иккинчидан, шахсининг ижтимоий психологик қиёфаси масаласи ҳам бугунги кундаги ўзгаришлар ва маънавий жиҳатдан покланиш даврида ўта муҳим соҳадир. Шахсни ижтимоий психологик ўрганиш тадқиқотларининг объекти сифатида қаралганда, аввало унинг хулқ-атвори, ижтимоий мотивлари, унинг йўналишлари, хулқ-атвор нормалари, шахсининг жамиятда турли ижтимоий роллари, мавқеи, ижтимоий кўшилиш омиллари-ижтимоийлашуви; шахсининг ўз-ўзига баҳоси, муносабати, ҳурмати ҳамда ижтимоий, тарихий ва маданий шарт-шароитларнинг шахс онгига таъсири, шахс типлари ўрганилади.

Оммавий ижтимоий-психологик ҳодисалар

Учинчидан, жамият микёсида рўй берадиган оммавий ҳодисалар ижтимоий психология учун тадбиқий аҳамиятга эга. Ижтимоий психологияда оммавий ҳодисалар деганда турли кишилар гуруҳида шахслараро муносабатлар ва ўзаро таъсир жараёнлари; миллий этнопсихология ҳамда синфлар психологияси муаммолари; миллий маданият, урф-одатлар, анъаналар, удумлар, ақидаларнинг шахс шаклланишидаги роли; оломон психологиясига оид психологик қонуниятлар; турли гуруҳларда одамларнинг бир-бирини идрок қилишлари ва тушунишлари, ўзаро таъсир масалалари тушунилади.

Чунки алоҳида шахс тарбиясида оммавий ҳодисаларнинг, катта гуруҳларнинг таъсирини инкор этиш - масалага бир ёқлама ёндашиш билан баробардир. Масалан, шахс учун у мансуб бўлган миллат, элат ёки халқнинг руҳияти, унинг онгидаги асрлар давомида сақланиб келаётган анъаналар, расм-русумлар, ақидалар, удумлар, фаолият стереотиплари кабилар ўз муайян таъсир кучига эга.

Оила—ижтимоий психологиянинг ўрганиш объекти сифатида

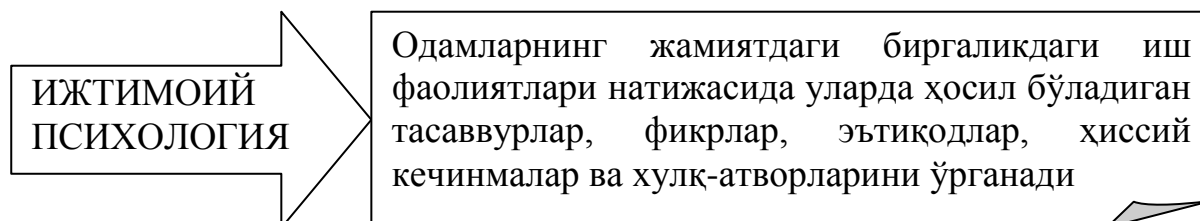
Тўртинчидан, оила—ижтимоий психологиянинг ўрганиш объекти сифатида. Бу ерда оилага хос психологик жараёнлар, оила аъзоларининг бир-бирларига муносабатлари, никоҳдаги ўзаро мослик масалалари, оилавий можароларнинг психологик омиллари, оилада бола тарбиясининг ижтимоий психологик методлари ўрганилади.

Ажратилган вазифалардан яна бири шуки, ҳозирги даврда ижтимоий психология ўзи билан бевосита алоқадор бўлган бошқа психология тармоқлари билан ҳамкорликда кескин ўзгаришлар даврида ҳар бир инсон онгида нима содир бўлади, у бу ўзгаришларни қандай идрок қилмоқда, унинг ҳаётий мавқеини қандай қилиб мақсадга мувофиқ тарзда фаоллаштириш мумкин, деган саволларга илмий асосланган жавоб топиб беришдир.

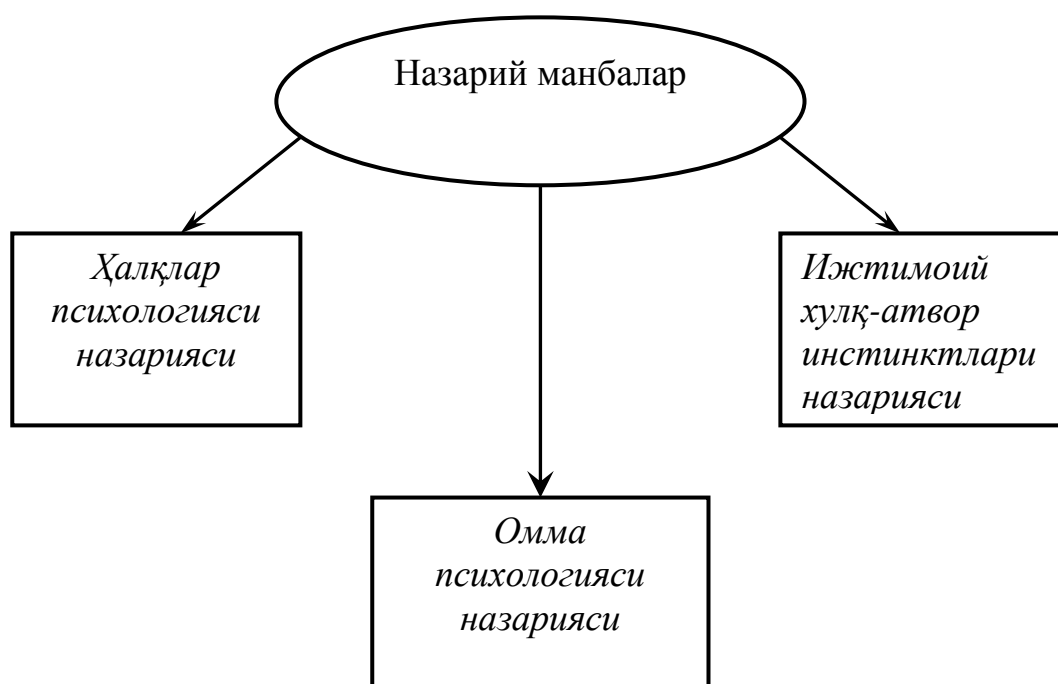
Бошқарув психологияси, саноат ва ишлаб чиқариш психологияси ҳам шундай гуруҳий жараёнларнинг қонун ва қоидаларини тадқиқ этиш туфайли ажралиб чиққан тадбиқий соҳалардир.

Ижтимоий психология ўрганадиган энг асосий ва юқорида таъкидлаб ўтилган муаммоларни ўз ичига олган масалалардан бири - бу *муомаладир*. Психолог олимларнинг фикрича, бугунги кунда ижтимоий психологиянинг предмети ҳам ва унинг доирасида ўтказиладиган барча тадқиқотларнинг умумий объекти ҳам муомаладир. Унинг инсон ҳаётида тутган ўрнини аниқлаш турли ижтимоий фаолиятлар шароитида самара берадиган муомала турлари ва услубларини ёритиш, унинг соф психологик механизмларини тадқиқ этиш, фаннинг энг муҳим тадбиқий йўналишларидандир. Шунинг учун ҳам ҳар бир конкрет шароитда шахслараро мулоқот самарадорлигини ошириш омилларини ўрганиш ҳозирги ижтимоий психологиядаги муҳим муаммолардандир.

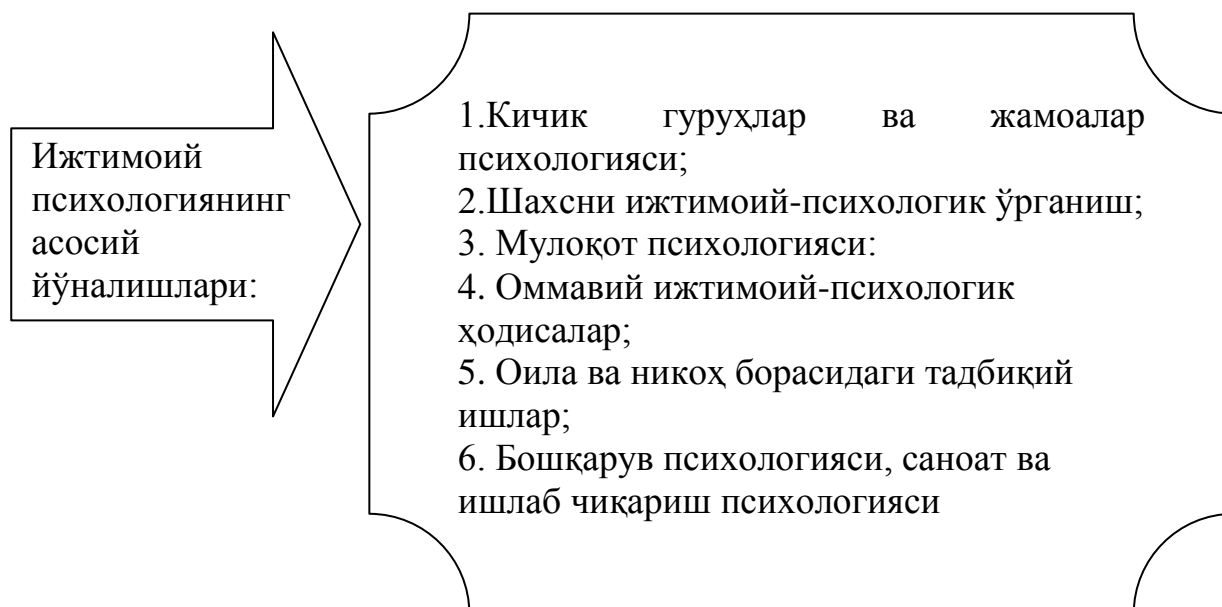
Мавзуга оид визуал материаллар:

Ижтимоий психологиянинг назарий манбалари:

Ижтимоий психологиянинг амалий йўналишлари:

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Ижтимоий психология мустақил фан сифатида ўз тарихи, вужудга келишидаги уч назарий манба: халқлар психологияси, омма психологияси ва ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари назарияларига таянади. Унинг пайдо бўлишида социологик ва психологик ёндашув мавжуд бўлиб, ижтимоий шарт-шароит шу фанни юзага келишига асос бўлгандир. Бу фан психологиянинг алоҳида фан тармоғи бўлиб, унда социология, шахс ижтимоийлашуви, ижтимоий тасаввурлар,

муомала, бошқарув, оила, катта ва кичик гуруҳлар психологияси тўғрисида умумий билимлар ўрганилади, шу билан бирга инсон ва жамият муносабатларидаги ўзига хос илмий ёндашувларни тушуниб олиш имконияти яратилади.

Назорат саволлари ва мустақил ишлар мавзулари:

1. Ижтимоий психология фанининг тарихи.
2. Ижтимоий психологиянинг уч назарий манбаи.
3. Ижтимоий психология фани предмети.
4. Ижтимоий психология фанининг вазифалари.
5. Ижтимоий психология фанидаги ўрганиладиган муаммолар.
6. Ижтимоий психология фанини ўрганишнинг ҳозирги давр учун аҳамияти.
7. Ижтимоий психология ва янги давр амалий соҳалари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. Т.1. Пер. с франц. М., Мир, 1992. -496 с.
2. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. Т.: 2000, 185 б.
3. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 2-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 125 б.
4. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т.: 1999, 94 б.
5. Каримова В.М. Ижтимоий психология. Дарслик.- 2007. – 206 б.
6. Немов Р.С., Алтунина И.Р. Социальная психология. Учеб. пособ. – СПб.: Питер, 2010. – 432 с.
7. www.expert.psychology.ru
8. www.psychology.all.ru
9. www.psychology.net.ru

II БОБ

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши.

Ижтимоий психологиянинг Русия ва собиқ иттифоқда ривожланиши.

Ўзбекистонда ижтимоий психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари.

Ижтимоий психологиянинг методологик муаммолари ва тадқиқот усуллари.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Инсоният тарихи мобайнида шахс ва жамият муносабатларининг Платон, Аристотель, Гоббс, Гельвеций, Локк, Гегель, Макиавелли, шарқ файласуфларидан Беруний, Форобий қарашларида талқин этилиши. Социология фани намоёндаларининг ижтимоийлик қонунларининг жамоа руҳий ҳолатига боғлиқ равишда ўрганишлари. 20 асрга келиб психоанализ, бихевиоризм, геишталъд психология ичида ижтимоий хулқ-атворни кичик гуруҳлар доирасига олиб чиқилиши. Когнитивизм (К.Левин, Ф.Хайдер), интеракционизм (Г.Мид, Г.Хаймен, Ф.Гофман) назарияларидаги ижтимоий ўзаро таъсир масалалари. Ижтимоий психологиянинг Русия ва собиқ иттифоқда ривожланиши.

Ижтимоий муҳитнинг шахсга таъсири муаммосининг кўтарилиши, тадбиқий илмий тадқиқот ишларининг олиб борилиши. Ўзбекистонда ижтимоий-психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари. Оила ва оилавий муносабатлар (Ғ.Шоумаров, В.Каримова, Н.Согинов), зиддиятли ҳолатлар (М.Давлетшин, Т.Адизова), муомала психологияси муаммолари (Э.Ғозиев, Р.Тошимов) илмий тадқиқот йўналишлари мазмуни.

Ижтимоий психологиянинг методологик муаммолари: эмпирик маълумотлар муаммоси, илмий тахминлар яратиши муаммоси, психологик маълумотларнинг сифати масаласи, тадқиқот услуги ва тадқиқот усуллари.

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида ривожланиш тарихига назар ташлар эканмиз, унинг жамиятнинг тарихий ривожланиши билан боғлиқ ҳолда ривожланганлигининг, илмий жиҳатдан эса, фалсафий қарашлар таъсирида бўлиб, соф ижтимоий психологик назарияларнинг жуда оз сонли бўлганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Инсоният тарихини ўрганар эканмиз мутафаккирлар, олимлар, алломалар ижтимоий психологик ҳодисалар билан жуда қизиққанликларини кузатамиз. Лекин улар бу ҳодисаларни ўз даври руҳида, ўз назарий ва ижтимоий қарашлари, ҳаттоки, турли оқимлар доирасида тушунтиришга уринганлар. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологиянинг фан сифатидаги тараққиётини ўрганиш учун ижтимоий психологик муаммолар ёритилган асар ёки кашфиётчининг яшаган даври, унинг сиёсий қарашлари, жамиятнинг тараққиёт хусусиятларини ҳам ўрганиш лозим. Илмий манбалар ижтимоий психологиянинг давлат ва ҳуқуқ назарияси, сиёсий иқтисод, этика, фалсафа фанларининг ривожланиши билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Айниқса, фан тараққиётига фалсафа фани ўзининг сезиларли улушини қўшган. Шунинг учун ҳам америкалик олим Г.Олпорт ижтимоий психологик ғояларнинг яратилиши ва ривожланиши фалсафа билан, унинг кўзга кўринган арбобларидан ҳисобланган Платон номи билан боғлиқ деб ёзган эди.

Платон ўзининг "Давлат" ва "Қонунлар" деб аталган диалогларида шахснинг жамият билан алоқалари масаласига тўхталиб, жамият индивидга нисбатан ўзгармас бир бирликки, унинг тараққиёти жамият ривожланиши қонунларига бўйсунади, деган фикрни ҳимоя қилган. Унга қарама-қарши фикрни Аристотель баён этиб, индивидни барча ижтимоий ўзгаришларнинг сабабчиси, чунки унда бунга имкон берувчи психологик тизимлар бор, деб ёзади. Яъни, шахс ва жамият ўртасидаги муносабат масаласи Платонда жамият фойдасига ҳал бўлган бўлса, Аристотелда бу нарса шахс фойдасига ечилган. Улардан кейинги — янги давр файласуфлари — Гоббс, Гельвеций, Локк, Руссо, Гегель, Макиавелли, шарқ файласуфларидан Беруний, Форобийлар ҳам барча асарларида шахс ва жамият қарама-қаршиликларини илмий асосда шарҳлашга уриндилар, лекин ҳеч қайсиси бу муаммони ижтимоий психологик муаммо даражасига кўтара олмади.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, капиталистик муносабатларнинг кескинлашуви, турли давлатлар билан иқтисодий алоқаларнинг тобора ўсиб бориши, турли халқларнинг бир мамлакатдан иккинчисига кўчиши—миграция муносабати билан қатор ижтимоий фанлар ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар пайдо бўлди.

Шу ўринда ижтимоий психологиянинг илмий манбаларидан бири бўлган социология фанининг хизматини кўрсатмай бўлмайди. Социологиянинг асосчилари ҳисобланган Огюст Конт, Герберт Спенсер ва бошқалар, масалан, жамиятдаги ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш учун албатта, ўзига хос, айрим психологик ҳолатларни ўрганмоқ лозим, деган фикрни қатъий туриб исбот қилдилар. Улар ҳар бир ижтимоий воқеада руҳий ҳодисалар борлигини исбот қилишга уриндилар. Масалан, француз социологи Г.Тард ҳар бир индивидда "ижтимоий факт" борлигини, бу нарса унинг мия доирасидагина эмас, балки бир қанча миялар алоқаси туфайли мавжуддир, деб ҳисоблайди. Ижтимоий хулқ-атвор модели, унинг фикрича, доимо индивидлараро муносабатни ўз ичига олиб, бунда бир индивид бошқа индивидга доимо тақлид қилади, шунинг учун ҳам шахсни ўрганиш бошқа шахсларни инкор қилмаслигини талаб қилади. Шундай қилиб, социологияда психологик йўналиш пайдо бўлди. Тарддан кейин Л.Уорд, Ф.Гиддингс ва бошқалар ижтимоийлик қонунларини жамoa руҳий ҳолати билан узвий равишда ўргана бошладилар. Уларнинг фикрича, ижтимоий факт — бу ижтимоий ақл, тафаккур бўлиб, у "жамият психологияси" ёки социологиянинг баҳс мавзуидир.

Шундай қилиб, юқорида қайд қилинган илмий-фалсафий, ижтимоий манбалар, шарт-шароитлар туфайли ижтимоий-психологик ғоялар шаклланиб борди. Бу қарашлар соф психологияга ҳам ўхшамаган, социология доирасидан чиқиб кетадиган алоҳида фаннинг—ижтимоий психологиянинг пайдо бўлиши учун замин ролини ўтади.

XX аср шу билан характерли эдики, у турли фанлар олдида конкрет топшириқлар қўя бошлади. Шунинг учун психология фани олдида тадқиқотлар асосида психологик қонуниятларни асослаш вазифаси турар эди. Иккинчидан эса, Америкада кўпгина психологлар ўз тадқиқот объектларини лабораторияларда айрим психик жараёнларни ўрганишдан кичик гуруҳларга кўчира бошладилар. Бу даврда психологияда шаклланиб бўлган уч асосий оқим (психоанализ, бихевиоризм ва гештальт психология)

ичида ҳам ижтимоий хулқ-атвори кичик гуруҳлар доирасида ўрганиш тенденцияси пайдо бўлди. Бунда асосий диққат кичик гуруҳларга ва уларда турлича экспериментлар ўтказишга қаратилган эди. Бундай ҳолатнинг пайдо бўлганлиги ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишида ниҳоятда катта роль ўйнади.

Гештальд психология йўналиши негизида махсус ижтимоий психологик йўналишларнинг — интеракционизм ва когнитивизмнинг пайдо бўлганлиги эса бу фаннинг экспериментал эканлигини яна бир бор исбот қилди.

Бихевиоризм йўналишлари доирасида ўтказилган ижтимоий психологик тадқиқотлар аввало америкалик олимлар К.Халл ва В.Скиннерлар номи билан боғлиқ. Улар ва уларнинг издошлари ҳисобланган К.Миллер, Д.Доллард, Дж.Тибо, Г.Келли ва бошқалар диада — икки киши ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хил экспериментал кўринишларини тадқиқ қилиб, уларда математик ўйин назарияси элементларини кузатдилар. Диада шароитида тажрибада ўтказилган тадқиқотларда асосан мустаҳкамлаш ғоясини исбот қилишга уринилди. Классик бихевиоризмдан фарқли ўлароқ ижтимоий психологик бихевиористлар ҳайвонлар ўрнига лабораторияга нақд пулга одамларни таклиф эта бошладилар, шунинг учун ҳам уларнинг ғоясида биологизм ва механизм тарзда илгариги ҳайвонларда тўпланган далиллар моделини инсонларда қўллаш ҳоллари кузатилди.

Психоанализ доирасида эса ижтимоий психологик тадқиқотлар Э. Фромм ва Дж. Салливен ишлари билан боғлиқ бихевиористлардан фарқли ўлароқ бу ерда экспериментлар икки киши эмас, балки кўпчилик иштирокида ўтказила бошлади. Уларнинг издошлари (В.Байон, В.Беннис, Г.Шепарде, В.Шутк) ўтказган тадқиқотлар туфайли ҳозирги кунда ҳам катта қизиқиш билан ўрганилаётган кичик Т—гуруҳлар психологияси яратилди. Унда гуруҳ шароитида бир одамнинг бошқаларга таъсири, гуруҳнинг айрим индивидлар фикрларига таъсири каби масалалар ишлаб чиқилди ва ижтимоий психологик тренинглар ўтказишга асос солинди.

Когнитивизм К.Левин назарияси асосида пайдо бўлган психологик йўналиш бўлиб, ундаги ўрганиш объекти муносабатлар тизимидаги кишилар, уларнинг билиш жараёнлари, онг тизимига тааллуқли бўлган когнетив ҳолатлар бўлди. Когнитизм доирасида шундай мукамал, бошқаларга ўхшамас назариялар яратилдики, улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Масалан,

Ф.Хайдернинг баланслаштирилган тизимлар назарияси, Т.Ньюкомнинг коммуникатив актлар назарияси, Фестингернинг когнитив диссонанслар назарияси ва бошқалар шулар жумласига киради. Улардаги асосий ғоя шундан иборатки, шахс ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқотга киришар экан, доимо муносабатларда рухий муносиблик тенглик бўлишига, шу туфайли зиддиятлардан чиқишга ҳаракат қилади. Мақсад — турли ижтимоий шароитларда шахс хулқ-атворининг психологик сабабларини тушунтириш ва зиддиятларнинг олдини олиш учун йўл-йўриқлар ишлаб чиқишдан иборат. Ҳозирги даврда ҳам таниқли ижтимоий психологлар Олпорт, Маслоу, К.Роджерс ва уларнинг сафдошлари гуманистик психология доирасида бу ишларни фаол давом эттирмоқдалар.

Навбатдаги назария *интеракционизм* бўлиб, бу аслида социологик назария бўлиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Гербарт Мид бўлиб, унинг қарашлари таъсирида Т.Сарбиннинг роллар назарияси, Г.Хаймен ва Р.Мертонларнинг референт гуруҳлар назарияси, Ф.Гофманнинг ижтимоий драматургия назариялари шаклланди. Улар турли ижтимоий шароитлардаги хулқ-атворларни тушунтириш орқали шахс ижтимоий психологик сифатларининг сабабларини топишга ҳаракат қилдилар. Ҳар бир шахс доимо ижтимоий ўзаро таъсир тизимида мавжуд бўладики, унда у тўғри ҳаракат қилиш учун ўзгаларни тушунишга ҳаракат қилиши, ўзгалар ролини қабул қилишга тайёр бўлиши лозим. Лекин ўзгалар ролини тўғри қабул қилиш учун унда “умумлаштирилган ўзга” образи бўлиши лозимки, бу образ шахслараро мулоқот жараёнида, ҳар бир шахс учун ибратли бўлган кишилар гуруҳи билан мулоқотда бўлиш жараёнида шаклланади. Яъни шахс фаоллиги тан олинади, бу эса фан тарихида ўта прогрессив ҳол эди.

Ижтимоий психологиянинг Русия ва собиқ иттифоқда ривожланиши

Ижтимоий психологиясининг асосчиси деб ҳақли равишда В.М.Бехтеревни кўрсатиш мумкин. У ўзининг рефлексология назарияси доирасидан шахс хулқ-атворининг мотивларини тушунтиришга уринганлардан биридир. Унинг фикрича, барча онгли ва онгсиз жараёнлар ташқи хулқ-атворда, ҳаракатларда ифодаланади, шунинг учун ҳам ташқи ҳаракатларни, қилиқларни, нутқни, товушни ўрганиш орқали шахснинг ўзини ва бу ҳаракатларнинг сабабларини

ўрганиш мумкин. Бехтерев асосан социологияни биология билан, психологияни эса физиология билан аралаштириб юборди, шунинг учун шахс ва жамият тараққиётининг универсал қонунларини аниқлашда чалкашликка йўлиқди.

20-30- йилларда болалар ва ўсмирлар ижтимоий психологик тараққиётини ўрганишга қаратилган икки йўналиш пайдо бўлдики, улар ҳам қатор камчиликлардан ҳоли бўла олмадилар. Масалан, биологик ёки биогенетик назария тарафдорлари шахснинг шаклланишида ирсий ва биологик наслий омиллар етакчи рол ўйнайди, деб ҳисоблашса, социологик ёки социогенетик назариётчилар бу борада ижтимоий муҳит ролини ниҳоятда ортиқ эканлигини ҳимоя қилиб чиқдилар.

30-йиллардаги олимлар шахснинг шаклланишида ижтимоий муҳитнинг, жамоанинг ролини, таълим-тарбиянинг аҳамиятини исботлашга уриндилар. Лекин 40—60- йиллар ижтимоий-психология тараққиётида нисбатан сокинлик даври бўлди. Чунки психология соҳасида олиб борилган тадқиқотлар ичида ижтимоий психологик тадқиқотлар йўқ ҳисоб эди. Бу фан Русияда ва бошқа собиқ иттифоқдош жумҳуриятларда 70- йиллардан кейин кескин ривожлана бошлади. Бунда москвалик ва ленинградлик (ҳозирги Санкт-Петербург) олимлар мактаби катта рол ўйнади. Агар Москва шаҳрида асосан ижтимоий психология бўйича фундаментал назарий тадқиқотлар кўплаб ўтказилиб, унда ҳозирги замон ижтимоий психологик тадқиқотларнинг эмпирик қонунлари асослари ишлаб чиқилган бўлса, Санкт-Петербургда кўпроқ тадбиқий илмий тадқиқот ишлари олиб борилдики, улар биргаликда минглаб ёш ижтимоий психологлар авлодини тарбиялаб етиштирдилар. Улар эса ҳаётимизга илғор фикрлар ва далил тадқиқотлар билан кириб келиб, ҳозирги кун фанини дунё миқёсида мисли кўрилмаган даражага кўтардилар.

Ўзбекистонда ижтимоий психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида юртимизда ривожланиш тарихига эътибор берадиган бўлсак шуни таъкидлаш лозимки, у охириги ўн йилликлар мобайнида шаклланмоқда, холос. Айниқса бу борада психолог олимлар М.Г.Давлетшин, В.М.Каримова, Ғ.Б.Шоумаров, Э.Ғ.Ғозиев, Н.А.Соғинов, Б.М.Умаров кабиларнинг бир қатор илмий-тадқиқот ишлари ва илмий мақолаларини келтириш мумкин. Лекин тарихан, умуман

психологиянинг Ўзбекистон худудида шаклланишини таҳлил қилинса, унинг диний-фалсафий олимлар ва қарашлар тизимида ўзига хос тарзда шаклланиб келганлигини кузатамиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда ўтказилаётган ижтимоий психологик тадқиқотлар асосан оила ва оилавий муносабатларга бағишланган. Бу борада бир қатор психологлардан В.Каримова, Ғ.Шоумаров бошчилигидаги илмий ишларни келтириш мумкин. Масалан, Ғ.Б.Шоумаров бошчилигидаги олимлар томонидан оиланинг ижтимоий-психологик вазифалари, оиладаги шахслараро муносабатлар, оила негизида юзага келадиган ҳиссий муносабатлар, оила қуриш мотивлари, оиланинг болалар тарбиясига бевосита таъсир кўрсатадиган ижтимоий-психологик омиллари каби бир қатор жиҳатлари ўрганилди.

В.Каримова ва унинг бошчилигидаги илмий ишларида ёшлардаги оила хусусидаги тасаввурлар, уларнинг оила мотивлари, оила қуриш омилларига муносабатлари, оила турига кўра нотўлиқ оила муҳитидаги шахс индивидуал-психологик хусусиятлари, ўз-ўзини баҳолаши, оила муҳитида шахсда намоён бўладиган феминин ва маскулин сифатлар нуқтаи назаридан ёндашишлари таҳлил этиб берилгандир.

Оилавий муносабатлар психологияси хусусида ўтказилган муҳим тадқиқотлардан бири Н.Соғиновнинг ўзбек оиласига хос бўлган никоҳ ва оила муносабатлари - никоҳдан қониқиш, никоҳ мотивлари, оила қуришнинг ўзбекларга хос бўлган ёш хусусиятлари, ёш ўзбек оилаларидаги психологик можаролар ва ажралишларнинг сабабларини систематик тарзда ўрганган илмий ишидир.

Лекин Ўзбекистонда ижтимоий психологлар олдида жуда муҳим тадқиқот мавзулари мавжудки, уларда ҳозирги мустақиллик шароитида шахс ва турли ижтимоий гуруҳлар психологиясида рўй бераётган ўзгаришлар, турли ёш, демографик этник профессионал гуруҳларга мансуб бўлган кишиларнинг ижтимоий тасаввурлари, улар асосида ижтимоий хулқ-атвори илмий бошқариш асослари ишлаб чиқилмоғи лозим. Яъни, ишлаб чиқариш ижтимоий психологияси, бошқариш психологияси, гуруҳлар психологияси ҳамда оммавий психик жараёнларнинг таъсири масалалари ўзбек психологларида ўз ечимини кутмоқдаки, уларда илғор фан ютуқларидан фойдаланилган ҳолда худуднинг миллий ўзига хос қирралари ишлаб чиқилиши керак.

Ижтимоий психологиянинг методологик муаммолари ва тадқиқот усуллари

Ижтимоий психология тўғрисида гапириладиган бўлса, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, аввало жамиятнинг бу фан олдида қўяётган талаблари ўзига хос бўлиб, бу талаблар жавоб бериш учун унинг текшириш услублари у даражада мукамал эмаслигидадир. Чунки шу давргача ижтимоий психологияда кузатилган ходиса шу бўлдики, бу фандаги назарий ишлар тадбиқий ишлардан анча кўпдир. Шунинг учун ҳам, Г.М.Андреева ижтимоий психологиянинг методологияси муаммоларига тўхталар экан, унинг бу борадаги интилишлари, вазифалари кўплигини таъкидлайди. Методологик муаммоларга қизиқиш, — деб ёзади у, — ижтимоий психологиянинг кучсизлиги эмас, балки унинг етилиш даврига кирганлигининг белгисидир.

“Методология” тушунчасининг илмий моҳияти нимада? Бу тушунчани турли назарий қарашлардаги олимлар турлича шарҳлайдилар ва тушунадилар. Масалан, америкалик психологлар методология деганда, тадқиқот жараёнида ишлатиладиган барча тадқиқот услублари ва техник жараёнларни тушунадилар. Лекин “методология” тушунчаси аслида услублар йиғиндисидан ҳам кенгроқ тушунчадир. Яъни, “методология” тушунчаси “конкрет методлар” ёки техник усуллар тушунчаларидан кенгроқдир.

Ижтимоий психологик тадқиқотларнинг методологик муаммоларига қуйидагилар киради:

Биринчидан, эмпирик маълумотлар муаммоси, яъни қай турдаги маълумотларни ижтимоий психологик маълумотлар сифатида қабул қилиш мумкин. Чунки бихевиористлар бундай маълумотлар сифатида кўз билан кўриб қайд қилинадиган хулқ-атвор шакллари қабул қилинса, когнитив психология вакиллари фақат онгга тааллуқли бўлган белгиларни тушунадилар. Демак, ҳар қандай тадқиқотчи иш бошламай туриб, аввало нимани эмпирик бирлик қилиб олишини аниқ тасаввур қилиши ва унинг назарий жиҳатлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиши керак. Бундан ташқари, тадқиқот бирлиги аниқланган тақдирда, қандай ҳажмдаги бирликлар тадқиқотчини қаноатлантириши масаласи ҳам муҳимдир. Шунинг учун экспериментал ва корреляцион тадқиқотлар бор.

Иккинчи методологик муаммо — бу у ёки бу ижтимоий психологик назария асосида қонуниятлар яратиш ва илмий тахминлар қилиш муаммоси. Илмий тадқиқот бошлашдан олдин тадқиқотчи

маълум тахминлар юритади, лекин шу тахминларнинг аниқ чиқиши ўша муаммо бўйича пишиқ - пухта назариянинг бор-йўқлигига бевосита боғлиқ. Шунинг учун ижтимоий психологияда гипотезалар тузиш ва улар асосида керакли умумий хулоса чиқариш ишини билиш керакдир.

Учинчи муаммо — бу ижтимоий психологик маълумотларнинг сифати масаласи, яъни қандай маълумотни сифатли, ишонарли деб аташ мумкинлиги масаласидир. Ўрганиш объектининг ҳажми ёки сони хусусида шуни айтиш мумкинки, кўпинча текширилувчи қанчалик кўп бўлса, маълумот шунчалик ишончли бўлади, деган нотўғри фикр мавжуд. Агар гипотезалар тўғри илгари сурилган бўлса, у кичикроқ гуруҳда ўтказган экспериментларининг маълумотига ҳам ишониши мумкин.

Лекин тадқиқот услубини — методларини тўғри танлашда пилотаж — синов тадқиқоти ўтказишнинг аҳамияти каттадир. Бунда ўша гипотезаларнинг қанчалик асослилигини ҳам, методиканинг айнан мақсадга мувофиқлигини ҳам, текширилувчилар объектининг тўғри танланганлигини ҳам, маълумотларнинг турғунлиги, ишончилигини ҳам текшириб олиш мумкин. Бундан ташқари, шу босқичда тадқиқотчи эксперимент ёки анкета ўтказиш учун қулай вазият ва вақтни белгилаш, ўз ёрдамчиларининг ишга қанчалик яроқликларини ҳам синаб олиш имкониятига эга бўлади.

Методологик ишларга қарашли тадбирларнинг сифати ва савияси тадқиқотчининг қанчалик илмий саводхон эканлигини белгиловчи кўрсаткичлар ҳисобланади ва у ўтказган илмий тадқиқот ишининг баҳосини белгилайди.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Бу мавзу якунида талаба ижтимоий психология фани ривожланишида ва фан сифатида шаклланишида бутун жаҳон, Россия, собиқ иттифоқ, Ўзбекистон миқёсида ўтказилган ва ўтказилаётган илмий йўналиш ва тадқиқотларнинг моҳияти билан, ижтимоий психологик тадқиқотларнинг методологик муаммолари билан бевосита танишиш имкониятига эга бўла оладилар.

Назорат саволлари ва мустақил ишлар мавзулари:

1. Ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиши.
2. Ижтимоий психологиянинг Русия ва собиқ иттифоқда ривожланиши.

3. Ўзбекистонда ижтимоий психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари.
4. Ижтимоий психологиянинг методологик муаммолари ва тадқиқот усуллари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. Т.1. Пер. с франц. М., Мир, 1992. -496 с.
2. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. Т.: 2000, 185 б.
3. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т.: 1999, 94 б.
4. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 2-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 125 б.
5. Каримова В.М. Ижтимоий психология. Дарслик.- 2007. – 206 б.
6. Немов Р.С., Алтунина И.Р. Социальная психология. Учеб. пособ. – СПб.: Питер, 2010. – 432 с.
7. Болотова А.К, Макарова И.В. Прикладная Психология: Учебник для вузов.- М.Аспект Пресс, 2002 – 383 с.
8. Немов Р.С. Практическая Психология Познание себя: Влияние на людей:Пособие для уч-ся-М:Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2003. 320 с.
9. www.expert.psychology.ru

III БОБ

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ МЕТОДЛАРИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Ижтимоий психологияда қўлланиладиган методлар.

Кузатиш методи ва унга қўйилган шартлар.

Ижтимоий психологияда хужжатларни ўрганиш методининг моҳияти.

Ижтимоий ҳодисаларни контент-анализ усули орқали текшириш.

Сўров методи

Анкета усули.

Ижтимоий-психологик тестлар.

Ижтимоий-психологик эксперимент.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Ижтимоий психологиядаги асосий методлар: кузатиш (ташқи, ички, эркин, стандартлаштирилган, гуруҳ ичида, гуруҳ ташқарисиди), сўроқ (оғзаки, ёзма, эркин, стандартлаштирилган), тест (топишиқ, сўров, проектив, социометрик), эксперимент (табиий, лаборатория), моделлаштириш (математик, мантиқий, техник, кибернетик). Кузатиш методи ва унинг ижтимоий ҳодисаларни талқин этишидаги ўзига хос моҳияти. Хужжатларни ўрганиш методи, унинг афзалликлари. Контент-анализ усулининг илмий моҳияти (Х.Лассуэлл, Б.Берельсон). Матнни анализ қилишида амалга ошириш лозим бўлган ҳодалар. Сўроқ методи ва уни олиб боришидаги интервью, анкета шакллари. Анкета тузилишидаги уч қисм, унинг ёпиқ ва очиқ шакллари. Ижтимоий психологик тестларнинг турлари ва уларни қўллаш шартлари. Ижтимоий-психологик экспериментларнинг гуруҳ шароитида ўтказиш йўллари.

Ижтимоий психологияда қўлланиладиган методлар

Аниқ изланиш предметига эга бўлган ҳар қандай фан ўша предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг методлари деб юритилади.

Ижтимоий психологиянинг асосий методлари

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантлари
КУЗАТИШ МЕТОДИ	Ташқи (объектив кузатиш) Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш) Эркин кузатув Стандартлаштирилган Гуруҳ ичида кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
СЎРОҚ МЕТОДЛАРИ	Оғзаки сўроқ Ёзма сўроқ Эркин сўроқ (суҳбат) Стандартлаштирилган сўроқ
ТЕСТЛАР МЕТОДИ	Тест – сўров Тест - топшириқ Проектив тест Социометрик тест
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория эксперименти
МОДЕЛЛАШТИРИШ	Математик моделлаштириш Мантиқий моделлаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик моделлаштириш
ХУЖЖАТЛАРНИ ЎРГАНИШ МЕТОДИ	Ижтимоий ўрганиш Психологик ўрганиш Мотивацион ўрганиш Классификацион ўрганиш
КОНТЕНТ-АНАЛИЗ МЕТОДИ	Матнни анализ қилиш Абзацларни анализ қилиш Иборалар, тушунчаларни анализ қилиш

Ижтимоий психология фанида қўлланиладиган методлар ўз мазмун моҳиятига кўра умумий психологиядаги методларга айнан ўхшаш бўлиши билан бирга, шахс ва жамият муносабатларини ифодалаб беришда, ижтимоий ҳодисаларни атрофлича ўрганишда ўзига хос методларни қўллаш зарур эканлиги билан ажралиб туради. Шунга кўра, биз ушбу жадвалда ижтимоий психологияда қўлланиладиган методларни келтирамиз. 1 - жадвалда ижтимоий

психологиядаги асосий психологик методлар ва уларнинг асосий вариантлари келтирилган.

Кузатиш методи ва унга қўйилган шартлар

Кузатиш методи ижтимоий психологияда ўзига хос ижтимоий шароитларда, ўзига хос вазиятларда ва маълум гуруҳларда ишлатилади. Бунда тадқиқотчи энг аввало нимани кузатаман, қандай йўл билан кузатаман, кузатув бирлиги қилиб нимани оламан, кузатувни қанча вақт мобайнида давом эттираман деган қатор саволларга жавоб топгандан кейингина илмий тадқиқотини бошлайди. Демак, кузатиш методи ёрдамида аниқ ишлаб чиқилган режа асосида кузатувчини қизиқтирган у ёки бу ижтимоий хулқ-атвор шакллари қайд этилади. Бу услуб қўлланилганда тадқиқотчи бир қанча коидаларга риоя қилиши лозим. Чунончи, кузатиш мақсадининг аниқ бўлиши ва унинг илмий мақсадларга мос келиши; кузатиш шаклини танлаш ва кузатиш натижаларини қайд этиш усулларини ишлаб чиқиш; маълум режа — схема асосида муттасил кузатув олиб бориш; олинган натижаларнинг асослилиги ва ишончлилигини бошқа усуллар ёрдамида текшириб кўриш. Кузатиш кузатувчи томонидан кузатиш объекти бўлмиш одамлар гуруҳи билан бирга яшаб, уларга қўшилиб иш тутиб, табиий шароитларда маълумот тўпланса, бундай кузатиш турини "биргаликдаги кузатув" деб аталади. Бундай кузатишнинг классик мисолига америкалик ижтимоий психолог У. Уайтнинг ўсмирлар психологияси, улар гуруҳидаги ижтимоий психологик ҳодисаларни ўрганишга қаратилган машҳур тадқиқотини киритиш мумкин. Бошқа ҳолларда эса кузатувчи ўз объектини четдан кузатади, шунинг учун ҳам бундай кузатув тури "**четдан кузатув**" ёки "**объектив кузатиш**" деб аталади. Бу усул худди умумий психологияда бўлгани каби ташқи хулқ-атворни қайд қилиш натижасида маълумот тўплашга асосланади. Бундай йўл билан илмий фактларни исбот қилиш қийин, лекин барибир, у ҳам ижтимоий психологияда ёрдамчи усул сифатида ишлатилади. Бизнинг фикримизча, ижтимоий психологик тренинглар шароитида ҳар бир шахснинг хулқ-атворини кузатиш муҳим маълумотлар тўплашга ёрдам беради, чунки бунда кузатиш методига хос бўлган энг қимматли нарса — шароитларнинг табиийлиги сақлаб қолинади.

Демак, ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда кузатиш методининг ташқи (объектив кузатиш), ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш),

эркин кузатув, стандартлаштирилган, гуруҳ ичида кузатиш, гуруҳ ташқарисида кузатиш каби турларидан фойдаланилади.

Ижтимоий психологияда хужжатларни ўрганиш методининг моҳияти

Хужжатларни ўрганиш методи социология фанидан кириб келган. Бу методнинг қатор афзалликлари бор. Улардан муҳимлари шундан иборатки, у фаолиятнинг маҳсулини текширишга имкон беради ҳамда тўпланган маълумотларнинг ишончлилиги, математик қайта ишлаш имкониятининг борлиги билан ажралиб туради.

Ижтимоий ҳодисаларни контент-анализ усули орқали текшириш

Материалларни маънавий жиҳатдан ҳам сифат, ҳам миқдорий анализ қилиниш усули ижтимоий психологияда **контент-анализ** деб аталади. Контент-анализнинг илмий моҳияти шуки, унинг ёрдамида бирор матнда маълум фикр, ғоя ёки тушунчаларнинг неча марта қайтарилиши қайд этилади, яъни маълум мазмун миқдор кўринишига келтирилади. Бу методнинг асосчилари америкалик социологлар Х.Лассуэлл ва Б.Берельсонлар бўлиб, улар бу усулни биринчи марта иккинчи жаҳон уруши йилларида бир сиёсий газетанинг мазмуни, унинг ғоявий йўналишини аниқлаш мақсадида қўллаган эдилар. Улар «Ҳақиқий америкалик» номли газетанинг кундалик чиқишларини контент-анализ қилиб, уларни фашистик йўналишидаги газета эканлигини исбот қилишган ва унинг чиқишини таъқиқлашга эришган эдилар.

Контент-анализни қўллашда тадқиқотчи олдида турган асосий муаммо бу текширув бирликлари — категорияларни аниқлашдир. Чунки бундай бирликлар тадқиқотнинг мақсади ва тадқиқотчининг эътиқоди ва дунёқарашига кўра ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, контент-анализнинг асосчилари Х.Лассуэлл ва Б.Берельсонлар бундай бирлик — рамзий бирлик ёки символлар бўлиши мумкин, деб ҳисоблашган бўлсалар, бошқа америкалик тадқиқотчи Л. Ловенталь бундай бирлик яхлит мавзу бўлиши керак деб ҳисоблайди. Аслида, бундай бирликлар контент-анализда илмий тахмин ва тадқиқотчининг методологик асослари билан белгиланиши керак. Шунинг учун ҳам кўпгина тадқиқотчиларни умумлаштириб, анализ учун бирликлар қуйидагилар бўлиши мумкин деб ҳисоблаймиз:

а) алоҳида иборалар ёки сўзларда билдирилган тушунчалар (масалан, демократия, фаоллик ташаббус, ҳамкорлик ва ҳоказо);

б) яхлит абзацлар, матнлар, мақолалар ва шунга ўхшашларда кўтарилган мавзулар (масалан, миллатлараро муносабатлар мавзуси, инсонлардаги миллий қадриятлар мавзуси ва ҳоказо);

в) тарихий алломалар, сиёсатшунослар, таниқли шахсларнинг номлари;

г) ижтимоий ҳодиса, расмий ҳужжат, бирор аниқ факт, асар (масалан, оилавий можаролар, Ўзбекистон Конституцияси муҳокамаси, янги ёзилган асарга ўқувчиларнинг муносабати ва шунга ўхшаш).

Яхши ўтказилган контент-анализ аслида ижтимоий психологик тадқиқотларда жуда катта аҳамиятга эга. Контент-анализ тадқиқотчидан каттагина ўқувни талаб қилади, чунки бир томондан, у ёки бу матнни тушуниш маҳорати бўлиши керак, иккинчи томондан, тадқиқот сўнгида қўлга киритилган миқдорий бирликларни яна қайта сифат формасига келтириш лозим, яъни тушунтириб бериш керак.

Сўров методи

Сўроқ методлари. Сўроқ методлари ижтимоий психологик тадқиқотларда кенг қўлланилади, айниқса, анкета сўрови ва интервью методлари. **Ёзма сўроқ ёки анкетанинг** афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганиш мумкин бўлади. Унга киритилган саволлар, улардан кутиладиган жавоблар (ёпиқ анкета), ёки эркин ўз фикрини баён этиш имкониятини берувчи (очиқ анкета) сўровномалар аниқ ва равион тилда жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд тузилган бўлса, шубҳасиз, қимматли бирламчи материаллар тўпланади.

Сўроқнинг ҳам эркин ва стандартлаштирилган шакллари мавжуд бўлиб, биринчисидан олдиндан нималар сўралиши қатъий белгилаб олинмайди, иккинчи шаклида эса, хаттоки, компьютерда дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади.

Бу методларни қўллашни қатор методологик қийинчиликлари мавжуд, чунки, бу ерда доим шахслараро ўзаро муносабатлар, ўзаро таъсир шакллари мавжуд бўлиб, тадқиқотчининг субъектив муносабатларини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Тадқиқот мобайнида шахслараро идрок ва субъектив бир-бирини тушунишга қаратилган

барча қонуниятлар ишлайди. Шунга қарамай, жуда кўп ижтимоий психологик маълумотларни тўплашда сўроқ методлари энг қулай усуллар сифатида ишлатиб келинмоқда.

Шундай қилиб, сўроқ методлари тадқиқотчи билан текширилувчининг бевосита (суҳбат, интервью) ёки билвосита (анкета) мулоқоти туфайли бирламчи маълумотлар тўплаш усулидир. Одамлар тилидан ёзма ёки оғзаки тарзда олинган фикрлар маълумотларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Энг яхши суҳбат ёки интервью бу бевосита, эркин фикр алмашинуви шароитида ўзаро фикр алмашинувига қаратилган мулоқотдир. Чунки суҳбатдан фарқли, интервью аниқ муаммо доирасида, қатъий бир йўналишда олиб борилади. Интервью олувчи суҳбатдошга нисбатан нейтрал мавқеда бўлиб, унинг фикрлашига ҳалақит бермаслиги, айниқса, унга тазъийқ ўтказмаслиги лозим. Интервью жараёнининг самарали кечиши учун суҳбатдошда ўзига нисбатан ижобий муносабат шакллантириб, биринчи сўзларни аниқ, раво, ифодали баён қилиш муҳимдир.

Интервью ўтказишга одам махсус равишда тайёргарлик кўриши керак, чунки у одамдан қатор муҳим сифатларнинг бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда "ролли ўйинлар" методи ёрдамида психолог ёки социологлар махсус тайёргарлик курсидан ўтадилар.

Анкета усули

Анкета методи ҳаммага таниш бўлган усуллардан бири. Лекин кўпинча анкетани ўтказган одам унинг тузилиши қанчалик қийинлигини ёки олинган маълумотларни қайта ишлаб, шархлаш қийинлигини тасаввур қилмайди. Юқорида қайд этилганидек, анкетага киритилган саволларга кўра анкета **очик ва ёпиқ** турларга бўлинади. **Очик** анкета респондентдан ўз фикрини билганича баён этишни талаб қилади, **ёпиқ** шаклдаги анкета саволларининг эса жавоблари берилган бўлиб, текширилувчи ўзига маъқул бўлган, қарашлари, фикрлари билан мос бўлган жавобни беради. Очик саволларнинг камчилиги респондентларнинг ҳар доим ҳам қўйилган вазифага етарли даражада масъулият билан қарамаганлиги ҳамда ёзилган жавобларни статистик ишлов беришдаги қийинчиликлар бўлса, ёпиқ анкетада респондентга текширилувчи томонидан ўз фикрига эргаштиришга ўхшаш ҳолат ёки ҳар доим ҳам ҳамма саволнинг барча жавоб вариантларини топиб бўлмасликдир. Шундай

ҳолатларда респондент ё умуман жавоб бермаслиги ёки таваккал бир вариантни белгилаб бериши мумкин.

Шунинг учун ҳам охириги пайтда ярим ёпиқ саволлардан иборат анкеталар тузилмоқдаки, уларда жавоб вариантларидан ташқари, яна қўшимча фикр билдириш учун қўшимча қаторлар қолдирилади.

Одатдаги анкета тузилиши жиҳатдан уч қисмга бўлинади:

1. Кириш қисми ёки “респондентга мурожаат” деб аталади. Бу қисмда одатда тадқиқот ўтказаетган ташкилот номи, оддий тилда тадқиқот мақсадлари ва уларнинг қандай фойдаси борлиги, текширилувчининг шахсий иштироки нима бериши, олинган маълумотларнинг умумлаштирилган ҳолда ишлатилиши (анонимлилик), анкетани тўлдириш йўллари ва бошқалар ёзилади. Йўриқнома — мурожаатнинг қанчалик яхши ёзилганлиги бевосита текширилувчининг ишга бўлган муносабатига боғлиқдир.

2. Асосий қисм. Бунга саволлар киритилади, лекин саволлар тартибига ҳам эътибор бериш керак, чунки бошидан бошлаб қийин саволлар берилса, бу нарса респондентни чўчитиб қўйиши, ҳаттоки, тўлдирмасдан, анкетани қайтариб беришига мажбур қилиши ҳам мумкин. Шунинг учун бошида енгил, холис саволлар бериб, текширилувчини қизиқтириб олиб, кейин қийинроқ, психологик саволларга ўтиш, охирида яна “нейтралроқ” саволлар бериш мақсадга мувофиқ.

3. Якуний қисм ёки “паспортичка” респондентнинг шахсий сифатидаги объектив маълумотларни олишга қаратилган бўлиб, унда шахснинг жинси, ёши, оилавий аҳволи, касб-кори ва бошқалар сўралади.

Анкеталар тарқатилиш услубига кўра, кўл билан тарқатиладиган, почта орқали юбориладиган, газета ёки журналлар орқали тўлдириладиган формаларга бўлинади.

Тўпланган маълумотларга, одатда, статистик қайта ишлов берилади ёки улар компьютерлар ёрдамида анализ қилинади.

Ижтимоий-психологик тестлар

Тестлар психологиядан кириб келган усулдир, бу қиска синов усули бўлиб, улар ёрдамида у ёки бу ижтимоий психологик ҳодиса қиска муддат ичида бир техник усул — тестда текширилади. Тестларни қўллашнинг қулайлик томони— бир тест ёрдамида бир объектнинг у ёки бу хусусиятини бир неча марта, такрор-такрор синаб кўриш мумкин. Лекин уларни универсал деб бўлмайди, чунки у

ёки бу тестни фақат қандай турдаги объектда синалган бўлса, шунга ўхшаш объектлардагина қўллаш мумкин, қолаверса, бунда олинган маълумотлар нисбий характерга эга бўлади. Лекин шундай бўлишига қарамай, тестлар, айниқса ҳозирги кунларда ҳаётимизга кенг кириб келди. Шахс хусусиятларини текширувчи тестлардан ташқари, шахсинг мулоқот системасидаги ўрнини, ундаги мулоқот малакаларининг бор-йўқлигини синовчи, шахс ақлий сифатларини текширувчи тестлар кенг қўлланилмоқда. Лекин шуни эсдан чиқармаслик керакки, тестни тузиш, уни объектларда синовдан ўтказиш, хаттоки, тайёр тестни мослаштириш юксак билимларни, малакани, олимлик одобини талаб қиладиган ишдир.

Тестлар хусусида яна шуни айтиш мумкинки, ҳар бир тестнинг ўз "калити" бўлади ва бу калитнинг эгасида махсус лицензиялар, яъни келишувга кўра ишончли шахсларгагина сотиш, бериш ҳуқуқи бўлади. "Калитсиз" эса махсус тестларни ҳеч ким ишлата олмайди.

Тест - сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо этади. Масалан, Айзенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия - экстрроверсияни ўлчайди, саволларга «ҳа» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериш сўралади.

Тест - топшириқ одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолашни назарда тутди. Масалан, шахс тафаккуридаги ижодийлиликни аниқлаш учун кўпинча бир қарашда оддийгина топшириқ берилади: берилган 20 та доира шаклидаги шакллардан ўзи хоҳлаганча расмлар чизиш имконияти берилади. Маълум вақт ва тезликда бажарилиш суръати, расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қараб шахс фикрлаши жараёнининг нақадар ностандарт, ижодий ва креативлигига баҳо берилиб, миқдорий кўрсаткич аниқланади. Бу методларнинг умумий афзаллиги уларни турли ёш, жинс ва касб эгаларига нисбатан қўллашнинг қулайлиги, бир гуруҳда натижа бермаса, бошқа гуруҳда яна қайта текширув ўтказиш имкониятининг борлиги бўлса, камчилиги - баъзан текширилувчи агар тестнинг моҳиятини ёки калитини билиб қолса, сунъий тарзда унинг кечишига таъсир кўрсатиши, фактларни сохталаштириши мумкинлигидир.

Проектив тестлар. Бу усуллар тест усулларининг бир кўриниши бўлиб, унда текширилувчига аниқ тизим ёки кўринишга эга бўлмаган, ноаниқ нарсалар тавсия этилади ва уларни шархлаш топшириғи берилади. Яъни, текширилувчига турлича талқин қилиш

мумкин бўлган расмлар, тугатилмаган ҳикоялар, бирор аниқ кўринишга эга бўлмаган буюмлар, ёғочлар берилиши мумкин, уларга қараб текширилувчи ўзининг ҳиссий дунёси, қизиқишлари, дунёқараши нуқтаи назаридан баҳо бериши мумкин.

Проектив усулларга машҳур "Роршахнинг сиёҳ доғлари" тестини киритиш мумкин (1921 й.). Бу доғлар икки томонлама симметрик шаклда берилган 10 хил доғлардан иборат бўлиб, ҳар бир доғ ҳар хил буёқли фонда кўрсатилади. Текширилувчидан ҳар бир "доғ" нинг нимани эслатаётганлигини айтиш сўралади. Унинг фикридан ва сўзларидан, ассоциацияларга қараб (уларни контент-анализ қилиб) шахс хусусиятлари ҳақида хулоса қилинади.

Яна бир проектив усул—бу С. Розенцвейгнинг расмли ассоциациялар усулидир. Бунда ҳаётда тез-тез учраб турадиган зиддиятли вазиятларни акс эттирган расмлар текширилувчига тавсия қилинади. Бу расмларда бир томонда турган персонажлар нималарнидир гапираётган ҳолда гавдалантирилади, унга қарши томондаги шахс эса ҳали жавоб қайтариб улгурмаган, текширувчи текширилувчидан тез, қисқа муддат ичида бўш катакларга берилиши мумкин бўлган жавобни ёзишни сўрайди. Берилган жавобларга қараб шахснинг йўналишн, унинг зиддиятларга муносабати, агрессия-жаҳолат ҳиссининг хусусиятлари, бу ҳиснинг кимларга қаратилганлиги ва шунга ўхшаш муҳим фактлар тўпланади.

Ижтимоий-психологик эксперимент

Ижтимоий психологик эксперимент—бу ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш мақсадида текширувчи билан текширилувчи ўртасидаги мақсадга қаратилган мулоқотдир. Бундай мулоқотнинг бўлиши учун экспериментатор, яъни текширувчи махсус шароит яратади ва ана шу шароитда аниқ режа асосида фактлар тўплайди. Умумий психологияда бўлгани каби, ижтимоий психологияда ҳам табиий ва лаборатория эксперименти турлари фарқланади. Табиий экспериментга мисол қилиб, рус педагоги А.Макаренконинг жамоанинг шаклланиши ва уни уюштириш борасида олиб борган тадқиқотларини олиш мумкин. Америкалик психолог М.Шериф эса гуруҳлараро муносабатларга тааллуқли феноменларни табиий шароитларда махсус режа асосида текшириб ўрганган. Унинг асосий мақсади вақтинчалик тузилган жамоа — ёзги таътил лагерларида кооперация ҳамда турли зиддиятларнинг пайдо бўлишидаги психологик сабабларни ўрганишдан иборат эди.

Лаборатория эксперименти одатда махсус шароитларда, махсус хоналарда, керакли асбоб-ускуналар ёрдамида ўтказилади. Биринчи марта лаборатория шароитида ижтимоий психологик тадқиқотни рус олими Бехтерев ўтказган эди. У махсус асбоблар ёрдамида идрокнинг аниқлигини, хотиранинг сифатини, кузатувчанлик хусусиятларини якка ҳолда ва гуруҳ шароитида солиштириб ўрганди ва гуруҳнинг борлиги ҳар бир гуруҳ аъзоси психик жараёнларига бевосита таъсир этишини исбот қилди.

Бундан ташқари, махсус асбоб-ускуналар ёрдамида гуруҳ аъзоларидаги ишонувчанлик—конформизм ҳодисаларини ҳам экспериментал тарзда ўрганиш мумкин. Гуруҳдаги бундай ҳодисаларни ўрганиш учун махсус мосламалардан фойдаланилади.

Моделлаштириш методи кузатиш, сўроқ, эксперимент ёки бошқа усуллар ёрдамида ўрганилаётган ҳодисанинг туб моҳияти очилмаган шароитларда қўлланилади. Бунда ўша ҳодисанинг умумий хоссаси ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб, ўша модель асосида тадқиқотчини қизиқтирган жиҳат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

Шундай қилиб, ижтимоий психология ҳозирги кунда жуда кўп методларга эга, биз танишиб чиққан методлар уларнинг асосийлари, бир қисми, холос. Ҳар бир ҳолатда ўз тадқиқот объектининг хусусиятлари, тадқиқот мақсади ва мавзуига қараб керакли услубни танлаш мумкин. Шунинг учун ҳам методлар тўплами билан тўлиғича танишиш учун махсус адабиётларни кўриб чиқиш керак бўлади.

Мавзу бўйича визуал материаллар:

КУЗАТИШ МЕТОДИ

- Нимани кузатаман?
- Қандай йўл билан кузатаман?
- Кузатув бирлиги қилиб нимани оламан?
- Кузатувни қанча вақтга олиб бораман?
- Кузатувдан мақсад нима?
- Кузатиш шакли қандай?
- Кузатиш натижаларини қайд қилиш;
- Олинган натижаларнинг ишончлилигини бошқа усуллар билан текшириб кўриш

СЎРОҚ МЕТОДИ ВА ТУРЛАРИ

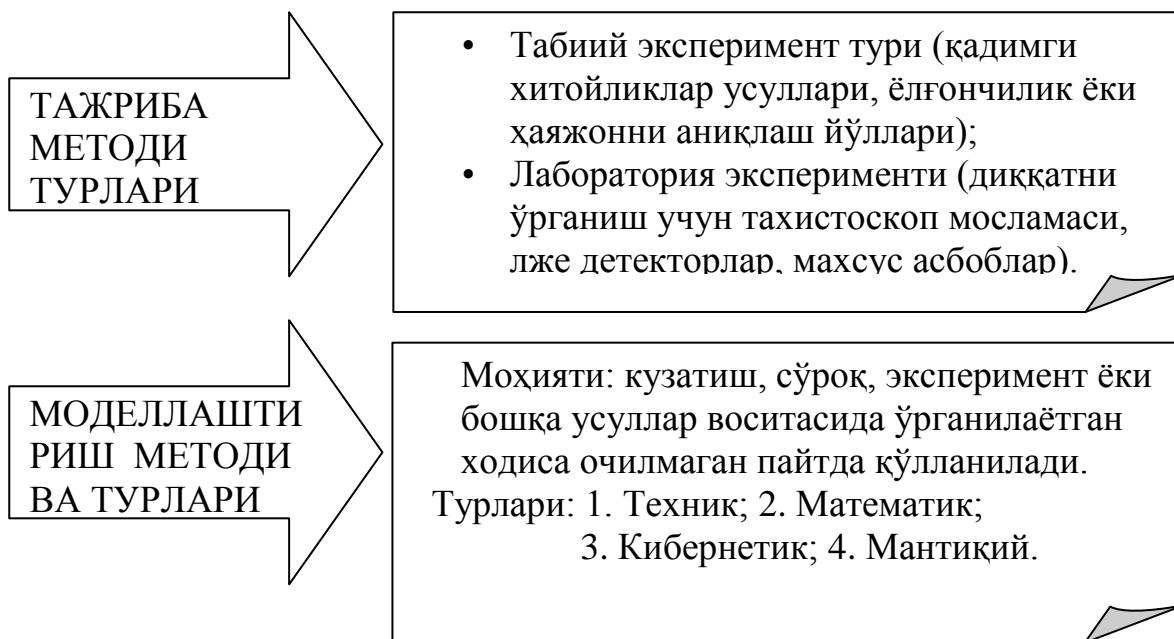
- Бирламчи маълумотлар тўплашнинг анъанавий усулларида биридир;
 - Текширилувчи бир қатор саволларга мухтасар жавоб бериши керакдир.
1. Оғзаки сўроқ (сухбат);
 2. Ёзма сўроқ (анкета);
- Очик анкета (респондентнинг ўз фикрини билдириши);
 - Ёпиқ анкета (кутиладиган жавобларни танланиши).
3. Эркин сўроқ;
 4. Стандартлаштирилган сўроқ.

ТЕСТ МЕТОДИ ТУРЛАРИ

- Тест – сўров (Г.Айзенк тести);
- Тест топшириқ (Торенс айланалари);
- Проектив тест (Тугалланмаган хикоялар, Роршахнинг сиёҳ доғлари тести, расм чизиш, имзо қўйиш);
- Социометрик тест (Ж.Морено методи).

КУЗАТИШ МЕТОДИ ТУРЛАРИ

- Ташқи (Объектив кузатиш);
- Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш);
- Эркин кузатув;
- Стандартлаштирилган кузатув;
- Гуруҳ ичида кузатиш;
- Гўнаҳар кузатиш

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Ижтимоий психологияда шундай методлар мавжудки, улар орқали шахс ва жамият муносабатаридан юзага келадиган турли жараёнларни ўрганиш, кузатиш, тадқиқ этиш имконияти юзага келади. Шундай методлар сирасига: кузатиш, сўров, анкета, контент-анализ, хужжатларни ўрганиш, ижтимоий-психологик эксперимент, ижтимоий-психологик тестлар киради. Мазкур мавзуда шу методлар, уларнинг афзалликлари, қўллаш шартлари баён этиб берилган.

Назорат саволлари ва мустақил ишлар мавзулари:

1. Ижтимоий психологиядаги асосий методлар ва уларнинг қўлланиш шартлари ҳақида.
2. Ижтимоий психология учун хужжатларни ўрганиш методининг моҳияти.
3. Ижтимоий ҳодисаларни контент-анализ усули орқали текшириш.
4. Сўров, анкета ва тестлар усуллари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. Т.1. Пер. с франц. М., Мир, 1992. -496 с.
2. Ғозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2002.1-2 китоб.
3. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. Т.: 2000, 185 б.

4. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 1-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 208 б.
5. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 2-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 125 б.
6. Майерс Д. Социальная психология / Перев.с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
5. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т.: 1999, 94 б.
6. Дружинина В. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.
7. Бурлачук Ф. Психодиагностика. “Питер”, 2002.
- 10 www.expert.psychology.ru
11. www.psychology.all.ru
12. www.psychology.net.ru

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА МУОМАЛА ПСИХОЛОГИЯСИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Мулоқот ва шахслараро муносабатлар - ижтимоий психологиянинг мавзудир.

Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни.

Мулоқот шакллари ва босқичлари.

Мулоқотнинг психологик тизими ва вазифалари.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Мулоқот ва шахслараро муносабатларнинг ижтимоий психология фани предмети эканлиги. Мулоқотнинг кўп қиррали жараён эканлигига оид Б.Паригин фикрлари. Шахслараро мулоқотнинг шахс тараққиётидаги ўрни. Мулоқотнинг функциялари: бир-бирини тушуниш, ижтимоий тажрибага асос солиш, фаолиятга ҳозирлаш, руҳлантириш.

Мулоқотнинг ўз-ўзи билан мулоқот, бошқалар билан мулоқот, авлодлараро мулоқот босқичлари ва уларнинг ўзига хос характеристикалари. Мулоқотнинг расмий ва норасмий шакллари ва уларнинг шахс учун қулай ҳамда ноқулай жиҳатлари. Мулоқотнинг турлари: ижтимоий йўналтирилган, гуруҳдаги предметга кўра, шахсий ва педагогик мулоқот. Мулоқотнинг юзма-юз, техник воситалар (телефон, телеграф), диалогик, монологик турлари.

Мулоқотнинг психологик тизимини Г.Андреева бўйича структураси: мулоқотнинг коммуникатив томони, мулоқотнинг интерактив томони, мулоқотнинг перцептив томони. Б.Ломов бўйича мулоқотнинг функциялари: маълумотлар алмашинуви, хулқ-атвор бошқаруви, ҳиссиётлар алмашинуви.

Мулоқот ва шахслараро муносабатлар - ижтимоий психологиянинг мавзудир

Мулоқот одамлар амалга оширадиган фаолиятлар ичида етакчи ўринни эгаллаб, у инсондаги энг муҳим эҳтиёжни — жамиятда яшаш

ва ўзини шахс деб ҳисоблаш билан боғлиқ эҳтиёжини қондиради. Шунинг учун ҳам унинг ҳар бир инсон учун аҳамияти каттадир.

Мулоқот - одамларнинг биргаликдаги фаолиятлари эҳтиёжларидан келиб чиқадиган турли фаолликлари мобайнида бир-бирлари билан ўзаро муносабатларга киришиш жараёнидир. Яъни, ҳар бир шахснинг жамиятда бажарадиган фаолиятлари (меҳнат, ўқиш, ўйин, ижод қилиш ва бошқалар) ўзаро муносабат ва ўзаро таъсир шаклларини ўз ичига олади. Чунки ҳар қандай иш одамларнинг бир-бирлари билан тил топишишни, бир-бирларига турли хил маълумотларни узатишни, фикрлар алмашинуви каби мураккаб ҳамкорликни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир шахснинг жамиятда тутган ўрни, ишларининг муваффақияти, обрўси унинг мулоқотга кириша олиш қобилияти билан бевосита боғлиқдир.

Бир қарашда осонгина туюлган шахслараро мулоқот аслида жуда мураккаб жараён бўлиб, унга одам ҳаёти мобайнида ўрганиб боради. Мулоқотнинг психологик жиҳатдан мураккаб эканлиги ҳақида Б.Ф.Паригин шундай ёзади: «Мулоқот шунчалик кўп қиррали жараёнки, унга бир вақтнинг ўзида қуйидагилар киради:

- а) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;
- б) индивидлар ўртасидаги ахборот алмашинуви жараёни;
- в) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;
- г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;
- д) бир-бирларига ҳамдардлик билдириш имконияти;
- е) шахсларнинг бир-бирларини тушуниши жараёни».

Шахслараро муносабатларда муомаланинг инсон психик дунёсига таъсири масалаларини психолог олимлардан Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, А.В.Запорожец, А.А.Бодалев, Б.Ф.Ломов, А.А.Леонтьев, М.И.Лисина тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Л.С.Выготский бола шахси психик дунёси ривожига ва тараққиётида муомалани тушунтириб дейди: “Бола шахсий фаоллигини намоён бўлишининг асосий йўли катталар билан муомаласи ҳисобланади...Унинг ташқи оламга муносабати ҳамиша бошқа одам орқали муносабат билдиришдир”.

Л.С.Выготский фикрича, онтогенезда генетик жиҳатдан бирламчи ўзаро таъсир баҳс, диалогдир; иккиламчи эса индивиднинг онги, психик жараёнларининг индивидуаллигидир: “Биз маданий ривожланишнинг умумий генетик қонунини мана шундай шаклда ифодалашимиз мумкин: боланинг маданий ўсишида ҳар қандай

функция баҳоланиши учун икки марта, икки хил режада пайдо бўлади, аввал ижтимоий, кейин психологик, шунингдек, шахсларарао интерпсихологик категория сифатида сўнг бола ички дунёсида интропсихологик категория тариқасида”.

Л.С.Выготский шунингдек шахслараро муносабатларда асосий қурол ва восита муомала жараёни эканлигини уқтиради. Унинг фикрича, шахслараро муносабатларда даставвал муомала асосий восита, сўнгра эса хулқ атвор воситаси туради. Чунки инсон якка қолган пайтда ҳам муомала функциясини ўзида сақлайди.

Л.С.Выготский қарашларидан яна шу жихат кўринадики, муомала интереоризация, яъни ички нутқ ва эктереоризация, яъни ташқи нутқ, муомала шаклларида намоён бўлади. Бундан кўринадики, муомала туфайли шахс ижтимоийлашуви юзага келади. Демак, *Л.С.Выготский*нинг муомала, шахслараро муносабатлар психологиясига оид фикрлари ғоят қимматли, чунки унда биз шахс ижтимоийлашуви жараёни учун муҳим асос сифатида муомалани кўрамиз ва шахс шаклланишида бу жараённинг қиммати чексиз эканлигини янада англаймиз.

*В.М.Бехтерев*нинг бой меросида шахслараро муносабатлар муаммоси, хусусан, муомала мавзуси ижтимоий психологик назария жихатидан ўрганилгандир. Унинг қарашларида инсонларнинг ўзаро таъсир этишлари муҳим муаммо сифатида талқин этилади. *В.М.Бехтерев* ижтимоий ҳаётда муомаланинг ролини тавсифлаб, унинг функцияларини ҳамкорлик фаолиятини амалга ошириш механизми сифатида ажратиб талқин қилади. Унинг фикрича, шахснинг атрофдагилари билан муомаласи қанчалик хилма хил ва бой бўлса, шунчалик унинг тараққиёти муваффақиятли амалга ошади.

В.М.Бехтерев муомаланинг ижтимоий роли ва функциясини таҳлил этишда унинг кўринишлари бўлмиш тақлид ва таъсирланиш аҳамиятига тўхталади. Унинг фикрича, тақлид бўлмаса, шахс ҳам юзага келмас эди. Чунки тақлид ўз материални муомаладан олишини уқтиради. Таъсирланиш эса ижтимоий жараёнлар намоён бўлишининг омили тариқасида қаралади.

В.М.Бехтерев муомалани шартли равишда бевосита ва билвосита турларга ҳам ажратади. Билвосита муомала таркибий қисмлари сифатида хат, телефон, телеграмма, эркалаш, уришиш ва бошқаларни олса, бевосита муомала турига нутқни киритади. Шунини таъкидлаш жоизки, муомалани экспериментал ўрганиш ишини *В.М.Бехтерев* томонидан амалга оширилгандир.

В.Н.Мясищевнинг “Шахнинг муносабатлар психологияси” концепциясига кўра, шахс “диалогик” хусусиятли, муомаланинг шахсий тажрибаси ва бошқа одамлар билан ўзаро муносабат маҳсули сифатида намоён бўлади. Шу туфайли шахсда қизиқиш даражаси, эмоция кучи, хоҳиш, эҳтиёж, ижтимоий йўналганлик каби шахсни ҳаракатлантирувчи ички кучи таркиб топади ва бу унинг кечинмалари, хулқида, ҳаракатида ифодаланади.

В.Н.Мясищевнинг шахслараро муносабатлар психологиясига оид асарларининг таҳлилидан кўринадикки, муомала жараёни шахснинг хусусиятлари, характери, майли, қобилиятига таъсир этишдагина ривожланмасдан, балки мулоқотда иштирок этувчиларнинг психик жараёнлари билан ҳам боғлиқлиги намоён бўлар экан. Шунинг учун В.Н.Мясищев ишларининг алоҳида томони муомала, унинг психологик тузилмаси билан мулоқот иштирокчилари психик жараёнлари орасидаги муносабат хусусиятларини очиб берилишида яққол кўрилади

Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни

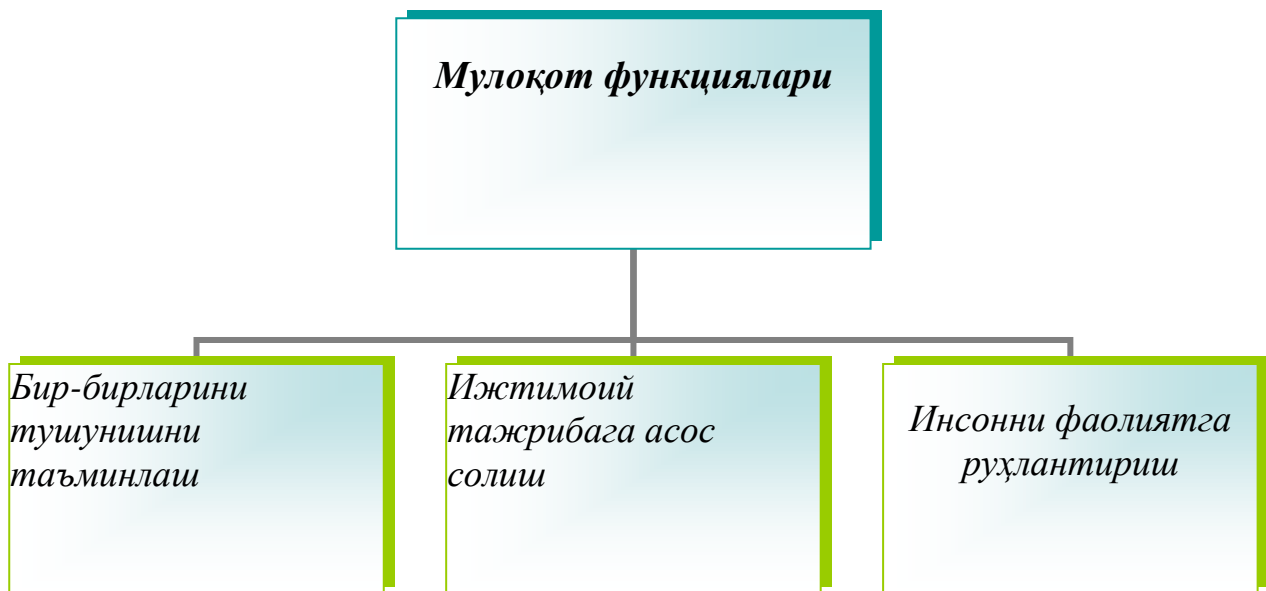
Аслида ҳар бир инсоннинг ижтимоий тажрибаси, унинг инсоний қиёфаси, фазилатлари, хаттоки, нуқсонлари ҳам мулоқот жараёнларининг маҳсулидир. Жамиятдан ажралган, мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлган одам ўзида индивид сифатларини сақлаб қолиши мумкин, лекин у шахс бўлолмайди. Шунинг учун мулоқотнинг шахс тараққиётидаги аҳамиятини тасаввур қилиш учун унинг функцияларини таҳлил қиламиз.

Ҳар қандай мулоқотнинг энг элементар функцияси - суҳбатдошларнинг ўзаро *бир - бирини тушунишларини* таъминлашдир. Бу ўзбекларда самимий салом - алик, очик юз билан кутиб олишдан бошланади. Ўзбек халқининг энг нодир ва буюк ҳислатларидан бири ҳам шуки, уйига биров кириб келса, албатта очик юз билан кутиб олади, кўришади, сўрашади, хол - аҳвол сўрайди. Шуниси характерлики, таъзияга борган чоғда ҳам ана шундай самимиятли қабулни ҳис қиламиз.

Унинг **иккинчи** муҳим функцияси ижтимоий тажрибага асос солишдир. Одам боласи фақат одамлар даврасида ижтимоийлашади, ўзига зарур инсоний хусусиятларни шакллантиради. Одам боласининг йиртқич ҳайвонлар томонидан ўғриланиб кетилиши, сўнг маълум муддатдан кейин яна одамлар орасида пайдо бўлиши фактлари шуни кўрсатганки, «мауглилар» биологик мавжудот

сифатида ривожланаверади, лекин ижтимоийлашувда ортда қолиб кетади. Бундан ташқари, бундай холат боладаги билиш қобилиятларини ҳам чеклаши кўплаб психологик экспериментларда ўз исботини топди.

Мулоқотнинг яна бир муҳим вазифаси - у одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлайди, руҳлантиради. Одамлар гуруҳидан узоқлашган, улар назаридан қолган одамнинг кўли ишга ҳам бормайди, борса ҳам жамиятга эмас, балки фақат ўзигагина манфаат келтирадиган ишларни қилиши мумкин. Масалан, кўплаб тадқиқотларда изоляция, яъни одамни ёлғизлатиб кўйишнинг унинг руҳиятига таъсири ўрганилган. Масалан, узоқ вақт термокамерада бўлган одамда идрок, тафаккур, хотира, ҳиссий холатларнинг бузилиши қайд этилган. Лекин атайлаб эмас, тақдир тақозоси билан ёлғизликка маҳкум этилган одамларнинг мақсадли фаолиятлар билан ўзларини банд этишлари у қадар катта салбий ўзгаришларга олиб келмаслигини ҳам олимлар ўрганишган. Лекин барибир ҳар қандай ёлғизлик ва мулоқотнинг етишмаслиги одамда мувозанатсизлик, ҳиссиётга берилувчанлик, ҳадиксираш, хавотирланиш, ўзига ишончсизлик, қайғу, ташвиш ҳисларини келтириб чиқаради. Шуниси қизиқки, ёлғизликка маҳкум бўлганлар маълум вақт ўтгач овоз чиқариб, гапира бошлашаркан. Бу аввал бирор кўрган ёки ҳис қилаётган нарсаси хусусидаги гаплар бўлса, кейинчалик нимагадир қараб гапиравериш эҳтиёжи пайдо бўлар экан. Масалан, бир М.Сифр деган олим илмий мақсадларини амалга ошириш учун 63 кун ғор ичида яшаган экан. Унинг кейинчалик ёзишича, бир неча кун ўтгач, у турган ерда бир ўргимчакни ушлаб олади ва у билан диалог бошланади. «Биз, деб ёзади у шу ҳаётсиз ғор ичидаги танҳо тирик мавжудотлар эдик. Мен ўргимчак билан гаплаша бошладим, унинг тақдири учун қайғура бошладим...»

3-расм. Мулоқот вазифалари

Шахснинг мулоқотга бўлган эҳтиёжининг тўла қондирилиши унинг иш фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. Одамлар, уларнинг борлиги, шу муҳитда ўзаро гаплашиш имкониятининг мавжудлиги факти кўпинча одамни ишлаш қобилиятини ҳам ошираркан, айниқса, гаплашиб ўтириб қилинадиган ишлар, биргаликда ёнма - ён туриб бажариладиган операцияларда одамлар ўз олдида турган ҳамкасбига қараб кўпроқ, тезроқ ишлашга куч ва қўшимча ирода топади. Тўғри, бу ҳамкорликда ўша ёнидаги одам унга ёқса, улар ўртасида ўзаро симпатия ҳисси бўлса, унда одам ишга «байрамга келгандай» келадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам америкалик социолог ҳамда психолог Жон Морено асримиз бошидаёқ ана шу омилнинг унумдорликка бевосита таъсирини ўрганиб, социометрик технологияни, яъни сўровнома асосида бир - бирини ёқтирган ва бир - бирини инкор қилувчиларни аниқлаган ва социометрия методикасига асос солган эди.

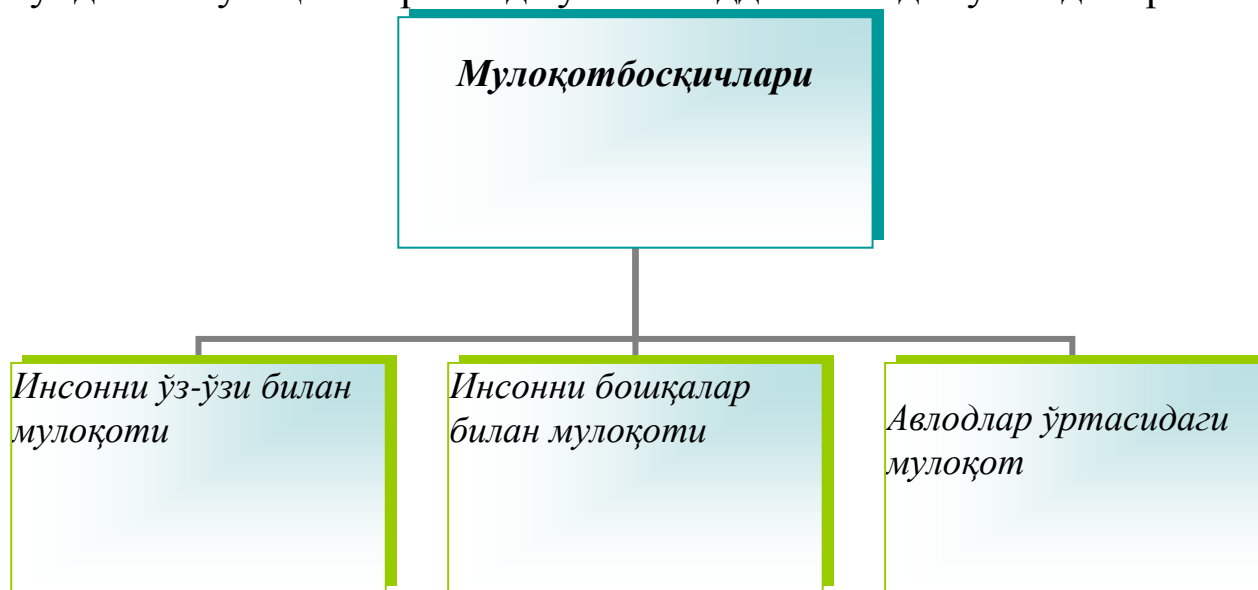
Шундай қилиб, мулоқот одамларнинг жамиятда ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятларининг ички психологик механизмини ташкил этади. Қолаверса, ҳозирги янги демократик муносабатлар шароитида турли ишлаб чиқариш қарорларини яқка тартибда эмас, балки коллегиял - биргаликда чиқариш эҳтиёжи пайдо бўлганлигини ҳисобга олсак, одамларнинг муомала маданияти ва мулоқот техникаси меҳнат унумдорлиги ҳамда самарадорликнинг муҳим омилларидандир.

Мулоқотнинг шакллари ва босқичлари

Мулоқот жараёни ўзига хос равишда мураккаб бўлиб, бунда уч хил босқич мавжуд.

Дастлабки босқич — одамнинг ўз-ўзи билан мулоқотидир. Т.Шибутани “Ижтимоий психология” дарслигида: «Агар одам озгина бўлса ҳам ўзини англаса, демак, у ўз-ўзига кўрсатмалар бера олади»— деб тўғри ёзган эди. Одамнинг ўз-ўзи билан мулоқоти аслида унинг бошқалар билан мулоқотининг ҳарактерини ва ҳажмини белгилайди. Агар одам ўз-ўзи билан мулоқот қилишни одат қилиб олиб, доимо жамиятдан ўзини четга тортиб, тортиниб юрса, демак у бошқалар билан суҳбатлашишда, тил топишишда жиддий қийинчиликларни бошдан кечиради, дейиш мумкин. Демак **бошқалар билан мулоқот**— мулоқотнинг иккинчи босқичидир.

А.Н.Леонтьев ўзининг “Психика тараққиётдан очерклар” китобида мулоқотнинг учинчи шакли—**авлодлар ўртасидаги мулоқот**нинг аҳамияти тўғрисида шундай деб ёзади: «Агар барча катта авлод ўлиб кетганида, инсоният тури йўқ бўлиб кетмасди, лекин жамиятнинг тараққиёти анча орқага сурилибгина эмас, балки йўқолиб ҳам кетиши мумкин эди». Ҳақиқатан ҳам, авлодлараро мулоқотнинг борлиги туфайли ҳар бир жамиятнинг ўз маданияти, маданий бойликлари, кадриятлари мавжуд бўладики, бунинг аҳамиятини тушунган инсониятнинг энг илғор вакиллари уни доимо кейинги авлодлар учун сақлаб келадилар ҳамда таълим, тарбия ва кундалик мулоқот жараёнида уни авлоддан-авлодга узатадилар.

4-расм. Мулоқот босқичлари

Мулоқотнинг ҳаётимиздаги шакл ва кўринишларига келсак унинг ҳар бир шахснинг ҳаётий вазиятларга мос келадиган, ўша

вазиятлардан келиб чиқадиган кўринишлари ва турлари ҳақида гапириш мумкин. Лекин умумий ҳолда ҳар қандай мулоқот ё расмий ёки норасмий тусда бўлади. Агар **расмий мулоқот** одамларнинг жамиятда бажарадиган расмий вазифалари ва хулқ-атвор нормаларидан келиб чиқса, масалан, раҳбарнинг ўз қўл остида ишлаётган ходимлар билан мулоқоти, профессорнинг талаба билан мулоқоти ва ҳоказо, норасмий мулоқот — бу одамнинг шахсий муносабатларига таянади ва унинг мазмуни ўша суҳбатдошларнинг фикр-ўйлари, ният-мақсадлари ва эмоционал муносабатлари билан белгиланади. Масалан, дўстлар суҳбатдоши, поездда узок сафарга чиққан йўловчилар суҳбати, танаффус вақтида талабаларнинг спорт, мода, шахсий муносабатлар борасидаги мунозаралари. Одамларнинг асл табиатларига мос бўлгани учун ҳам **норасмий мулоқот** доимо одамларнинг ҳаётида кўпроқ вақтини олади ва бунда улар чарчамайдилар. Лекин шуни таъкидлаш керакки, одамда ана шундай мулоқотга ҳам қобилиятлар керак, яъни унинг қанчалик сергаплиги, очиқ кўнгиллиги, суҳбатлашиш йўллари билиш, тил топишиш қобилияти, ўзгаларни тушуниши ва бошқа шахсий сифатлари кундалик мулоқотнинг самарасига бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳамма одам ҳам раҳбар бўлолмайди, айниқса, педагогик ишга ҳамма ҳам қўл уравермайди, чунки бунинг учун ундан ҳам расмий, ҳам норасмий мулоқот техникасидан хабардорлик талаб қилинади.

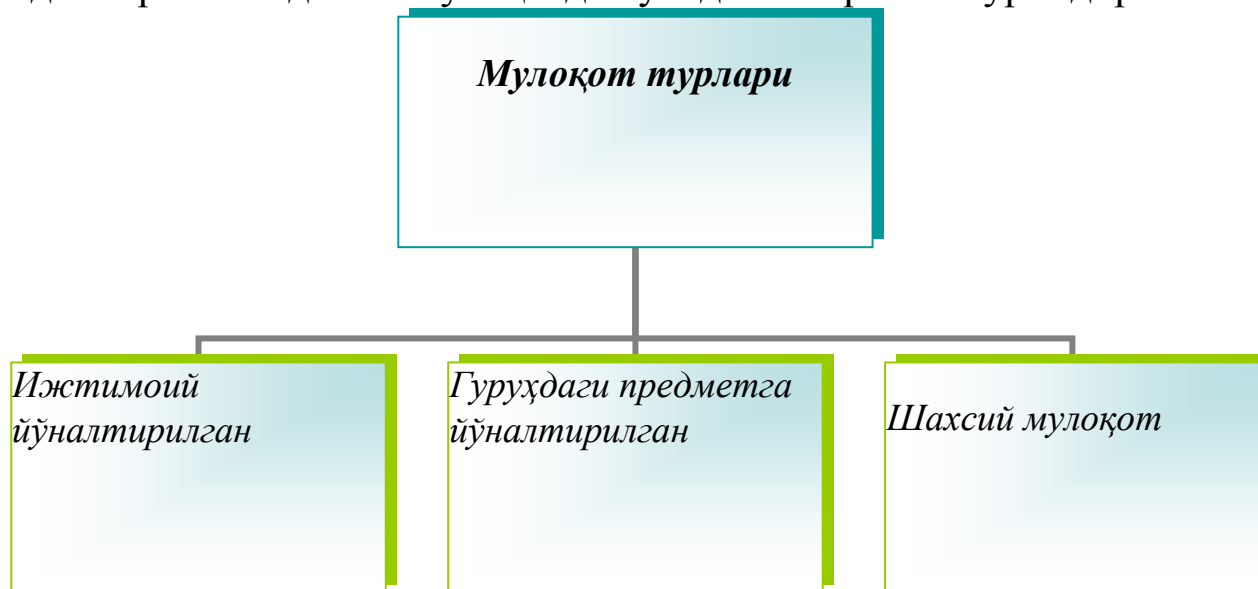
Мулоқот мавзуи ва йўналишига кўра, унинг:

- *ижтимоий йўналтирилган* (кенг жамоатчиликка қаратилган ва жамият манфаатларидан келиб чиқадиган мулоқот);
- *гуруҳдаги предметга йўналтирилган* (ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятни амалга ошириш мобайнидаги мулоқот — меҳнат, таълим жараёнидаги ёки конкрет топшириқни бажариш жараёнида гуруҳ аъзоларининг мулоқоти);
- *шахсий мулоқот* (бир шахснинг бошқа шахс билан ўз муаммоларини очиш мақсадида ўрнатган муносабатлари); педагогик мулоқот (педагогик жараёнда иштирок этувчилар ўртасида амалга ошириладиган мураккаб ўзаро таъсир жараёни) турлари фарқланади.

Мулоқотнинг тури ва шакллари турличадир. Масалан, бу фаолият бевосита «юзма - юз» бўлиши ёки у ёки бу *техник воситалар* (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали амалга ошириладиган; бирор профессионал фаолият жараёнидаги *амалий* ёки *дўстона*

бўлиши; *субъект - субъект* типли (диалогик, шериклик) ёки *субъект - объектли* (монологик) бўлиши мумкин.

Ҳар бир мулоқот турининг ўз қонун-қоидалари, таъсир усуллари ва йўл-йўриқлари борки, уларни билиш ҳар бир кишининг, айниқса одамлар билан доимо мулоқотда бўладиганларнинг бурчидир.

5-расм. Мулоқот турлари

Мулоқотнинг психологик тизими ва вазифалари

Мулоқот мураккаб жараён бўлганлиги учун ҳам айрим олинган мулоқот шаклини анализ қилганимизда, унда жуда хилма-хил кўринишлар, компонентлар ва қисмлар борлигини аниқлашимиз мумкин.

Мулоқот жараёнининг мураккаб психологик табиатини билиш, турли шароитларда самарали муносабатлар ўрнатиш малакасини ошириш учун унинг таркибига кирувчи ҳар бир элемент ёки бўлақлар билан алоҳида танишиб чиқамиз.

Г.М.Андреева мулоқотнинг қуйидаги психологик тузилишини таклиф этади:

1. *Мулоқотнинг коммуникатив* томони (яъни мулоқотга киришувчилар ўртасидаги маълумотлар алмашинуви жараёни).
2. *Мулоқотнинг интерактив* томони (яъни мулоқотга киришувчи томонларнинг хулқ-атворларига таъсир жараёни).
3. *Мулоқотнинг перцептив* томони (яъни мулоқотга киришувчи томонларнинг бир-бирларини идрок этишлари ва тушунишлари билан боғлиқ бўлган мураккаб психологик жараён).

Мулоқот - одамлар амалга оширадиган фаолиятлар ичида етакчи ўринни эгаллаб, у инсондаги энг муҳим эҳтиёжни — жамиятда яшаш ва ўзини шахс деб ҳисоблаш билан боғлиқ эҳтиёжини қондиради.

Мулоқот шунчалик кўп қиррали жараёнки, унга бир вақтнинг ўзида қуйидагилар киради:

- а) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;
- б) индивидлар ўртасидаги ахборот алмашинуви жараёни;
- в) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;
- г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;
- д) бир-бирларига ҳамдардлик билдириш имконияти;
- е) шахсларнинг бир-бирларини тушуниши жараёни.

Мулоқотнинг
вазифалари

1. Сухбатдошларнинг ўзаро *бир - бирини тушунишларини* таъминлаш;
2. Ижтимоий тажрибага асос солиш (мауглилар);
3. Одамни у ёки бу фаолиятга ҳозирлаш, руҳлантириш (М.Сифр).

Мулоқот
босқичлари

1. Одамнинг ўз-ўзи билан мулоқоти;
2. Бошқалар билан мулоқот;
3. Авлодлар ўртасидаги мулоқот.

Мулоқот
кўринишлари

1. Расмий; 2. Норасмий; 3. Шахсий;
4. Ижтимоий йўналтирилган;
5. Гуруҳдаги предметга йўналтирилган

Мулоқот тури
ва шакллари

Бевосита «юзма - юз» бўлиши;
У ёки бу *техник воситалар* (телефон, телеграф ва шунга ўхшаш) орқали; профессионал фаолиятда *амалий ёки дўстона* бўлиши; *субъект - субъект* типли (диалогик, шериклик) ёки *субъект - объектли* (монологик) бўлиши мумкин.

6-расм. Мулоқотнинг психологик тизими

Бу структуранинг ҳар бир томонини батафсил кўриб чиқамиз.

Кўпгина олимлар мулоқотнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятига тўхталиб ўтар эканлар, унинг қатор вазифалари, функцияларини ажратадилар. Масалан, таниқли рус олими Б.Ф.Ломов унинг функцияларига қуйидагиларни киритади:

- а) маълумотлар алмашинуви функцияси;
- б) хулқ-атвори бошқарув функцияси;
- в) ҳиссиётлар алмашинуви.

Бу функциялар аслида Г.М.Андреева ажратган мулоқот қисмларига ҳам мос келади, яъни ҳар бир мулоқот жараёнида Б.Ф.Ломов қайд этган вазифаларни топиш мумкин.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Мазкур мавзу орқали мулоқотнинг ижтимоий таъсир воситаси сифатида вазифалари, шахс тараққиётида тутган ўрни, унинг турлари, шакллари, босқичлари, психологик тузилишига оид маълумотлар, билим, малака ва кўникмалар шакллантирилади.

Назорат саволлари ва мустақил ишлар мавзулари:

1. Мулоқот ва шахслараро муносабатлар ижтимоий психологиянинг мавзудир.
2. Шахслараро муомаланинг шахс тараққиётидаги ўрни.

3. Мулоқот шакллари ва босқичлари.
4. Мулоқотнинг психологик тизими ва вазифалари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Ғозиев Э.Г. Муомала психологияси. Т-2001.
2. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. Т.1. Пер. с франц. М., Мир, 1992. -496 с.
3. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. Т.: 2000, 185 б.
4. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 1-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 208 б.
5. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 2-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 125 б.
6. Майерс Д. Социальная психология / Перев.с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
7. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т.: 1999, 94 б.
8. www.psycho.all.ru
9. www.psychology.net.ru

МУОМАЛАНИНГ КОММУНИКАТИВ, ИНТЕРАКТИВ ВА ПЕРЦЕПТИВ ТОМОНЛАРИ ПСИХОЛОГИЯСИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинув жараёнидир.

Мулоқотнинг вербал, новербал, паралингвистик воситалари.

Мулоқотнинг интерактив томони.

Мулоқотнинг перцептив томони.

Мулоқотда психологик таъсир масалалари.

Мулоқотда низоли ҳолатлар ва шахс тоифалари.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинуви жараёни эканлиги. Алоқа воситаси сифатида нутқнинг ёзма ва оғзаки нутқ турлари, оғзаки нутқнинг диалогик ва монологик турлари. Монологик нутқга қўйиладиган талаблар. Мулоқотнинг вербал, новербал ва паралингвистик таъсир воситалари. Новербал воситаларнинг миллий ва ҳудудий хусусиятлари. Новербал мулоқотда суҳбатдошларнинг фазовий жойлашувлари, жинсий ёндашувлари. Таълим-тарбия жараёнида паралингвистик таъсирни эътиборга олиш шартлари.

Мулоқотнинг интерактив томони - амалий жиҳатдан таъсир этиши жараёни эканлиги. Жамиятда қабул қилинган норма ва қонун-қоидаларнинг хулқ-атворда намоён бўлиши, бунда ижтимоий назорат тизимининг амалга ошиши. Ўзаро мулоқотда кутишлар тизимининг бажарилиши. Ижтимоий роллар ва роллар зиддияти. Ўзаро мулоқотда психологик таъсир, шахс обрўсининг психологик таъсир воситаси эканлиги.

Мулоқотнинг перцептив томони - тушуниши, хиссий идрок этиши жараёни эканлиги. А.Бодалевнинг идрок этиши механизмларига оид фикрлари. Бу механизмлар: идентификация, рефлексия, стереотипизация эканлиги ва ҳар бирининг ўзига хос функциялари, таъсир этиши қонунлари. Мулоқотда психологик таъсир масалалари: вербал, новербал, паралингвистик таъсир усуллари. Мулоқотда

тинглаш техникаси ва стратегияси: актив ҳолат, самимий қизиқиш, уйчан жимлик.

Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинув жараёнидир

Мулоқотнинг коммуникатив томони дейилганда, унинг шахслараро ахборотлар, билимлар, ғоялар, фикрлар алмашинуви жараёни сифатидаги вазифалари назарда тутилади. Бу жараённинг асосий воситаси бўлиб **тил** хизмат қилади. Тил шахслар ўртасида алоқа воситаси бўлиб, унинг ёрдамида кишилар билган маълумотлари ва ҳоказоларни бир-бирларига етказдилар. Маълумки, алоқа воситаси сифатида нутқнинг асосан 2 тури фарқланади: ёзма нутқ ҳамда оғзаки нутқ. Оғзаки нутқнинг ўзи **диалогик** ва **монологик** турларга бўлинади.

Диалогик нутқнинг мазмуни, унинг характери, давомийлиги мулоқотга киришган шахсларнинг шахсий қарашларига, қизиқишларига, бир-бирларига бўлган муносабатларига, мақсадларига бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи билан ўқувчининг, ҳиссий раҳбарларнинг, дипломатларнинг, кўчада учрашиб қолган дугоналарнинг диалогик суҳбатлари бир-биридан фарқ қилади.

Монологик нутқ эса бир кишининг бошқа кишига ёки кишилар гуруҳига нисбатан мурожаати бўлиб, унинг психологик тузилиши, фикрларнинг мантиқан тугал бўлиши, гапираётган пайтда грамматик қонун-қоидаларга риоя қилиш кераклиги каби шартлари мавжуд. Масалан, маърузага тайёрланаётган талаба тайёргарлик пайтидан бошлаб, маъруза қилиб бўлгунга қадар, қатор ички руҳий кечинмаларни бошдан кечиради, унга кўп куч ва вақт сарфлайди. Диалогик нутққа нисбатан бу нутқ тури мураккаброқ ҳисобланади. Тил воситасида олиб бориладиган мулоқот *вербал*, яъни сўзли дейилади.

Мулоқотнинг вербал, невербал, паралингвистик таъсир воситалари

Одамлар мулоқот жараёнида сўзлардан ташқари, яъни вербал воситалардан ташқари турли хил ҳаракатлардан, қилиқлардан ҳолатлардан, кулгу, оҳанглар ва бошқалардан ҳам фойдаланадилар. Қилиқлар, мимика, оҳанглар, тўхташлар (пауза), ҳиссий ҳолатлар, кулгу, йиғи, кўз қарашлар, юз ифодалари ва бошқалар ўзаро

мулоқотнинг нутқсиз воситалари бўлиб, улар мулоқот жараёнини янада кучайтириб, уни тўлдиради, баъзан эса нутқли мулоқотнинг ўрнини босади, бундай воситаларни *новербал* воситалар дейилади.

Буюк рус ёзувчиси Л.Толстой одамларда 97 хил кулгу тури ҳамда 85 хил кўз қарашлари тури борлигини кузатган. Г.М.Андреевнинг ёзишича, одам юз ифодалари, нигоҳларнинг 2000 га яқин кўринишлари бор. Айниқса, биринчи бор учрашганда кўзлар тўқнашуви, нигоҳларнинг роли кейинги мулоқотнинг тақдирига кучли таъсир кўрсатиши махсус тадқиқотлар жараёнида ўрганилган. Буларнинг барчаси мулоқотнинг ҳиссий томондан бой, мазмундор бўлишини таъминлаб, одамларнинг бир-бирларини тушунишларига ёрдам беради. Мулоқотнинг новербал воситаларининг миллий ҳамда худудий хусусиятлари борлигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Масалан, ўзбек халқининг мулоқот жараёни бой, ўзаро муносабатларининг бевосита характери унда шундай воситаларнинг кўпроқ ишлатилиши билан боғлиқ. Болаларнинг ўз йиғиси билан онасига ўз ҳис-кечинмалари ҳамда хоҳишларини билдиришлари ҳам болаларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ. Бошқа миллатлар маданиятига назар ташланадиган бўлса, уларда ҳам баъзи бир мулоқот воситаларининг турли миллатларда турли мақсадларда ишлатилишининг гувоҳи бўлиш мумкин. Болгарлар агар бирон нарса бўйича фикрни тасдиқламоқчи бўлишса, бошларини у ёқ-бу ёққа чайқашар, инкор қилишмоқчи бўлса, аксинча, бош силташар экан. Маълумки, ўзбеклар, руслар ва бир қатор бошқа миллатларда бунинг акси.

НOVERBAL мулоқотда суҳбатдошларнинг фазовий жойлашувлари ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, аёллар кўпроқ ҳиссиётларга бой бўлганликлари сабабли, суҳбатлашаётганларида бир-бирларига яқин туриб гаплашадилар, эркаклар ўртасида эса доимо фазовий масофа бўлади. Олимларнинг аниқлашларича, болаларни одатдагидай орқама-кетин ўтказиб ўқитгандан кўра, уларни юзма-юз ўтказиб давра қуриб ўқитган маъқул эмиш, чунки бундай шароитда ўқувчиларда ҳам жавобгарлик ҳисси юқорироқ бўлар экан ҳамда эмоциялар алмашилиши учун ҳам гуруҳдаги психологик вазият ижобий бўлиб, болаларнинг предметга ва бир-бирларига муносабатлари анча яхши бўлар экан.

Паралингвистик таъсир - бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция,

товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Шунга қараб, масалан, дўстимиз бизга бирор нарсани ваъда бераётган бўлса, биз унинг қай даражада самимийлигини билиб оламиз. Куйиб - пишиб, очиқ юз ва дадил овоз билан «Албатта бажараман!», деса ишонамиз, албатта.

Демак, таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда мулоқотнинг барча воситаларига, айниқса, нутққа эътибор бериш керак. Болаларни илк ёшлик чоғлариданоқ нутқ маданиятига ўргатиш, нутқларини ўстириш чораларини кўриш зарур. Педагог эса шундай нутқ маданиятига эга бўлиши керакки, у аввало унинг фаолиятини тўғри ташкил этишни таъминласин, қолаверса, болаларда нутқнинг ўсишига имконият берсин.

Мулоқотнинг интерактив томони

Мулоқотнинг бу хусусияти кишиларнинг мулоқот жараёнида биргаликдаги фаолиятда бир-бирларига амалий жиҳатдан бевосита таъсир этишларини таъминлайди. Шу туфайли одамлар ҳамкорликда ишлаш, бир-бирларига ёрдам бериш, бир-бирларидан ўрганиш, ҳаракатлар мувофиқлигига эришиш каби қатор қобилиятларини намоён этишлари мумкин. Шу туфайли ўқитувчи бола шахсига мақсадга йўналган ҳолда таъсир кўрсатиши мумкин. Аслини олганда, ҳар қандай мулоқот, агар у бемаъни, мақсадсиз, қуруқ гаплардан иборат бўлмаса, доимо мулоқотга киришувчиларнинг хулқ-атворларини, уларнинг установкаларини ўзгартириш имкониятига эга.

Жамият миқёсида оладиган бўлсак, одамларнинг турли шароитларда ўзларини тутишлари, хулқ-атворларининг бошқарилиши маълум психологик қонуниятларга боғлиқлигини кўриш мумкин. Бунга сабаб жамиятда қабул қилинган турли нормалар, қонун-қоидалардир. Чунки, ўзаро мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнларида шундай хатти-ҳаракатлар образлари кишилар онгига сингиб борадики, уларни ҳар бир киши норма сифатида қабул қилади. Масалан, ўсмир бола, умуман ёшлар жамоат жойларида катталарга ўрин бўшатиб беришлари кераклиги ҳам хулқ-атворнинг бир нормаси. Шу нормага амал қилиш ёки қилмаслик ижтимоий назорат тизими орқали бошқарилади. Яъни, юқоридаги шароитда агар ўсмир бола автобусда қарияга жой бўшатмаса, жамоатчилик ўша заҳоти уни ижтимоий тартибга чақиради. Демак, ҳар бир шахс турли шароитларда турлича ролларни бажаради, бу ролларнинг қандай

бажарилаётганлиги, одамларнинг кутишларига мос келишлиги ижтимоий назорат тизими орқали кузатиб турилади. Шунинг учун ҳам мулоқотга киришган кишилар доимо ўз хулқ-атворларини, қолаверса, ўзгаларнинг хулқ-атворини назорат қилиб, ҳаракатларда бир-бирларига мослашадилар. Лекин гоҳида шахсдаги ролларнинг кўп бўлиши ролларнинг зиддиятига олиб келиши мумкин. Масалан, мактаб ўқитувчисининг ўзи ўқитаётган синфда фарзанди бўлса, дарс пайтида шундай зиддиятни бошдан кечириши мумкин, яъни бир вақтнинг ўзида ҳам ота ёки она, ҳам ўқитувчи ролини бажаришга мажбур бўлади. Ёки хулқи ёмон ўқувчининг уйига келган ўқитувчи бир вақтнинг ўзида ҳам ўқитувчи, ҳам меҳмон роллари ўртасида қийналади.

Турли ролларни бажараётган шахсларнинг ўзаро мулоқотлари кутишлар тизими орқали бошқарилади. Масалан, хоҳлайдими ёки хоҳламайдими, ўқитувчидан маълум ҳаракатларни кутишадими, улар ўқитувчи ролига зид бўлмаслиги керак. Ўз ролларига мос ҳаракат қилган, доимо меъёр мезонида иш тутган кишининг ҳаракатлари одобли ҳаракатлар деб аталади. Масалан, ўқитувчининг одоби, ўз касбини устаси эканлиги, болалар қалбини тушуна олиши, уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутиши унинг одобга эга эканлигининг белгисидир. Одобсиз одам эса бунинг аксидир.

Демак, ўзаро мулоқот жараёнида бир одам иккинчи одамга психологик таъсир кўрсатади. Бу таъсир иккала томондан ҳам англаниши ёки англолмалиги мумкин. Яъни, баъзан биз нима учун бир шахснинг бизга нақадар кучли таъсирга эга эканлигини, бошқа бири эса, аксинча, ҳеч қандай таъсир кучига эга эмаслигини тушуниб етмаймиз. Бу эса педагогикада муҳим муаммодир. Ҳар бир педагогнинг ўз таъсир услублари ва таъсир кучи бўлади. Ўқитувчи шахсининг болаларга таъсири қуйидаги экспериментда жуда яққол кузатилган. Бошланғич синф ўқувчиларига анчагина ўйинчоқлар бериб, шуларнинг ичида фақат биттасига, қизил ёғоч ўйинчоққа тегмаслик айтилган. Болалар ёлғиз қолдирилиб, ҳаракатлари пинхона кузатилган. Жуда кўп болалар тақиқланган ўйинчоққа барибир тегишган. Экспериментнинг иккинчи сериясида эса энди барча ўйинчоққа тегиш мумкин-у, фақат қизил қутичанинг қопқоғини очиш мумкин эмас, деб айтилган. Шу қутича тепасига эса шу болаларнинг ўқитувчиси сурати илиб қўйилган. Бу серияда биринчисига қараганда “таъқиқни бузувчилар” сони кескин камайган. Демак, бу

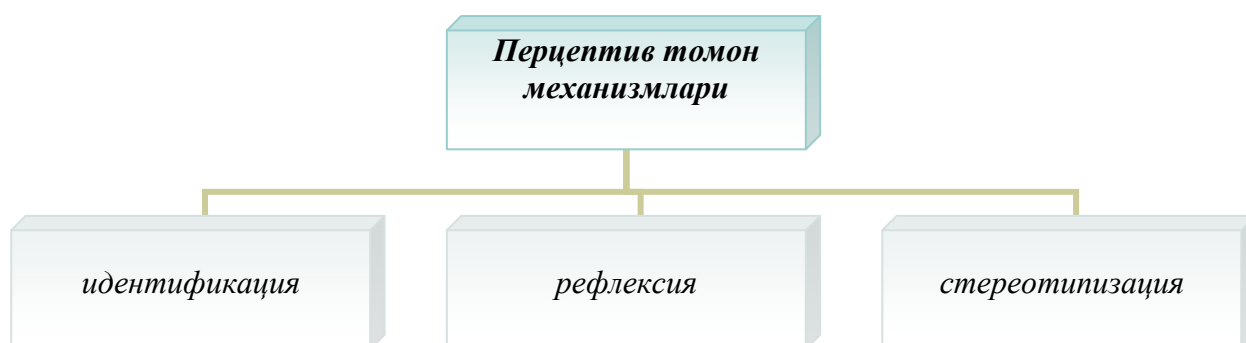
нарса ўқитувчи шахсининг бола ҳаракатларига таъсирини яққол исботлаб турибди.

Шахслараро таъсир ҳақида гап кетганда, ўқитувчи обрўйининг роли ҳақида ҳам айтиш лозим. Чунки, обрўли одам доимо ўша обрў қозонган гуруҳида ўз мавқеига ва таъсирига эга бўлади. Шахс обрўйи унинг бошқа шахсларга иродавий ва эмоционал таъсир кўрсата олиш қобилиятидир. Маълумки, обрў амал ёки ҳаётий тажриба билангина орттирилмай, унинг ҳақиқий асоси — шахснинг одамлар билан тўғри муносабати, ундаги одамийлик хислатларининг, бошқа ижобий хислатларининг уйғунлашувидадир. Психологик обрў — таъсир кўрсатишнинг энг муҳим мезонидир.

Мулоқотнинг перцептив томони

Мулоқот жараёнида одамлар бир-бирлари билан маълумотлар алмашиб, ўзаро таъсир кўрсатибгина қолмай, балки бир-бирларини тўғрироқ ва аниқроқ англашга, тушунишга ва идрок қилишга ҳаракат қиладилар. Бу томон шахсий идрок ва тушуниш муаммоси билан боғлиқдир. Биргаликдаги фаолият жараёнида шахсларнинг бир-бирларини тўғри тушунишлари на аниқ идрок қилишлари мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлайди. Рус психологи А.А.Бодалев бошчилигидаги лаборатория бир-бирларини идрок қилиш механизмларини аниқлаш борасида қатор психологик қонуниятларни кузатган. Бундай механизмларга:

- идентификация;
- рефлексия;
- стереотипизация киради.

7-расм. А.А.Бодалев бўйича мулоқотнинг перцептив томони механизмлари

Идентификация шундай психологик ҳодисаки, бунда суҳбатдошлар бир-бирларини тўғрироқ идрок қилиш учун ўзларини

бир-бирларининг ўрнига қўйиб кўришга ҳаракат қиладилар. Яъни, ўзидаги билимлар, тасаввурлар, ҳислатлар орқали бошқа бировни тушунишга ҳаракат қилиш, ўзини биров билан солиштириш (онгли ёки онгсиз) *идентификациядир*. Масалан, биринчи марта учрашувга кетаётган йигитнинг ички ҳолатини унинг ўртоғи ёки акаси тушуниши мумкин.

Рефлексия мулоқот жараёнида суҳбатдошнинг позициясидан, ҳолатидан туриб, ўзини тасаввур қилишдир, яъни *рефлексия, бошқа одамнинг идрокига тааллуқли бўлиб ўзига бировнинг кўзи билан қарашига интилишдир*. Чунки, бусиз одам мулоқот жараёнида ўзини аниқ билмаслиги, нотўғри мулоқот формаларини танлаши мумкин.

Стереотипизация одамлар онгида мулоқотлар мобайнида шаклланиб ўрнашиб қолган кўникиб қолинган образлардан шаблон сифатида фойдаланиш ҳолларидир. Ижтимоий стереотиплар ҳар бир шахсда у ёки бу гуруҳли кишилар ҳақида шаклланган образлардир. А.А. Бодалев ва унинг шогирдлари бундай стереотиплар баъзан мулоқотни тўғри йўналганлигини таъминласа, бошқа ҳолларда эса ундаги хатоликларнинг сабаби бўлиши мумкинлигини кузатишган. Идрок ва тушуниш борасидаги бундай хатоликлар **каузал атрибуция** (лотинчасига “кауза” — сабаб, “атребуцио” — бермоқ, кўшиб бермоқ маъносини билдиради) деб аталади. Масалан, ўқитувчи билан ҳамсуҳбат бўлиб қолган одамда суҳбат бошидаёқ “ҳозир одоб-ахлоқдан дарс беришни бошламасмикан” деган шубҳа пайдо бўлиши мумкин. Бу ҳам стереотип. Бундан ташқари, одамлар биринчи марта кўрган одам тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мақсадида унинг ташқи қиёфаси билан характери ўртасида боғлиқликлар ўрнатишга ҳаракат қиларкан, шундай боғлиқликларни аниқлаш мақсадида А.А.Бодалев талабалар гуруҳига турлича қиёфали шахсларнинг фотосуратларини кўрсатган. 72 кишидан 9 таси ияги катта кишилар кучли ирода эгалари эканлигини, 17 таси пешонаси кенг одамлар ақлли эканликларини, 3 киши сочи каттик одамларнинг қайсарроқ, қатъий эканликларини, 5 киши кичик бўйли одамлар ҳокимиятга интилган, бошқалар устидан буйруқ беришга мойил, чиройли одамлар ё ўта ўзига бино қўйган ёки нодон бўлишлигини айтишган ва ҳоказо.

Табиийки, бундай фикрлар мутлақ тўғри эмас, лекин кишилар онгида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тасаввурлар шундай образларни шакллантирган. Нотаниш одам ҳақида тушунчанинг шаклланишида у ҳақида берилган бирламчи маълумот катта роль

ўйнайди. Масалан, талабаларнинг икки гуруҳига бир хил портрет кўрсатиб, биринчи гуруҳда бу одам йирик олим, иккинчисида эса, бу — давлат жиноятчиси деб, унга иккала ҳолда ҳам ижтимоий-психологик характеристика беришларини сўраган. Кўрсатмалар ҳар хил бўлганлиги сабабли берилган таърифлар ҳам ҳар хил бўлган. Биринчи гуруҳдаги талабалар бу одам меҳнаткаш, меҳрибон, шафқатли, ғамхўр, ақлли бўлса керак, дейишган бўлса, иккинчи гуруҳдагилар уни – бешафқат, маккор, қатъиятли деб таърифлашган. Биринчи гуруҳдагилар портретдаги кўзларни доно, мулойим дейишган бўлса, бошқалар уларни ёвуз, бешафқат деб айтишган.

Шундай қилиб, ижтимоий перцепция ёки одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этиш ва тушуниш жараёни мулоқотнинг муҳим муаммоларидан биридир. Бу жараён психологик жиҳатдан мураккаб бўлиб, унда мулоқотга киришаётган томонларнинг ҳар бири алоҳида ана шу идрокнинг ҳам объекти, ҳам субъекти бўлиб фаолият кўрсатадилар. Идрокнинг объекти сифатида шахс қаралганда, унда ҳосил бўладиган “бошқа одам образи” нинг барча сифатлари ва қирралари назарда тутилади. Бундай образ пайдо бўлишига хизмат қиладиган белгиларга: ўша одамнинг ташқи қиёфаси, унинг кийиниши, ўзини тутиши, ҳиссий ҳолати, овози, нутқи, қилиқлари, юриши ва ҳоказолар киради. Лекин шуларнинг ичида одамнинг **юзи** мулоқот мобайнида суҳбатдошга энг кўп маълумот берадиган объектдир. Шунинг учун ҳам телефонда суҳбатлашгандан кўра юзма-юз суҳбатлашиш анча осон ва ахборотларга бойдир.

Одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок этишлари уларнинг перцептив, яъни ҳиссий билиш (идрок сезиш) соҳасига алоқадор бўлса, бир-бирларини тушуниши уларнинг тафаккур соҳаларига бевосита боғлиқ мураккаб жараёндир. Бошқа одамни тўғри тушунган шахс унинг ҳиссий ҳолатига кира олган ҳисобланади, бошқача қилиб айтганда, унда **эмпатия** — бировларнинг ҳис кечинмаларини тушуна олиш қобилияти ривожланган бўлади. Юксак онгли, маданиятли, “кўпни кўрган” шахсгина бошқаларни тўғри тушуниши, уларнинг мавқеида тура олиши мумкин.

Мулоқотда психологик таъсир масалалари

Одамлар бир - бирлари билан муомалага киришар экан, уларнинг асосий кўзлаган мақсадларидан бири - ўзаро бир - бирларига таъсир кўрсатиш, яъни фикр - ғояларига кўндириш, ҳаракатга чорлаш, установакаларни ўзгартириш ва яхши таассурот қолдиришдир. *Психологик таъсир* - бу турли воситалар ёрдамида

инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва ҳатти - ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Ижтимоий психологияда психологик таъсирнинг асосан уч воситаси фарқланади.

1. **Вербал таъсир** - бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар сўзлардир. Маълумки, нутқ - бу сўзлашув, ўзаро муомала жараёни бўлиб, унинг воситаси - сўзлар ҳисобланади. Монологик нутқда ҳам, диалогик нутқда ҳам одам ўзидаги барча сўзлар захирасидан фойдаланиб, энг таъсирчан сўзларни топиб, шеригига таъсир кўрсатишни хоҳлайди.

2. **Новербал таъсирнинг** маъноси «нутқсиз»дир. Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир - бирларига нисбатан тутган ўринлари, ҳолатлари (яқин, ўзоқ, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир - бирини бевосита ҳис қилишлар, ташқи қиёфа, ундан чиқаётган турли сигналлар (шовқин, ҳидлар) киради.

3. **Паралингвистик таъсир** - бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар. Бунга нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланаётганлиги, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради. Уларнинг барчаси мулоқот жараёнини янада кучайтириб, суҳбатдошларнинг бир - бирларини яхшироқ билиб олишларига ёрдам беради. Масалан, агар учрашувнинг дастлабки дақиқаларида ўртоғингиз сизга қарамай, атрофга аланглаб, «Кўрганимдан бирам хурсандман», деса, ишонасизми?

Мулоқот жараёнидаги характерли нарса шундаки, суҳбатдошлар бир - бирларига таъсир кўрсатмоқчи бўлишганда, даставвал нима дейиш, қандай сўзлар воситасида таъсир этишни ўйлар экан. Аслида эса, ўша сўзлар ва улар атрофидаги ҳаракатлар муҳим роль ўйнарган. Масалан, машҳур америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб турган суҳбатдошлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига гапирган гаплари 7%, паралингвистик омиллар 38%, ва новербал ҳаракатлар 58% гача таъсир қиларкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин халқ ичида юрган бир мақол тўғри : «Уст - бошга қараб кутиб олишади, ақлга қараб кузатишади».

Мулоқотнинг қандай кечиши ва кимнинг кўпроқ таъсирга эга бўлиши шерикларнинг ролларига ҳам боғлиқ. Таъсирнинг ташаббускори - бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш

мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун барча юқорида таъкидланган воситалардан фойдалади. Агар бошлиқ иши тушиб, бирор ходимни хонасига таклиф этса, у ўрнидан туриб кутиб олади, илтифот кўрсатади, хол - аҳволни ҳам қуюқроқ сўрайди ва сўнгра гапнинг асосий қисмига ўтади.

Таъсирнинг адресати - таъсир йўналтирилган шахс. Лекин ташаббускорнинг суҳбатга тайёргарлиги яхши бўлмаса, ёки адресат тажрибалироқ шерик бўлса, у ташаббусни ўз қўлига олиши ва таъсир кучини қайта эгасига қайтариши мумкин бўлади.

Шу ўринда одамларни самарали мулоқотга ўргатиш муаммоси ҳақида келтирмоқчимиз. Чунки бугунги кунда бу муаммо ижтимоий психологиянинг муҳим масалаларидандир.

Маълумки, гаплашаётган одамлар бири гапиради, иккинчиси тинглайди, эшитади. Мулоқотнинг самарадорлиги ана шу икки қирранинг қанчалик ўзаро мослиги, бир - бирини тўлдиришига боғлиқ экан. Нотўғри тасаввурлардан бири шуки, одамни муомала ёки мулоқотга ўргатганда, уни фақат гапиришга, мантиқан асосланган сўзлардан фойдаланиб, таъсирчан гапиришга ўргатишади. Унинг иккинчи томони - тинглаш қобилиятига деярли эътибор берилмайди. Машҳур америкалик нотик, психолог Дейл Карнеги «Яхши суҳбатдош - яхши гапиришни биладиган эмас, балки яхши тинглашни биладиган суҳбатдошдир» деганда айнан шу қобилиятларнинг инсонларда ривожланган бўлишини назарда тутган эди.

Мутахассисларнинг аниқлашларича, ишлаётган одамлар вақтининг 45%и тинглаш жараёнига кетар экан, одамлар билан доимий мулоқотда бўладиганлар 35 - 40 % ойлик маошларини одамларни «тинглаганлари» учун оларканлар. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, коммуникациянинг энг қийин соҳаларидан ҳисобланган тинглаш қобилияти одамга кўпроқ фойда келтираркан.

Шунинг учун бўлса керак, немис файласуфи А.Шопенгауэр «Одамларни ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деб ёзган экан. Дарҳақиқат, агар сиз қуюниб гапирсангизу, суҳбатдошингиз сизни тингламаса, бошқа нарса билан овора бўлаверса, ундан ранжийсиз, нафақат ранжийсиз, балки у билан алоқани ҳам узасиз. Ўқитувчи гапираётган пайтда уни тингламаслик одобсизликнинг энг кенг тарқалган кўриниши деб баҳоланишини биласизми?

Нима учун биз кўпинча яхши гапирувчи, сўзловчи бўла оламиз-у, яхши тингловчи бўла олмаймиз? Психологларнинг фикрича,

асосий халақит берувчи нарса - бу бизнинг ўз фикр - ўйларимиз ва хоҳишларимиз оғушида бўлиб қолишимиздир. Шунинг учун ҳам баъзан расман шеригимизни тинглаётгандай бўламиз, лекин аслида хаёлимиз бошқа ерда бўлади. Тинглашнинг ҳам худди гапиришга ўхшаш техникаси, усуллари мавжуд. Уларнинг тури ҳам кўп, лекин асосан биз кундалик ҳаётда унинг икки усулини қўллаймиз: *сўзма - сўз қайтариш* ва *бошқача талқин этиш*. Биринчиси, суҳбатдош сўзларининг бир қисмини ёки яхлитича қайтариш орқали, шерикни қўллаб - қувватлашни билдиради. Иккинчи усул эса - шеригимиз сўзларини тинглаб, ундаги асосий ғояни мухтасар, ўзимизнинг талқинимизда ифода этиш. Иккала усул ҳам шерик учун муҳим, чунки у сизнинг тинглаётганингизни, хаттоки, ундаги ғояларга қарши эмаслигингизни билдиради. Бундай ташқари, биз яхши тинглаётган бўлиб, «Йўқ-э?», «Наҳотки?», «Қара-я?», «Яша!» лўкмалари билан ҳам суҳбатдошимизни гапиришга, янаям ўз фикрларини ойдинлаштиришга чақириб турамыз.

Демак, аслида биздаги гапираётган шахс етакчи, у суҳбатнинг мутлоқ хокими, деган тасаввур унчалик тўғри эмас. Яхши тинглашда ҳам шундай куч борки, у суҳбатдошни Сизга жуда яқинлаштиради, ишончни туғдиради. Чунки мулоқот жараёнидаги энг қимматли нарса - бу ахборотнинг ўзи. Тинглаётган одам маънили, яхши диалогдан фақат яхши, фойдали маълумот олади. Гапирган эса аксинча, ўзидаги борини бериб, гапирмайдиган суҳбатдошдан «тескари алоқани» олиб улгурмай, ҳеч нарсасиз қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун мулоқотга ўргатишнинг муҳим йўналишларидан бири - одамларни фаол тинглашга, бунда барча паралингвистик ва новербал омиллардан ўринли фойдаланишга ўргатишдир. Бу борада профессионал тинглаш техникасига қуйидагилар киради:

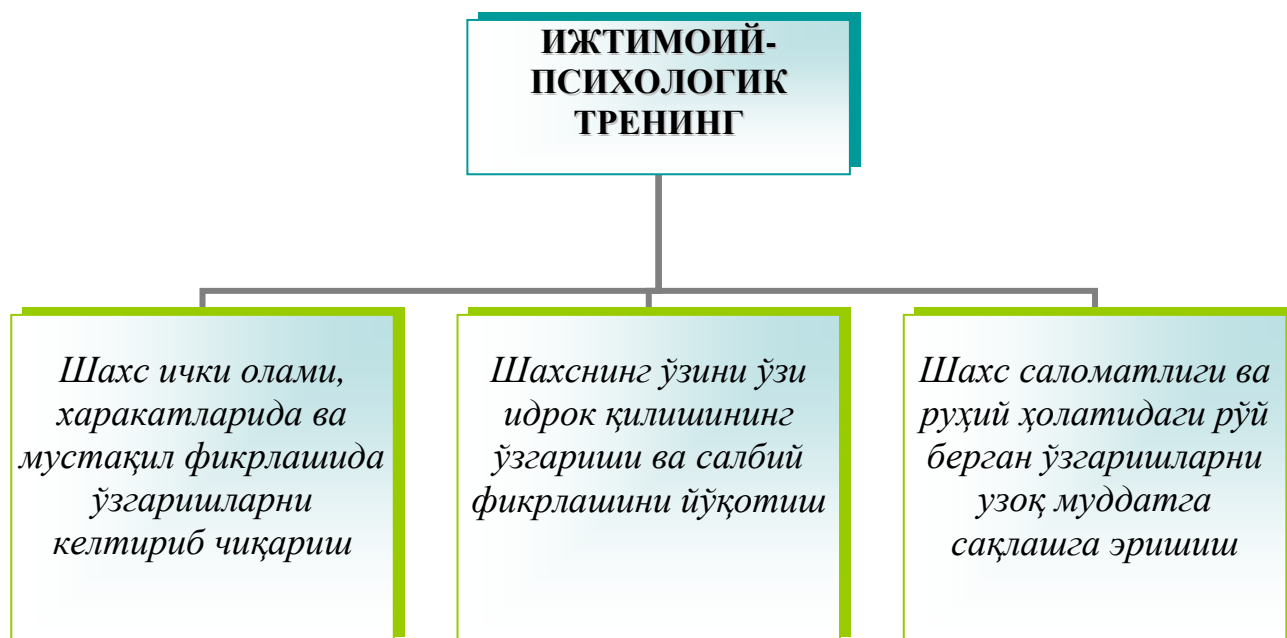
■ *актив ҳолат*. Бу - агар кресло ёки диван каби мебель бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслик, суҳбатдошнинг юзидан ташқари жойларига карамаслик, мимика, бош чайқаш каби ҳаракатлар билан унинг ҳар бир сўзига қизиқаётганлигингизни билдиришни назарда тутати;

■ *суҳбатдошга самимий қизиқиш билдириш*. Бу нафақат суҳбатдошни ўзига жалб қилиб, балки кейин навбат келганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам кўндиришнинг самарали йўлидир.

■ *ўйчан жимлик*. Бу суҳбатдош гапираётган пайтда юзда масъулият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириш орқали ўзингизнинг суҳбатдан манфаатдорлигингизни билдириш йўли.

Агар биз суҳбатдошимизни яхши, диққат билан тингласак, бу билан биз унда ўз - ўзига ҳурматни ҳам тарбиялаймиз. Демак, тинглаш жараёни кўпчилик тасаввур қилгани каби унчалик пассив жараён эмас экан. Унинг мулоқотнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар, ғояларнинг шаклланишига шароит яратади. Шунинг учун маърузачи профессорнинг ҳар бир чиқиши ва маърузаси агар талабалар томонидан диққат билан тингланса, бу педагогик мулоқотдан иккала томон ҳам тенг ютади.

Агар мулоқот жараёнида иштирок этувчи икки жараён - гапириш ва тинглашнинг фаол ўзаро таъсир учун тенг аҳамиятини назарда тутсак, бу жараён қатнашчиларининг психологик саводхонлиги ва мулоқот техникасини эгаллашининг аҳамиятини англаш қийин бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда одамларни самарали мулоқотга атайлаб ўргатишга жуда катта эътибор берилади. Бу борадаги фаннинг ўз услуби бўлиб, унинг номи **ижтимоий психологик тренинг** (ИПТ) деб аталади. ИПТ - мулоқот жараёнига одамларни психологик жиҳатдан ҳозирлаш, уларда зарур коммуникатив малакаларни шакллантиришдир. Энг муҳими ИПТ мобайнида одамларнинг мулоқот борасидаги билимдонлиги ортади.

8-расм. Ижтимоий-психологик тренинг тамойиллари

Мулоқотда низолар ҳолатлар ва шахс тоифалари

Ўз вақтида Банопарт Наполеон шундай ёзган экан: “Қилич билан ҳар нарса қилиш мумкин, фақат унинг устига ўтириб бўлмайди”. Бу фикрида у кўпинча инсонлар ўртасида бўлиб турадиган низоларни, зиддиятларни назарда тутган экан. Чунки тоталитар ёки диктаторлик бошқаруви шароитида зиддиятларнинг бўлиши табиий бўлиб, унинг ягона ечими - узил-кесил уни ҳал қилиш чораларини излаш бўлган. Лекин демократик муносабатлар шароитидаги раҳбар ҳамда унинг қўл остидагилар ўртасида ёки ходимлар ўртасида келиб чиқадиган низолар ёки зиддиятларнинг табиати ва моҳияти бироз бошқача бўлади.

Аввало шуни эътироф этиш лозимки, инсоний муносабатларнинг ҳар қандай тизимида ҳам фикрларнинг ранг-баранг бўлиши ва улар ўртасида фарқ бўлиши муқаррар ҳолдир. Лекин ана шундай фикрлардаги фарқни салбий ҳолат деб ҳисоблаб бўлмайди.

Нима сабабдан меҳнат жамоаларида турли хил низолар келиб чиқади. Бунинг бир неча сабаблари бор:

- алоҳида шахс ва жамоатчилик манфаатларининг мос келмаслиги;

- айрим алоҳида жамоа аъзолари хатти-ҳаракатларининг ижтимоий, группавий нормаларга зид келиши (тартибсизлик, интизомнинг бузилиши, маҳсулотдаги брак, ишнинг самарасизлиги ва б.к.);

- жамоа аъзолари қарашларидаги номувофиқликлар;

- ишни ташкил этиш ва меҳнатга муносабатдаги фарқлар;

- ишчи-ходимлар ўртасидаги вазифаларнинг тўғри тақсимланмаганлиги ва ҳ-зо.

Демак, юқоридаги ҳолатлар кўп ҳолларда қуйидаги турдаги *низолар вазиятларни* келтириб чиқаради:

- 1) таъсирнинг йўналишига кўра: вертикал ва горизонтал;

- 2) низони ҳал қилиш усулига кўра: антогонистик ва келишувга олиб келадиган низолар - компромисс;

- 3) намоён бўлиш даражасига кўра: очик, яшириш, потенциал, асосли;

- 4) иштирокчилар сонига кўра: шахсий, шахслараро, гуруҳлараро;

- 5) келиб чиқиш табиатига кўра: миллий, этник, миллатлараро, ишлаб чиқариш, ҳиссий-эмоционал.

Агар юқоридагиларни таҳлил қиладиган бўлсак, “горизонтал низолар” ҳаётда энг кўп учрайди. Бундай номурозликлар аксарият ҳолларда ходимлар ўртасида айрим аъзоларнинг ишни яхшилаш,

янги иш методларини жорий этиш, ахлоқ нормаларини ҳимоя қилиш, адолат учун кураш, илғор жамоа аъзоларининг шу ердаги маънавий муҳитни соғломлаштириш борасидаги фикрларини айримлар томонидан эътирозлар билан қабул қилиши натижасида рўй беради.

“Вертикал низолар” эса кўпинча раҳбар билан ходим ўртасида содир бўлиб, у бир қарашда лидерликка даъвогарлик, юқоридан тазъиқ, пастдан туриб бошқа ходимлар ёки кучлар атрофида бирлашиш, сараланишлар оқибатида келиб чиқади. Бунда низонинг ташаббускори ва бош айбдори кимлигига боғлиқ тарзда уни хал қилиш усули танланади. Масалан, агар бошлиқ ходимнинг ишга масъулиятсизлигидан норозилиги туфайли пайдо бўлган низо билан унинг профессионализм борасида хадеб “Ўзини кўрсатаётганлигидан” норозилиги туфайли келиб чиқадиган низонинг ҳам фарқи бор.

Ҳар қандай низонинг асл туб моҳияти шундаки, унинг пайдо бўлиши айрим *ўзгаришларга* олиб келади. Бу ўзгариш ижобий ўзгаришларни келтириб чиқарса, уни конструктив, салбий оқибатлар ёки ходимлар кўнимсизлигини келтириб чиқарса, деструктив характерли деб атаймиз.

Низолар юзга келишида икки хил шарт-шароит мавжуд. Объектив шарт-шароитларга:

- Меҳнат қилиш учун шароитнинг ёмонлиги;
- Ходимлар орасида мажбурият ва вазифаларнинг нотўғри тақсимланганлиги;
- Бошқарув тизимидаги номуносибликлар;
- Қўйилган вазифаларга мос профессионалликни ходимларда кузатилмаслиги;
- Ишчи ўринларининг етишмаслиги туфайли, ишларнинг тақсимланишидаги адолатсизлик;
- Меҳнатни ташкил этиш ва меҳнатга ҳақ тўлашда адолатсизлик ҳолатларини кузатилиши.

Низолар юзага келишида субъектив шарт-шароитларга:

- Ишбилармонлик муносабатларида негатив йўлларни кўриниши;
- Шахслараро муносабатларда шахсга оид хусусиятларнинг намоён бўлиши.
- Муомалани ташкил этишда нўноқлик ва саводсизликнинг кузатилиши.

Ҳар бир низо алоҳида ҳодиса сифатида таҳлил қилинади, лекин уларнинг барчасига хос бўлган айрим қонуниятлар борки, уларга аввало унинг босқичлари ёки фазалари киради:

- I. **Низо олди босқич** - конфронтация
- II. **Низонинг ўзи** - компромисс ёки жанжал
- III. **Низодан чиқиш** - мулоқот ёки диссонанс.

9-расм. Низоли вазият босқичлари

Демак, биринчи босқичда конкрет масала юзасидан фикрлар ёки қарашларда тафовут ёки қарама-қаршилик учун шарт-шароит пайдо бўлади. Томонлар ўртасига совуқчилик тушади, улар ўзаро келишолмай қоладилар, агар бунда ташқаридан қараганда, кўзга ташланадиган низо бўлмаса-да, ўша шахсларнинг ўзи бир-бирларига нисбатан муносабатларида буни ҳис қила бошлайдилар. Агар раҳбар айнан шу босқичда ҳодисага аралашиб, ўз вақтида оқилона қарорлар қабул қилолмаса, низо иккинчи босқичга ўтади.

Иккинчи босқичда ҳар иккала томон ўз қарашларини қарши томонниқидан афзал билиб, очиқчасига бир-бирларини айблай бошлайдилар. Шу пайтда бошлиқ уларни келиштиришга уринади, агар бу “уриниш” алоҳида - алоҳида тарзда томонларни кабинетга чақириб рўй берса, вазият янада таранглашиб, зиддият чуқурлашиши, томонлар ўз холича бошлиқни ҳам ўзининг тарафдори қилиб, у ҳам низонинг иштирокчисига айланиб қолиши муқаррар бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам психология ҳар қандай низоли томонларни бирга чақирган ҳолда ҳал қилиш ва компромисс қарорлар чиқаришга тайёр

туришни тавсия этади. Бунинг учун раҳбарда низонинг тахминий образи ва уни ҳал қилишга бир нечта альтернатив ечимлар бўлиши керак. Бошлиқ бирор томонга кўпроқ ён боса бошласа ҳам, низонинг иштирокчисига айланади. Шунинг учун у холис тарзда низонинг келиб чиқиш сабаблари, кимларнинг манфаатига зид ишлар қилинаётганлиги, низо иштирокчиларининг шахсий ва профессионал хусусиятлари, кучли ва кучсиз томонларини таҳлил қилиб, низонинг “портрети” ни ўзи учун тасаввур қила олиши керак. Шундан кейингина, томонларни чақириб, масалага янада ойдинликлар киритиб, томонларни келишувга чақиради. “Мен нима бўлганини, муаммо нимада эканлигини билиш учун Сизларни чақирдим” деб гап бошлаши ва ҳар бир томоннинг фикри муҳимлигини таъкидлаб, айти пайтда вазиятни қаттиқ назорат қилиши, унинг кечишини бошқариши лозим.

Низоли ҳолатларда шахснинг қандай хулқ-атвор хусусиятларини намоён этишига қараб турли тоифаларини кузатилади. Ф.М.Бородкин ва Н.М.Корьяклар низоли вазиятларда олти хил шахс типлари-тоифаларини кўрсатиб берганлар. Булар:

1. Намойишкорона тоифадаги низоли шахс.
2. Ригид тоифадаги низоли шахс.
3. Бошқариб бўлмайдиган тоифадаги низоли шахс.
4. Аниқликни талаб этадиган тоифадаги низоли шахс.
5. Низосиз тоифадаги низоли шахс.
6. Мақсадга йўналтирилган тоифадаги низоли шахс.

Намойишкорона тоифадаги низоли шахс хислатлари:

- Дикқат марказда бўлишни истайди;
- Бошқалар кўз олдида яхши кўринишни хоҳлайди;
- Унинг бошқаларга бўлган муносабати, одамларнинг унга муносабатидан келиб чиқади;
- Осонгина юзаки низоларга берила олади;
- Турли вазиятларга осонгина мослашади;
- Эмоционал жиҳатдан фаол бўлиб, ақлан иш кўрмайди;
- Вазиятга қараб ишини ташкил этади ва ҳар доим ҳам амал қилмайди;
- Системали, оғир ишлардан ўзини олиб қочади;
- Низолардан чекинмайди, жанжалли вазиятларда ўзини ёмон ҳис этмайди;

- Кўпинча низоларга сабабчи бўлади, лекин ўзини ундай ҳисобламайди.

Ригид тоифадаги низоли шахс хислатлари:

- Шубҳага берилувчан;
- Ўзини баҳолаши ўта юқори;
- Доимо шахсан тан олинисини талаб этади;
- Вазият ўзгариши ва шароитларни инобатга олмайди;
- Тўғри ва тушунмайдиган, яъни мослашмайдиган;
- Қийинчилик билан атрофидагиларнинг фикрига киради, бошқаларнинг фикрига у қадар қўшилмайди;
- Бошқалар томонидан унга эътибор кўрсатилишини мажбуриятдек кўради;
- Бошқалар томонидан келишмаслик ёки қўшилмасликни хафагарчилик билан қабул қилади;
- Ўз ҳаракатларига нисбатан танқидий қарамайди;
- Ниҳоятда аразчи, ҳақиқий ёки арзимас ноҳақликларга ҳам таъсирчанликни намоён этади.

Бошқариб бўлмайдиган тоифадаги низоли шахс хислатлари:

- Ўзини етарли даражада назорат қилолмайди;
- Хулқини аниқ айтиб бўлмайди;
- Ўзини агрессив ва ниҳоятда зардалик билан кўрсатади;
- Аксарият холларда умумқабул этилган ижтимоий нормаларга риоя этмайди;
- Юқори даражада ўзини баҳолаш хусусиятига эга;
- Ўз шахсини таъкидланишини кутади;
- Омадсизликлар ва хатоларда бошқаларни айблашга мойил;
- Ўз фаолиятини режали ташкил эта олмайди ёки режаларини ҳаётга кетма-кетинлик билан жорий эта олмайди;
- Ўз мақсади ва шароитларини мослаштира олиш қобилияти етарли ривожланмаган;
- Ўтган тажрибадан келажак учун сабоқ чиқармайди.

Аниқликни талаб этадиган тоифадаги низоли шахс хислатлари:

- Ишга ниҳоятда жиддий ёндашади;
- Ўзига ниҳоятда юқори талаб қўяди;
- Атрофидагиларга юқори талаблар қўядики, бу уларга нисбатан гўёки таъқибдек туюлади;

- Юқори даражада хавотирланиш хислатига эга;
- Ҳамма нарсага ниҳоятда эътиборли;
- Атрофидагиларнинг танқидий фикрига катта аҳамият беради;
- Гоҳида дўстлари, танишлари билан муносабатларни узадики, бу гўёки уни хафа қилганлари оқибатидек туюлади;
- Гоҳида ўзи-ўзидан азият чекади, хатоларидан қайғуради, хатто гоҳида бу хатоларга нисбатан бош оғриқлари, уйқусизлик сифатида жавоб қайтаради;
- Ташқи жиҳатдан хиссиётларини ошқора этмасликни маъқул билади;
- Гуруҳдаги реал ўзаро муносабатларни яхши ҳис этмайди.

Низосиз тоифадаги низоли шахс хислатлари:

- Фикрлари ва қарашларида беқарор;
- Енгил ишониш хислатига эга;
- Ички қарама-қарши фикрларга эга;
- Ҳаракатларида бир қадар уйғунлик йўқ;
- Вазиятларда бир лаҳзалик ютуқларга таянади;
- Келажакни, истиқболни етарли даражада кўра олмайди;
- Лидерларнинг ва атрофидагиларнинг фикрига тобе;
- Муросага келишга интилади;
- Етарли даражада иродага эга эмас;
- Ўз хатти-ҳаракатлари оқибатларини ва бошқаларнинг ҳаракатлари сабабларини чуқур ўйламайди.

Мақсадга йўналтирилган тоифадаги низоли шахс хислатлари:

- Низони ўз мақсадларига етишиш учун омил сифатида қара йди;
- Низоларни ҳал этишда фаол томон сифатида ўзини намоён этади;
- Ўзаро муносабатларда таъсир кўрсатишга мойил;
- Низоларда мақсадли ҳаракат қилади, томонларнинг ҳолатини баҳолай олади, турли ҳолатларни ҳисоблайди;
- Жанжалли вазиятларда муомалани самарали таъсир усулларини қўллай олади.

Бу низоли шахс тоифалари ўзаро муносабатларда намоён бўлар экан, қайси тоифа билан қандай ишбилармонлик муносабатларини ўрнатишга, музокаралар олиб боришга бевосита таъсир этади. Шунинг учун ҳамкорликка киришишда албатта кузатувчан бўлиш,

хар бир ҳаракат мақсадини англаш малакаларини таркиб топтириш муҳимдир.

Низоли вазиятларда шахс тоифалари

Низоларда
шахс
тоифалари:

Намойишкорона тоифадаги низоли шахс.
Ригид тоифадаги низоли шахс.
Бошқариб бўлмайдиган тоифадаги низоли шахс.
Аниқликни талаб этадиган тоифадаги низоли шахс.
Низосиз тоифадаги низоли шахс.
Мақсадга йўналтирилган тоифадаги низоли

Профессионал тинглаш техникаси

1. *Актив ҳолат.*
Бу - агар кресло ёки диван каби мебель бўлса, унга бемалол ястаниб ёки ётиб олмаслик, суҳбатдошнинг юзидан ташқари жойларига қарамаслик, мимика, бош чайқаш каби ҳаракатлар билан унинг ҳар бир сўзига қизиқишни билдиради

2. *Самимий қизиқиш билдириш.* Бу нафақат суҳбатдошни ўзига жалб қилиб, балки кейин навбат келганда ўзининг ҳар бир сўзига уни ҳам кўндиришнинг самарали йўлидир

3. *Ўйчан жимлик.*
Бу суҳбатдош гапираётган пайтда юзда масъулият билан тинглаётгандай тасаввур қолдириш орқали ўзингизнинг суҳбатдан манфаатдорлигинг изни билдириш йўли

Мулоқот кўп қиррали жараён:

- А) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;
- Б) индивидлар ўртасида ахборот алмашинуви жараёни;
- В) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;
- Г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;
- Д) бир бирига ҳамдардлик билдириш имконияти;
- Е) шахсларнинг бир бирини тушунishi жараёни.

Психологик таъсир - бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва ҳатти-ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Психологик таъсирнинг уч воситаси

1. Вербал таъсир - бу сўз ва нутқимиз орқали кўрсатадиган таъсиримиздир. Бундаги асосий воситалар сўзлардир.

2. Паралингвистик таъсир - бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар: товушлар, тўхташлар, дудуқланиш, йўтал, тил билан амалга ошириладиган ҳаракатлар, нидолар киради

3. Новербал таъсир - Бунга суҳбатдошларнинг фазода бир-бирларига нисбатан тутган ўринлари, ҳолатлари (яқин, узоқ, интим), қилиқлари, мимика, пантомимика, қарашлар, бир-бирини бевосита ҳис қилишлар, ташқи қиёфа ва сигналлар киради

Мулоқотнинг психологик тизими

1,2,3

1. Коммуникатив томони (яъни мулоқотга киришувчилар ўртасидаги маълумотлар алмашинуви жараёни)

2. Интерактив томони (яъни мулоқотга киришувчиларнинг хулқ-атворларига таъсир жараёни)

3. Перцептив томони (яъни мулоқотга киришувчиларнинг бир-бирларини идрок этишлари ва тушунишлари билан боғлиқ психологик жараён)

1

Нутқ (ёзма, оғзаки). Тил воситасида олиб бориладиган мулоқот **вербал**, яъни сўзли дейилади. Мулоқот жараёнида **новербал** воситалардан: турли хил ҳаракат, қилиқ, ҳолат, кулгу, оҳанг, тўхташ (пауза), ҳиссий ҳолатлар, кулгу, йиғи, кўз қарашлар, юз ифодаларидан фойдаланилади, улар мулоқот жараёнини янада кучайтириб, уни тўлдиради, баъзан эса нутқли мулоқотнинг ўрнини босади. **Паралингвистик таъсир** - бу нутқнинг атрофидаги нутқни безовчи, уни кучайтирувчи ёки сусайтирувчи омиллар: нутқнинг баланд ёки паст товушда ифодаланиши, артикуляция, товушлар, тўхташлар, дудукланиш, йўтал, нидолар киради.

2

Жамиятда қабул қилинган турли нормалар, қонун-қоидалар, роллар, кутишлар тизими, психологик таъсир орқали бир-бирларига амалий жиҳатдан бевосита таъсир этишларини таъминлайди. Тажриба: (Бошланғич синф ўқувчилари ва ўқитувчи; сотувчи ва харидор; даллоллар)

3

Англаш, тушуниш ва идрок қилиш механизмлари: идентификация; рефлексия; стереотипизацияга боғлиқ. **Идентификация** тўғри идрок қилиш учун ўзларини бир-бирларининг ўрнига кўйиб кўриш. **Рефлексия** мулоқот жараёнида суҳбатдошнинг позициясидан, ҳолатидан туриб, ўзини тасаввур қилиш. **Стереотипизация** одамлар онгида мулоқотлар мобайнида шаклланиб ўрнашиб қолган кўникиб қолинган образлардан шаблон сифатида фойдаланиш.

Мулоқотда психологик таъсир

Психологик таъсир - бу турли воситалар ёрдамида инсонларнинг фикрлари, ҳиссиётлари ва ҳатти - ҳаракатларига таъсир кўрсата олишдир.

Америкалик олим Меграбян формуласига кўра, биринчи марта кўришиб турган суҳбатдошлардаги таассуротларнинг ижобий бўлишига гапирган гаплари 7%, паралингвистик омиллар 38%, ва новербал ҳаракатлар 58% гача таъсир қиларкан. Кейинчалик бу муносабат ўзгариши мумкин албатта, лекин халқ ичида юрган бир мақол тўғри: «Уст - бошга қараб кутиб олишади, ақлга қараб кузатишади».

Таъсирнинг ташаббускори - бу шундай шерикки, унда атайлаб таъсир кўрсатиш мақсади бўлади ва у бу мақсадни амалга ошириш учун вербал, новербал, паралингвистик воситалардан фойдалади.

Таъсирнинг адресати - таъсир йўналтирилган шахс.

Мулоқотда
самарадорлик
гапириш ва
тинглашга
боғлиқ

Тинглашнинг техникаси, усуллари мавжуд: *сўзма - сўз қайтариш* ва *бошқача талқин этиш*. Биринчиси, вербализация орқали шерикни қўллаб – қувватлаш, иккинчиси эса - шерик сўзларини тинглаб, ундаги асосий ғояни ифода этиш.

Профессионал тинглаш техникаси:

- *актив ҳолат;*
- *суҳбатдошга самимий қизиқиш билдириш;*
- *ўйчан жимлик.*

Тинглаш мулоқотнинг самарали бўлишидаги аҳамияти ниҳоятда катта. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, уни руҳлантиради, янги фикрлар, ғояларнинг шаклланишига шароит яратади.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Мулоқотда шахслараро маълумот алмашини, бири-бирига таъсир кўрсатиш, бири-бирини тушуниш механизмлари, таъсир кўрсатиш воситалари баён этиб берилган. Шунингдек, мулоқотда вербал (сўзли), новербал (нутқсиз), паралингвистик (нутқ безаклари ва турли холат) воситаларнинг аҳамиятига оид билим ва тушунчалар акс эттириб берилган.

Назорат саволлари ва мустақил ишлар мавзулари:

1. Мулоқотнинг коммуникатив томони - маълумотлар алмашинув жараёнидир.
2. Мулоқотнинг вербал, новербал, паралингвистик воситалари.
3. Мулоқотнинг интерактив томони ва шахслараро муносабатлардаги унинг ўрни.
4. Мулоқотнинг перцептив томони жиҳатлари.
5. Стереотиплардан фойдаланиш шартлари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Ғозиев Э.Г. Муомала психологияси. Т-2001.
2. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. Т.: 2000, 185 б.
3. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 1-қисм. Маърузалар матни. –Тошкент: ТДИУ, 2005. – 208 б.
4. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 2-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 125 б.
5. Майерс Д. Социальная психология / Перев.с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
6. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т.: 1999, 94 б.
7. www.expert.psychology.ru
8. www.psychology.all.ru

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА ГУРУХЛАР МУАММОСИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси.

Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар ва уларни илмий тадқиқ этиш шартлари.

Этник гуруҳлар психологияси.

Этнопсихологик тадқиқотларда қўлланиладиган методлар.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Гуруҳ ҳақида тушунча, унинг таърифи. Гуруҳ турлари: реал, диффуз, шартли, табиий, катта ва кичик. Катта гуруҳлар ва уларга хос хусусиятлар. Катта гуруҳларни тадқиқ этиш шартлари. Бу соҳада қийинчиликларнинг кузатилиши. Тадқиқот услуби масаласи. Этник гуруҳлар психологияси. Бу соҳада В.Вундт, А.Лурия, Ю.Бромлей олиб борган ишлари. Этник гуруҳларни ўрганишдаги икки асос: психик ва ҳиссий соҳалар.

Этнопсихологик тадқиқотларда қўлланиладиган методлар, уларнинг қўллашда ноқулайлик. Бу тадқиқотларни ўтказишдаги асосий эътиборга молик жиҳатлар. Этнопсихологик тадқиқотларда синалувчиларнинг ёши, касби, маълумоти ва бошқа жиҳатларини эътиборга олиш зарурлиги ҳақида.

Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси

Ҳар бир шахс ўз фаолиятини турли гуруҳлар шароитида ёки турли гуруҳлар таъсирида амалга оширади. Чунки жамиятдан четда қолган ёки инсонлар гуруҳига умуман қўшилмайдиган индивиднинг ўзи йўқ. Киши жамиятда яшар экан, у доимо турли инсонлар билан мулоқотда, ўзаро таъсирда бўлади, бу мулоқот жараёнлари эса доимо кишилар гуруҳида рўй беради. Шунинг учун ҳам гуруҳлар муаммоси, уни ўрганиш ва гуруҳларнинг шаклланишига оид илмий хулосалар чиқариш ижтимоий психологиянинг асосий мавзуларидан ва муаммоларидан биридир.

Психологик маънода **гуруҳ** — бу умумий белгилар умумий фаолият, мулоқот ҳамда умумий мақсад асосида бирлашган кишилар

уюшмасидир. Умуман одамлар гуруҳи ташкил топиши учун албатта, қандайдир умумий мақсад ёки тилаклар, умумий белгилар бўлиши шарт. Масалан, талабалар гуруҳи учун умумий нарсалар кўп (ўқув фаолияти, билим олиш, ёшларга хос бирликлар (ўспирин, ёшлар, маълум ўқув юртида таълим олиш истаги ва ҳоказо). Кўчада бирор тасодиф рўй берганлиги учун тўпланган кишилар учун ҳам умумий бўлган нарсалар бор — бу қизиқувчанлик бўлиб ўтган ҳодисага гувоҳлик, унга умумий муносабатдир.

Гуруҳни алоҳида шахслар ташкил этади, лекин ҳар бир гуруҳ психологияси уни ташкил этувчи алоҳида шахслар психологиясидан фарқ қилади ва ўзига хос қонуниятларга бўйсунди. Айни шу қонуниятларни билиш эса турли типли гуруҳларни бошқариш ва ана шу гуруҳларни ташкил этувчиларни тарбиялашнинг асосий мезонидир.

Гуруҳларнинг турлари кўп, шунинг учун ҳам уларни турли олимлар турлича классификация қиладилар. В.М.Каримованинг "Ижтимоий психология асослари" ўқув қўлланмасида гуруҳларнинг асосий турлари келтирилган. Гуруҳлар аввало **шартли ва реал** гуруҳларга бўлинади.

Реал гуруҳлар аниқ тадқиқот мақсадларда тўпланган лаборатория типдаги ҳамда табиий гуруҳларга бўлинади. Конкрет фаолият ва одамларнинг табиий эҳтиёжлари асосида ташкил бўладиган бундай табиий гуруҳларнинг ўзи кишиларнинг сонига қараб катта, кичик гуруҳларга бўлинади. Катта гуруҳлар уни ташкил этувчиларнинг мақсадлари, фазовий жойлашишлари, психологик хусусиятларига қараб уюшган ва уюшмаган турларга, кичиклари эса ўз навбатида, энди шаклланаётган - **диффуз** ҳамда тараққиётнинг юксак поғонасига кўтарила олган жамоа турларига бўлинади. Гуруҳларнинг ижтимоий психология учун айниқса, муҳим ҳисобланган турларига таъриф бериш ва уларнинг психологик қонуниятларини ўрганишни мақсад қилиб қўйган ҳолда, бевосита катта гуруҳларнинг ижтимоий-психологик қонуниятларини ўрганишга ўтамиз.

Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар ва уларни илмий тадқиқ этиш шартлари

Катта гуруҳлар кишиларнинг шундай бирлашмаларики, ундаги одамлар сони кўпчиликини ташкил этиб, маълум синфий, илмий, ирқий, профессионал белгилар уларнинг шу гуруҳга мансублигини

таъминлайди. Катта гуруҳларни ташкил этувчилар кўп сонли бўлганлиги ва улар хулқ-атворини белгиловчи механизмларнинг ўзига хослиги туфайли бўлса керак, ижтимоий психологияда олимлар кўпинча кичик гуруҳларда иш олиб боришни афзал кўрадилар. Лекин катта кишилар уюшмасининг психологиясини билиш жуда катта тарбиявий ва сиёсий-мафкуравий аҳамиятга эга. Бу соҳадаги тадқиқотларнинг камлиги бир томондан, айтиб ўтилганидек кўпчиликни қамраб олишда қийинчиликлар бўлса, иккинчи томондан, катта гуруҳлар психологиясини ўрганишга қаратилган методик ишлар заҳирасининг камлигидир. Масалан, ишчилар ёки зиёлилар синфи психологияси ўрганилиши керак дейлик, аввало ўша ишчиларнинг сони кўп, қолаверса, ишчиларнинг ўзи турли ишлаб чиқариш шароитларида ишлаётган, турли иқлим шароитларида яшаётган турли миллатга мансуб кишилардир. Уларнинг барчасини қамраб оладиган ягона ишончли усулни топиш масаласи жуда жиддий муаммо бўлганлиги учун ҳам ҳар бир катта гуруҳга тааллуқли бўлган асосий, етакчи сифатни топиш ва шу асосда унинг психологиясини ўрганиш ҳозирча ижтимоий-психологиядаги асосий методологик йўлланма бўлиб келмоқда. Қолаверса, катта гуруҳлар жамиятнинг тарихий тараққиёти мобайнида шаклланган гуруҳлар бўлгани учун ҳам ҳар қандай гуруҳни ўрганишдан олдин, хоҳ бу синфлар бўлсин, хоҳ миллатлар ёки халқлар психологияси бўлсин, унинг ҳаёт тарзи, унга хос бўлган одатлар, удумлар, анъаналар ўрганилади. Ижтимоий-психологик маънода, ҳаёт тарзини ўрганиш деганда, у ёки бу гуруҳга тааллуқли бўлган кишилар ўртасида амалга ошириладиган мулоқот типлари, ўзаро муносабатларда устун бўлган психологик омиллар, қизиқишлар, қадриятлар, эҳтиёжлар ва бошқалар назарда тутилади. Ана шуларнинг умумийлиги туфайли ҳар бир шахсда, яъни у ёки бу катта гуруҳга мансуб бўлган шахсда типик хислатлар шаклланади. Масалан, 90- йиллар ёшларига хос бўлган типик сифатлар ана шу ёшлар ўртасида кенг тарқалган урф-одатлар, мода, сўзлашиш хусусиятлари, қадриятлар, қизиқишлар ва ҳоказолар туфайли шаклланади. Шунинг учун ҳам 20 ёшли кишининг психологиясини тўлиқ равишда ўрганиш учун ундаги билиш жараёнларининг ўзига хослиги, шахси, характери ва бошқа индивидуал психологик хусусиятларидан ташқари, яна унга ўхшаш ёшларда устун бўлган психологик хислатларнинг қанчалик намоён бўлишини, у мансуб бўлган ва асосан вақтини ўтказадиган гуруҳлар психологиясини, миллий сифатларини ҳам назарда тутиш ва уларни

ўрганиш зарур. Бу дегани, ҳар бир шахс онгида унинг якка, алоҳида орттирган шахсий тажрибасига алоқадор психологик тизимлардан ташқари, унинг қайси миллатга, элат, синфга мансублигидан сингдирилган психологик тизимлар ҳам мавжуддир ва уни илмий тадқиқотчи инкор этмаслиги керак

Этник гуруҳлар психологияси

Ижтимоий психологияда катта гуруҳлар ичида этник гуруҳлар психологияси, яъни этнопсихология бўйича кўпроқ тадқиқотлар ўтказилди. Айниқса, ҳозирги даврда ҳар бир жумҳуриятлар алоҳида, мустақил давлат мавқеини олган, лекин бошқа томондан қараганда, ҳамдўстлик мамлакатлари иттифоқи шароитида миллатлар ўртасида муттасил алоқалар мавжудлигидан келиб чиқиб, миллий психология масалалари кун тартибида аввалгидан ҳам **муҳим** масала сифатида қўйилмоқда. Шунинг учун ҳам катта гуруҳлар ичида миллий гуруҳларга кўпроқ эътибор беришни лозим топдик. Бундай эътиборнинг яна бир боиси — Ўзбекистонда бу соҳада айрим тадқиқотларнинг ўтказилганлиги, лекин улар кўп ҳолларда миллий психология даражасига олиб чиқилмаганлигидандир.

Этнопсихология — бу психологиянинг шундай тармоғики, у айрим олинган миллатлар психологиясидан ташқари, турли халқлар психологиясини, кичик миллий гуруҳларни ҳам ўрганади. Маълумки, бу борадаги биринчи илмий тадқиқотлар В. Вундт томонидан олиб борилган эди. Унинг тадқиқотларидаги "халқ" тушунчаси аслида этник уюшма маъносида тушунтирилган эди. Унинг фикрича, этник гуруҳлар психологиясини ўрганиш учун уларнинг тилини, одатларини ва ана шу халқларда кенг тарқалган афсоналар ва бошқа онг тизимларини ўрганиш керак. А.Р.Лурия эса Ўзбекистон худудидаги яшайдиган халқларнинг психологиясини ўрганди. Унинг асосий мақсади миллий психологик хусусиятларни ўрганишда тарихий принципга таяниш лозимлигини исботлаш ҳамда миллий психологиянинг ҳаёт тарзига, шахснинг жамиятда кишилар муносабатлари тизимида тутган ўрнига бевосита боғликлигини исбот этиш эди ва бу тадқиқотда биринчи марта миллий психологияни ўрганишга ёрдам берувчи методлар ва методологик принциплар синаб кўрилди.

Охирги йилларда чет эл ва собиқ Иттифоқ олимларининг тадқиқотларини умумлаштириб, этнопсихологик ишларга ягона илмий ёндашувни топиш ҳаракатлари сезилмоқда. Бу соҳада машҳур

рус этнографи ва психологи Ю.Бромлей олиб борган ишлар, унинг лабораториясида тўпланган маълумотлар мисол бўлиши мумкин. Ю.В. Бромлей этник гуруҳлар психологиясида икки томонни ажратиб беради:

1. **Психик асос** — этник характер, темперамент, миллий анъаналар ва одатлардан иборат барқарор қисм;

2. **Ҳиссиёт соҳаси** этник ёки миллий ҳис-кечинмаларини ўз ичига олган динамик қисм. Лекин тадқиқотчилар нима учундир, миллий психология масалалари билан шуғулланишганда, миллий қирралар ёки сифатларни аниқлаш билан шуғулланадилар-да, у ёки бу миллатларгагина хос бўлган қирраларни топишга уринадилар, лекин фан-техника ривожланган, миллатлар уйғунлиги, миллатларнинг доимий ўзаро ҳамкорлиги ва мулоқоти шароитида, аралаш никоҳлар кенг тарқалган шароитда фақат у ёки бу миллатга хос бўлган қирралар ҳақида гапириш жуда қийин. Масалан, ўзбеклар ўртасида ўтказилган кичик тадқиқот натижасида шу нарса маълум бўлдики, гўёки меҳмондўстлик камтарлик, самимийлик каби ижобий сифатлар ўзбек халқигагина хос эмиш. Тўғри, бу сифатлар албатта, ўзбекларда бор. Лекин, айнан шу сифатлар бошқа миллатлар вакилларида йўқ дейишга ҳаққимиз йўқ. Худди ҳар бир шахс онгида турлича стереотиплар, яъни ўрнашиб қолган образлар бўлганидек ҳар бир оила, яқин ошна-оғайнилар ва ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқот жараёнида у ёки бу миллат вакилида ҳам ўз миллатига хос бўлган сифатлар ҳақида стереотиплар пайдо бўлиб, улар онгида ўрнашиб боради. Бундай стереотиплар ўз миллатига ва бошқа халқларга нисбатан бўлиб, бошқалар ҳақидаги тасаввурлар анча содда, юзаки, мазмунан тор бўлади. Шундай тасаввурлар асосида бошқа миллатларга нисбатан ёқтириш (симпатия) ёки ёқтирмаслик (антипатия) ва бефарқлик муносабатлари шаклланади. Ўз миллати ҳақидаги тасаввур ва стереотиплар эса миллий "этноцентризм" ҳиссини шакллантирадики, шу ҳис туфайли шу миллий гуруҳ вакилларида бошқа миллатларга нисбатан иррационал муносабатлар пайдо бўлиши, бу эса миллий антогонизм ва миллий адоватларни келтириб чиқариши мумкин. Бу борада, ижтимоий психологлар ва мафкурачилар олдида турган муаммолардан бири миллат вакилларида миллий ғурурнинг қай даражада бўлишини аниқлаш муаммоси туради. Чунки кўпинча миллий ғурур туфайли айрим шахсларда бошқа миллатларни менсимаслик, улардаги ғурур ёки миллий ҳисларни тан олмаслик ҳоллари кузатилмоқда. Умуман,

бизнинг фикримизча, миллий адоватлар асосида ётган этноцентризм ва миллий ғурурнинг салбий кўринишлари бошқа миллатларнинг тарихини, уларнинг анъаналарини, тили ва ҳоказоларини билмасликдан келиб чиқади. Миллий психология бўйича ўтказилиши лозим бўлган тадқиқотларнинг мақсадларидан бири ҳам бошқа миллатлар психологиясини билиб, уни бошқа миллатларга етказиш туфайли, ҳар бир миллат вакилига ҳурмат-иззат ҳиссини кучайтиришдир. Чунки ўзини ҳурмат қилмаган одам бошқани ҳурмат қилмайди, бунинг учун эса ўз психологиясини ҳам, ўзгалар психологиясини ҳам билиши керак. Шундагина шахслараро зиддиятларга барҳам берилиши мумкин. Бу нарса миллатлар психологиясига ҳам хосдир. Яъни фан жамиятга шундай этнографик ва этнопсихологик маълумотлар мажмуини яратиб бериши лозимки, ундаги маълумотлар асосида катта гуруҳ ҳисобланган миллатлар психологиясини ҳам бошқариш мумкин бўлсин.

Этнопсихологик тадқиқотларда қўлланиладиган методлар

Этнопсихологик тадқиқотларда хилма-хил услуб ва методлар қўлланилади. Чунки бундай тадқиқотларда шахс хусусиятларини ўрганувчи турлича тестлардан тортиб, проектив методлар, экспериментларнинг турлича кўринишлари, сўроқ методлари — анкета, интервью, социометрия, шакл методлари ва бошқалар ишлатилади. Бу методлар ҳозирги кунларда ҳам "маданий муҳит ва шахс", гуруҳлараро муносабатлар ҳамда бошқа тадқиқотларда қўлланилмоқда. Бундай ишларни фақатгина ижтимоий психологлар эмас, балки умуман психология билан шуғулланувчи олимлар ҳам ўтказмоқдалар. Лекин шундай бўлишига қарамай, этнопсихологик методларни ҳаммага ҳам бирдай қўллаш тўғри келмаслиги туфайли уларнинг танқислиги сезиларлидир. Чунки этнопсихология муаммоси билан шуғулланишни мақсад қилиб қўйган ҳар бир тадқиқотчи ё мавжуд методикалардан бирини қайта ўзгартиришга, ёки бўлмаса, ўзича янги методни кашф қилишга мажбур бўлмоқда. Ниҳоят, этнопсихологик методларни қўллашнинг ноқулайлиги шундаки, масалан, Америкада жуда яхши натижа бериб, ишончли маълумотлар тўпланган методика Осие мамлакатлари ёки бизнинг жумҳуриятимиз шароитида умуман ҳеч нарсани ўлчамаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам ҳозирда бутун жаҳон олимлари ҳар қандай маданий муҳитдан ҳам юқори турадиган, универсал тест ёки

методика яратиш фикрининг асоссизлиги ҳақида умумий фикр билдирмоқдалар.

Этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишни мақсад қилиб қўйган ҳар қандай тадқиқотчи асосий принциплар сифатида маданий муҳит шароитларининг хилма-хиллига ва уларнинг ўзаро бир-бирларига таъсир кўрсатишини инобатга олмоғи зарур. Бу нарса этнопсихологик тадқиқот дастурини тузишда албатта, ҳисобга олиниши керак. Мисол учун, Ўзбекистон шароитида тадқиқот ўтказилмоқчи бўлинса, қуйидаги нарсаларга эътиборни қаратиш лозим: бу шароитида яшовчи барча миллатларга хос бўлган умумий психологик омиллар ва уларни аниқлаш усуллари; фақат ўзбек миллатига хос бўлган психологик сифатлар ва омилларни аниқлаш; аниқланган омилларни ёки психологик сифатларни ўлчайдиган ёки экспериментал усулда текширишга имкон берадиган методларни танлаш ва уларни конкрет шароитларга мослаш; тадқиқотчилар гуруҳини текшириладиган миллий гуруҳ тилини, урф-одатини биладиган ходимлар билан таъминлаш. Чунки, тадқиқот объекти ҳисобланган гуруҳда ўша гуруҳ тилида тадқиқот ўтказиш керак, бу орқали эса текширилувчиларга қўйилган ҳар бир талаб, савол ва топшириқлар улар учун тушунарли бўлиши таъминланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, у ёки бу миллий гуруҳ психологиясини, ундаги этник стереотипларни текширишга қаратилган махсус методлар йўқ, шунинг учун ҳам тадқиқотлар мавжуд методлар орасидан керагини танлаб, уларни жой шароитларига мослаштириш заруратини туғдиради ва бунинг учун зарурат бўлса бу методларни у тилдан бу тилга таржима қилиш ҳам керакдир. Таржима хусусида шуни айтиш керакки, махсус психологик тестлар ёки методларни (анкеталар, сўроқлар, шкалалар саволларини) таржима қилиш таржимондан юксак билимдонлик ва профессионал сифатларни талаб қилади. Акс ҳолда, методика ўз қимматини йўқотиши ёки керакли сифатни аниқламаслиги ёки ўлчамаслиги мумкин. Ҳаттоки, новербал (оғзаки берилган) тестларни турли шароитларда қўллаб, олинган маълумотларни шарҳлаш босқичида унинг мазмуни ёки мақсади ўзгарганлиги кўплаб тадқиқотларда исботланган. Шунинг учун ҳам ҳар қандай методик услубни қўллашдан олдин уни кичикроқ гуруҳ доирасида синаб кўриш ва натижаларни экспертларга бериб ёки бошқа ёрдамчи методлар ёрдамида қайта синовдан ўтказиш йўли билан текшириб олиш мақсадга мувофиқдир.

Конкрет этнопсихологик тадқиқотларга қўйиладиган яна бир талаб — тадқиқотни табиий шароитларда, текширилувчилар учун таниш бўлган жойларда қисқа кўрсатмалар бериш йўли билан ўтказишдир. Чунки этнопсихологик тадқиқотларда кўпинча турли ёш, касб ва маълумотга эга бўлган шахслар иштирок этадилар. Шунинг учун ҳам уларнинг барчаси учун тушунарли, аниқ топшириқлар тизимини туза олиш ҳам психологдан қатор профессионал малакаларни талаб қилади. Методик услублар миллий психологияни ўрганишда миллатнинг кўп қирраларини, психологик ҳолатини аниқлашга имкон беради. Бу эса тадқиқотчининг услубий тайёргарлик даражасига боғлиқдир.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Шахснинг турли вазиятларда ўз хулқни намоён этишида гуруҳнинг ўрни ва таъсири мавжуд бўлиб, гуруҳларнинг ўзи икки турли: катта ва кичик тоифаларга бўлинади. Мазкур мавзуда катта гуруҳларнинг психологияси, чунончи уларнинг этник тури атрофлича баён этиб берилган. Этник гуруҳларни махсус ўрганиш соҳаси бўлган этнопсихологияга доир билим, малака ва тушунчаларни шакллантириш кўзда тутилган.

Назорат саволлари ва мустақил иш мавзулари:

1. Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси.
2. Этник гуруҳлар психологияси.
3. Этнопсихологик тадқиқотларда қўлланиладиган методлар.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Ғозиев Э.Г. Муомала психологияси. Т-2001.
2. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т.: 1999, 94 б.
3. www.expert.psychology.ru

VII БОБ

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА КИЧИК ГУРУХЛАР ВА УЛАРДАГИ ҚОНУНИЯТЛАР МУАММОСИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Кичик гуруҳлар психологияси.

Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар.

Кичик гуруҳларнинг классификацияси.

Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар.

Конформизм ва нонконформизм ҳодисаларининг моҳияти.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Кичик гуруҳларнинг ўзига хос белгилари ва психологияси. Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар. Кичик гуруҳларда кузатиладиган ижтимоий фасцилитация ва ингибиция ҳодисалари ва уларнинг моҳияти. Кичик гуруҳларнинг Р.Немов бўйича классификацияси: шартли, реал; табиий, лаборатория типли; расмий, норасмий; кучсиз ривожланган, кучли ривожланган; корпорация, жамоалар; референт, нореферент. Ҳар бир кичик гуруҳ турининг ўзига хос хусусиятлари ва эҳватлари. Ч.Кули таснифига кўра бирламчи ва иккиламчи гуруҳлар психологияси. Агрегация ва унинг психологик табиати. Гуруҳларнинг инсон ҳаётидаги вазифалари: ижтимоийлаштирувчи, инструментал, экспрессив, қўллаб-қувватлаш.

Кичик гуруҳларда кузатиладиган динамик жараёнлар: унинг шаклланиши, лидерлик, қарорларни қабул қилиш, конформизм, ташиқ ва ички конформизм, негативизм, автономлик даражаси.

Кичик гуруҳлар психологияси

Кичик гуруҳлар муаммоси ижтимоий психологияда энг яхши ишланган ва кўплаб илмий тадқиқотлар ўтказилган объектлардандир. Бу муаммони тадқиқ этишда олимлар ўз олдига шундай масалани қўйганлар, яъни, индивид яққа ҳолда яхши ишлайдимн ёки гуруҳда яхшироқ самара берадими, бошқа одамларнинг ёнида бўлиши унинг фаолиятига қандай таъсир кўрсатади. Шунини таъкидлаш лозимки, бундай шароитларда индивидларнинг ўзаро ҳамкорлиги эмас, балки

уларнинг бир вақтда бир ерда бирга бўлганлиги фактининг таъсири ўрганилди. Олинган маълумотлар шуни кўрсатдики, бошқалар билан ҳамкорликда бўлган индивид фаолиятининг тезлиги ошади. лекин ҳаракатлар сифати анча пасайиши аниқланди. Бундай маълумотлар америкалик Н. Триплетт, немис олими А. Майер, рус олими В.М. Бехтерев, яна бир немис олими В. Мёде ва бошқаларнинг тадқиқотларида ҳам қайд этилди. Бу психологик ҳодиса ижтимоий психологияда ижтимоий *фасцилитация* номини олди, унинг моҳияти шундан иборат эдики, индивиднинг фаолият маҳсулларига унинг ёнида бўлган бошқа индивидларнинг бевосита таъсири бўлиб бу таъсир аввало сенсор кучайишлар ҳамда иш-ҳаракатларнинг, фикрлашларнинг тезлигида намоён бўлади Лекин айрим экспериментларда тескари эффе́кт ҳам кузатилди, яъни бошқалар таъсирида индивид реакцияларидаги тормозланиш фаолиятининг сусайиши ҳолатлари; бу нарса фанда *ингибиция* деб аталади.

Кичик гуруҳларга хос қонуниятлар

Биринчидан, кичик гуруҳларнинг ҳажми, уни ташкил этувчи шахслар сони хусусида шундай фикрга келиндики, кичик гуруҳ "диада" икки кишидан тортиб, то мактаб шароитида 30-40 кишигача деб қабул қилинди. Икки кишилик гуруҳ дейилганда, аввало оила - янги шаклланган оила кўпроқ назарда тутилади. Лекин самарали ўзаро таъсир назарда тутилганда 7-2 киши кўзланади. Бундай гуруҳ турли ижтимоий психологик тадқиқотлар учун ҳам, социал психологик тренинглар ўтказиш учун ҳам қулай ҳисобланади.

Иккинчидан, гуруҳнинг ўлчами қанчалик катта бўлса, унинг алоҳида олинган шахслар учун кадрсизланиб бориш хавфи кучаяди. Яъни, шахснинг кўпчилиқдан иборат гуруҳдан ўзини тортиш ва унинг нормаларини бузишга мойиллига ортиб боради.

Учинчидан, гуруҳнинг ҳажми кичиклашиб борган сари шахслараро ўзаро муносабатлар таранглашиб боради. Чунки, шахсларнинг бир-бирлари олдида масъулиятларининг ошиши ва яқиндан билишлари уларнинг ўртасидаги алоқаларда доимо аниқлик бўлишини талаб қилади. Муносабатлардаги ҳар қандай дисбаланслар, яъни номуносабликлар очик ҳолдаги зиддиятларни келтириб чиқаради.

Тўртинчидан, агар гуруҳ аъзоларининг сони тоқ бўлса, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жуфт бўлган ҳолдагидан анча яхши бўлади. Шундан бўлса керак, бошқарув психологиясида одамларни

бирор нимага сайлашда ва умуман расмий танловларда гуруҳдаги одамлар сони тоқ қилиб олинади.

Бешинчидан, шахсинг гуруҳ тазъийқиға берилиши ва бўйсунлиши ҳам гуруҳ аъзоларининг сонига боғлиқ. Гуруҳ сони 4-5 киши бўлгунга қадар, унинг таъсири кучайиб боради, лекин ундан ортиб кетгач, таъсирчанлик камайиб боради. Масалан, кўчада содир бўлган бахтсиз ҳодисанинг гувоҳлари сони ортиб борган сари, жабрланганга ёрдам беришга интилиш, масъулият ҳисси пасайиб боради.

Бу қонуниятларни билиш, табиий гуруҳларни бошқариш ишини анча енгиллаштиради.

Кичик гуруҳларнинг классификацияси.

Тарихан кичик гуруҳларни расмий ва норасмий турларга бўлинишни америкалик олим Э.Мэйо таклиф этган эди. Унинг фикрича, расмий гуруҳ ҳар бир аъзоларнинг расмий ролларга эга эканлиги, улар мавқеининг ва гуруҳда тутган ўрнининг аниқлиги билан характерланади. Бундай гуруҳларда муносабатлар асосан "вертикал" тарзда рўй бериб, гуруҳнинг бир ёки бир неча аъзосида "ҳокимият" бўлганлиги учун ҳам, улар бошқаларни бошқариш, уларга буйруқ, расмий кўрсатмалар бериш ҳуқуқиға эга бўладилар. Расмий гуруҳға мисол қилиб ҳар қандай биргаликдаги фаолият мақсадлари асосида шаклланган жамоаларни — ишлаб чиқариш бригадаси, талабалар гуруҳи, синф ўқувчилари, педагогик жамоа ва бошқаларни олиш мумкин. Р.С.Немов кичик ижтимоий гуруҳларнинг қуйидаги классификациясини таклиф этган.

Расмий гуруҳлардан фарқли ўлароқ норасмий гуруҳлар ҳам мавжуд бўладики, улар асосан стихияли тарзда, аниқ мақсадсиз таркиб топади ва уларда аъзоларнинг аниқ мавқелари, роллари олдиндан белгиланган бўлмайди. Кўпинча норасмий гуруҳ расмий гуруҳ таркибида ташкил топади ва уларни бошқариш ҳам олдиндан белгиланган бўлмай, одамлар ичидан у ёки бу шахсий сифатлари туфайли ажралиб чиққан аъзолар норасмий раҳбарлик ролини бажаришлари мумкин.

Бундан ташқари, ижтимоий психологияда **референт гуруҳ** тушунчаси ҳам бор. Бу тушунча фанға биринчи марта америкалик тадқиқотчи Г.Хаймен томонидан 1942 йилда киритилган эди. У ўз тадқиқотларида шуни исбот қилдики, маълум бўлишича, гуруҳ аъзолари учун шу гуруҳ ичида ёки бошқа доираларда шундай

шахслар гуруҳи мавжуд бўлар эканки, у ўз ҳатти-ҳаракатлари, фикрлари ва йўналишларида ўша гуруҳ аъзоларига эргашиш, уларнинг фикрларини танқидсиз қабул қилишга мойил ҳамда тайёр бўлар экан. Шундай шахслар гуруҳи *референт гуруҳ* номини олди. Ўқувчи учун бундай гуруҳ ролини мактабдаги бир неча ўқитувчилар, отаси ёки онаси, яқин дўсти ёки қариндошларидан кимдир ўйнаши мумкин. Шуниси характерлики, шахс доимо шу гуруҳга эргашади, уни қадрлайди, у билан мулоқотда бўлишга интилади. Рус психологлари бу гуруҳни одатда шахс учун мавжуд ҳақиқий гуруҳ (аъзолик гуруҳи) таркибида ёки унга қарши бўлган гуруҳ сифатида қарайдилар. Нима бўлганда ҳам ана шундай гуруҳнинг мавжудлиги шахс учун аҳамиятли бўлиб, унинг хулқ-атвор учун эталон ҳисобланади. Тадқиқотчи ёки тарбиячининг вазифаси, ана шу гуруҳни аниқлай олиш ва аниқлагандан сўнг нима учун айнан шу гуруҳ референт ролини ўйнаганини билиш муҳимдир. Референт гуруҳга қараб шахсга баҳо бериш, унинг хулқ-атворини башорат қилиш мумкин.

10-расм. Р.С.Немов бўйича кичик ижтимоий гуруҳларнинг классификацияси

Агар одамлар кўчада тасодифий ҳодисани томошабини бўлиб туришган бўлса, уларни психология тилида гуруҳ эмас, **агрегация (оломон)** деб аташади. Ҳақиқий гуруҳ учун ўша одамларнинг барчасига алоқадор умумий фаолият ва ҳамкорлик қилиш, бир - бирларига таъсир кўрсатиш имконияти бўлиши керак. Америкалик психолог Ч. Кули ҳамкорликнинг даражаси мезонига кўра гуруҳларни бирламчи ва иккиламчи турларга бўлиб ўрганишни таклиф этган эди. *Бирламчи гуруҳда* шахслараро ўзаро таъсир «юзма - юз, бевосита» рўй беради. Масалан, оила даврасидаги, синфдаги, ҳисобчилар хонасида ўтирганлар бирламчи гуруҳга мисолдир.

Иккиламчи гуруҳларда ҳар доим ҳам одамларнинг бевосита мулоқотда бўлиш имкониятлари бўлмайди. Улар ўртасидаги муносабат ва ўзаро таъсир билвосита бўлади. Масалан, йирик бир ташкилотдаги тизимлар орқали мулоқот, касаба уюшмасига бирлашган одамлар, «Ватан» тараққиёти партияси аъзоларининг боғлиқлиги иккиламчи гуруҳга мисол. Уларда ҳам умумийлик бўлади, масалан, ўша партияни оладиган бўлсак, улар Қашқадарёда бўладими, Фарғонадами, барибир умумий ғоя атрофида бирлашишади, аъзолик бадалларини вақтида тўлаб туришади, сайлов олди компанияларида бир - бирларини қўллаб - қувватлаб турадилар.

Турли гуруҳлар инсон ҳаётида бир неча функцияларни бажарадилар: а) ижтимоийлаштирувчи функция; б) инструментал, яъни, аниқ меҳнат функцияларни амалга оширишга имкон берувчи муҳит; в) экспрессив - одамларнинг ўзгаларнинг тан олишлари, ҳурматга сазовор бўлиш, ишонч қозонишини таъминлаш; г) қўллаб - қувватлаш, яъни, қийин пайтларда, муаммолар пайдо бўлганда одамларни бирлаштириш функцияси.

Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар

Маълумки, гуруҳда тўпланган кишилар ўртасида доимий мулоқот ва муносабатлар мавжуд бўладими, уларнинг мазмуни ва йўналишига кўра, ўзига хос социал психологик муҳит шаклланади. Бу муҳит гуруҳнинг тараққиётини ҳам, ундаги турли жараёнларни ҳам белгилайди. Гуруҳнинг динамик жараёнлари деганда аввало унинг шаклланиш жараёни, лидерлик ва гуруҳда турли қарорларни қабул қилиш жараёни, гуруҳнинг ҳар бир шахсга таъсири кабилар тушунилади.

Гуруҳнинг шаклланиши, унинг пайдо бўлиши ҳақида гапириладиган бўлса, аввало шуни таъкидлаш лозимки, гуруҳ жамият эҳтиёжлари ва

ижтимоий талаблар асосида пайдо бўлади. Масалан, синф жамоаси доимо болаларнинг ривожланиши ва уларнинг мактабларда таълим олишлари кераклиги учун, талабалар гуруҳи ҳам шунга ўхшаш олий маълумотли шахслар керак бўлганлиги учун пайдо бўлади ва ҳоказо. Лекин бу масаланинг ижтимоий томони. Унинг соф психологик томони ҳам борки, у одамларнинг нима учун жамоаларда ишлаши, одамлар ичида бўлиши билан боғлиқ. Чунки ҳар бир нормал инсонда мулоқотга бўлган эҳтиёж ҳамда турли ҳаётий вазиятларда ўзини ижтимоий ҳимояда сезиш эҳтиёжи борки, бу нарса турли кичик жамоаларда уларнинг бўлишини тақозо қилади. Лекин гуруҳга аъзо бўлиш билан биргаликда ҳар бир индивид қатор гуруҳий жараёнларнинг гувоҳи бўлади.

Биринчидан, гуруҳ ўз аъзоларига маълум тарзда психологик таъсир кўрсатади. Бу ҳодиса психологияда конформизм деб аталади (ўзбек тилида "мослашиш" маъносини билдиради). Бу ҳодисанинг моҳияти шундан иборатки, у индивиднинг гуруҳда қабул қилинадиган нормалар, фикрлар, хулқ-атвор стандартларини қанчалик қабул қилиши ёки қабул қилмаслиги билан боғлиқ. Гуруҳ фикрини қанчалик тез қабул қилиш унинг таъсирига берилиш индивид билан гуруҳнинг зиддиятларини олдини олиши мумкин. Шунинг учун ҳам индивид ана шундай ҳатти-ҳаракат қилишга интилади. Лекин ана шундай гуруҳ фикрига, ҳаракатига кўшилиш турли шаклларда бўлиши мумкин: *ташқи конформлилик* — индивид гуруҳ фикрига номигагина кўшилади, аслида руҳан у гуруҳга қарши туради; *ички конформлилик* — индивид гуруҳ фикрига тўлиғича кўшилади ва руҳан қабул қилади. Ана шундай ҳолларда индивид билан бошқалар ўртасида зиддият ёки конфликтлар пайдо бўлмайди. Бу ўринда яна бир тушунча ҳам бор, у ҳам бўлса "*негативизм*" тушунчасидир, бу индивиднинг ҳар қандай шароитда ҳам гуруҳ фикрига қарши туриши ва ўзича мустақил фикр, мавқени намоён қилишидир. Бу табиий индивид учун ноқулай, лекин мустақил фикр, одил ҳаракатлар доимо ҳурмат қилинадиган жамоаларда негативизм ҳодисаси ёмон иллат сифатида қабул қилинмайдн.

Гуруҳлардан яна бир жараён-бу гуруҳнинг уюшқоқлиги муаммосидир. Гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини яхши билишлари, бир-бирларининг дунёқарашлари, ҳаётий принциплари, қадриятларини яхши тасаввур қилишлари бундай уюшқоқликнинг биринчи омилидир. Иккинчи ва асосий омил — бу ўша гуруҳни бирлаштириб турган фаолият мақсадларини, унинг йўналиши ва

мазмунини билишдаги ғоявий бирликдир. Умуман, экспериментал тадқиқотларда қайд этилган гуруҳга оид фикрлардаги умумийлик уюшқоқликка ижобий замин ҳисобланади.

Гуруҳнинг *автономлиги даражаси* ҳам маълум аҳамиятга эга омил, чунки ҳар бир аъзо умумий мақсад асосида бирлашган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бирининг ўз бурч ва вазифалари бор ва шу нуқтаи назардан ҳар одам ўз имкониятларини ўзича ишга солиб, ўзаро муносабатларга сабаб бўлади.

Гуруҳнинг психологик тизимга таъсир этувчи омилларга яна уларнинг жинсий, ёш жиҳатдан, маълумоти ва малакаси нуқтаи назаридан фарқ қилувчи, уйғунликни ташкил этувчи омиллар ҳам киради.

Гуруҳлардаги лидерлик ва умумий қарорларга келиш ҳам динамик жараёнларга киради.

Конформизми ва нонконформизм ходисаларининг моҳияти

Конформизм - бу реал ёки тасаввурлардаги гуруҳнинг шахс эътиқоди ва хулқ-атворида таъсирини тушунтирувчи ходисадир. У икки хил намоён бўлиши мумкин:

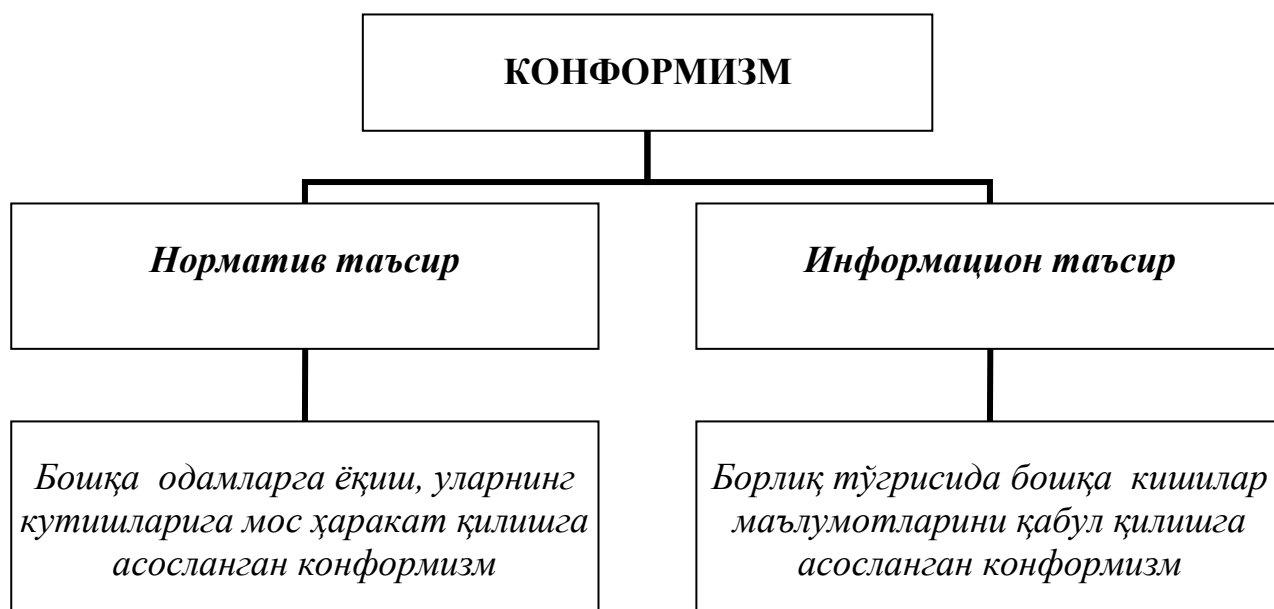
- *ён бериш* - қалбан қўшилмаса-да, ташқи ҳарактада кўпчилик фирига эргашиш;
- *маъқуллаш* - эътиқод ва қарашларнинг ижтимоий тайзикқа тўла мос келиши.

Конформизмнинг табиатини тушунтирувчи экспериментлар (масалан, Музафер Шериф, Соломон Аш, Милграм ва б.қ.) маълум маънода бизга ҳаётда ёқмайдиган нарсаларнинг келиб чиқишини, масалан, жоҳилликнинг, ўғрилик ёки бошқа иллатларнинг табиатини тушунишга имкон беради, яъни, *жоҳиллик ёки ёмонлик*, албатта ёмон одамларнинг борлиги учун келиб чиқмайди, балки одамларнинг турли вазиятларда ноҳақликка кўникишлари ёки худбинлик ёки ёвузликни кўриб ўтиб кетавериш, уларга нисбатан *исённи намоён қилмаслик* оқибатидир.

Конформизм ходисасини экспериментал йўл билан ўрганган тадқиқотчиларнинг фикрича, бу - маълум шарт-шароитларнинг оқибатидир. Масалан, конформизм гуруҳнинг катта ёки кичиклигига, унинг *ҳажмига* боғлиқ. Одамлар ўзлари учун бироз бўлса-да, обрўли ёки ёқимтой бўлган одамлар сони уч ёки ундан ортиқ бўлган шароитда уларнинг гапларига жуда тез ишониб, эргашиб кетаверадилар. Бундан ташқари, юқори даражали конформизм ҳолати

бирор масала юзасидан жавоблар кўпчилик ичида берилганда, ёки олдиндан бирор жавобга шаъма қилинмаган шароитда тез содир бўлади.

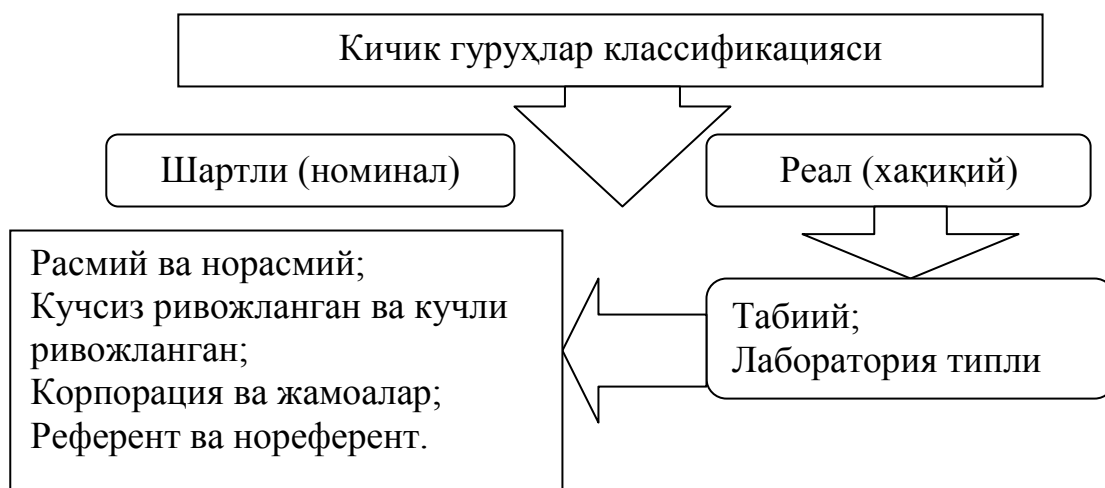
Нима учун одамлар конформизмни намоён этадилар, бу аслида инсон табиатига зид эмасми? деган савол табиий. Ёки бўлмаса, кўпчиликнинг таъсирига ўйламай-нетмай берилавериш яхшими? Бу шахснинг ўзлигига, мустақиллигига путур етказмайдими, деган савол ўринли бўлиб, унинг жавобини икки манбадан - жамиятнинг инсонлар учун ишлаб қўйган нормалари тизимидан, шунга мос тарзда одамнинг ўзгалар томонидан тан олинишига интилишидан ва одамларнинг ўзаро коммуникатив маълумотлар алмашилишида жараёнида сўзлар ва иборалар орқали бир-бирларига етказадиган таъсирлари орқали тушунтиришга ҳаракат қилади.

11-расм. Конформизм ходисаси турлари

Ким кўпроқ конформли, деган саволга кўпчилик муаллифлар аёлларнинг эркакларга, ёшларнинг катталарга нисбатан анча ишонувчан ва таъсирларга берилувчан эканликларини эътироф этадилар. Бундан ташқари, олимлар бу ходисанинг миллий-худудий ўзига хосликларини ва бу каби хулқ-атвор айрим танг, сушт вазиятларда одам иродасининг пастлаши сифатида намоён бўлишини айтишган. Нима бўлганда ҳам, бизнингча, шахснинг ташқи тайзиқларга берилиши, танқидсиз у ёки бу ҳаракат типларига эргашиб кетавериши индивидуал хусусиятларга эга бўлиб, у

одамнинг дунёқарашига, менталитетига ва маълумоти даражасига боғлиқдир.

Гуруҳдаги психологик муҳит

Ижтимоий психологик муҳит деганда, ўша гуруҳнинг аъзолари фикрлари, ҳиссиётлари, дунёқарашини, установкалар ва ўзаро муносабатларидан иборат бўлган эмоционал-интеллектуал ҳолати тушунилади.

Гуруҳнинг шахсга ижобий таъсири ҳодисасини *фасцилитация* деб аталади. Бунда шахс ўзидаги қобилият ва фазилатларини, ишчанлик хусусиятларини намоён қила олиши кузатилади.

Шахс ўзидаги қобилият, имконият ва лаёқатини юзага чиқара олмаса, бунда гуруҳ унга салбий таъсир кўрсатса, шахсда тормозланиш намоён бўлади, бу ҳодисани *ингибиция* деб аталади.

Нонконформизм-чи? Кимлар ўзгалар фикрига эргашмайди? Шундай инсонлар тоифаси борки, улар кўпчиликка, қолаверса, иккиланувчиларга эргашолмайди. Улар хақида баъзан лидерлар термини, баъзида эса, «қўшилмаслар» ибораси ишлатилади. Бу яхшими ёки ёмонми? Ўзбекларда «Поладан ажраганни бўри ейди» деган мақол бўлишига қарамай, айнан ана шундай ягоналар, камчиликни ташкил этувчи «қўшилмаслар» тарихий шахслар ёки жамиятда туб ислохотларни бошловчилар бўлиб чиқади. Агар бундай қобилият туғма - харизматик бўлиб, буни одамлар қалбан хис

қилсалар, улар норасмий лидерларга айланади, агар бундай интилиш атайлаб, бошқаларга кўрсатиб қўйиш учун намойиш этилса, улар расмий лидерларга - раҳбарларга айланиб қоладилар. Нима бўлганда ҳам лидерлик ва раҳбарлик муаммолари ҳам ижтимоий психологиянинг устивор йўналишларидан ҳисобланади.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Мавзуда гуруҳ, гуруҳларнинг турлари: шартли, реал, расмий, норасмий, катта, кичик, референт, нореферент; гуруҳнинг шахсга таъсири: ингибиция, фасцилитация; гуруҳдаги динамик жараёнлар: уюшганлик, автономлилик, тарқоқлик, лидерлик, конформизм, негативизм тушунчалари ва моҳияти атрофлича баён этиб берилган.

Назорат саволлари ва мустақил иш мавзулари:

1. Кичик гуруҳлар психологияси.
2. Кичик гуруҳларнинг классификацияси.
3. Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. Т.1. Пер. с франц. М., Мир, 1992. -496 с.
2. Ғозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2002.1-2 китоб.
3. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. Т.: 2005, 185 б.
4. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 1-қисм. Маърузалар матни. –Тошкент: ТДИУ, 2005. – 208 б.
5. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 2-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 125 б.

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС МУАММОСИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Шахсни ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги.

Шахснинг ижтимоий установкалари.

Шахсга қўйиладиган ижтимоий талаблар.

Ижтимоий норма.

Ижтимоий санкция.

Ижтимоий рол.

Шахс ижтимоийлашуви.

Шахс тоифалари ва уларнинг ижтимоий психологик характеристикаси.

Экстроверт ва интроверт тоифали шахслар.

Мобил ва ригид тоифали шахслар.

Доминант ва тобе тоифали шахслар.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Шахсни ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги.

Шахс муаммосига ижтимоий-психологик ёндашишнинг моҳияти.

Шахс ижтимоийлашуви жараёни. Ижтимоий норма ва унинг турлари. Ижтимоий санкциялар ва уларни амалга ошириш шартлари.

Ижтимоий рол тушунчаси ва унинг бажарилишига кўра тартибли ёки тартибсиз сингари фикрларнинг шаклланиши.

Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англаниши. Ундаги «Мен» образи ва унинг адекватлиги масаласи. Ўз-ўзини англаш ва шахсдаги химоя қилиш механизми моҳияти. Шахснинг ўзи ҳақидаги образида ёш ва жинсий ўзига хосликлар.

Шахс ижтимоийлашуви масканлари (оила, богча, мактаб, махсус таълим муассасалари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари, маҳалла) ҳамда норасмий уюшмалар ва нодавлат ташкилотлар ва бу масканларнинг шахс ижтимоийлашувидаги ўзига хослиги. Шахс социализацияси соҳалари (фаолият, мулоқот, ўз-ўзини англаш), босқичлари (меҳнат фаолиятигача бўлган, меҳнат фаолияти, меҳнат фаолиятидан кейинги даврлар) ва уларда шахс тажрибаси жиҳатлари.

Ижтимоий установакалар ва уларнинг хусусияти. В.Ядов буйича ижтимоий установакаларнинг тўрт босқич ва тўрт тизимли эканлиги. Ижтимоий установакаларни ўзгартириш йуллари. Ижтимоий установаканинг объект ва вазиятга боғлиқлиги. Шахс типлари ва уларнинг ижтимоий-психологик характеристикаси. Бу борадаги экстраверт ва интроверт, мобил ва ригид, доминант ва тобе типдаги шахслар, уларнинг хусусиятлари.

Шахсни ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги

Мулоқот жараёнининг ҳам, гуруҳий жараёнларнинг ҳамда эгаси—субъекти ҳамда объекти аслида алоҳида шахс, конкрет одамдир. Шунинг учун ҳам ижтимоий психология алоҳида шахс муаммосини ҳам ўрганадики, уни ўша турли ижтимоий жараёнларнинг иштирокчиси ва фаол амалга оширувчиси деган нуқтаи назардан текширади. Маълумки, шахс муаммоси умумий психологияда ҳам, ёш психологияси ва педагогик психологияда ҳам, дифференциал, ҳуқуқий психология ва психологиянинг қатор махсус бўлимларида ҳам ўрганилади. Ҳар бир бўлим ёки тармоқ уни ўз мавзуи ва вазифалари нуқтаи назаридан шахсга тааллуқли бўлган муаммоларни ёритади. Масалан, умумий психология шахсни психологик фаолиятнинг маҳсули, алоҳида психик жараёнларнинг эгаси деб ҳисобласа, социология уни ижтимоий муносабатларнинг объекти деб қарайди.

Шахс муаммосига ижтимоий-психологик ёндашишнинг ўзига хослиги шундаки, у турли гуруҳлар билан бўладиган турли шаклдаги ўзаро муносабатларнинг оқибати сифатида қаралади. Яъни, ижтимоий психология аввало бирор гуруҳнинг аъзоси ҳисобланган шахс хулқ-атвори қандай қонуниятларга бўйсунганини, шахснинг мулоқотлар системасида олган таъсирлари унинг онгида қандай акс топишини ўрганади. Гуруҳнинг шахс психологиясига таъсири қай йўсинда содир бўлиши ижтимоий психологияда социализация, яъни ижтимоийлашув муаммоси билан узвий боғлиқ бўлса, бу таъсирларнинг шахс ҳатти-ҳаракатлари, хулқида бевосита қандай намоён бўлиши ижтимоий йўл-йўриқлар муаммоси билан боғлиқдир. Ана шулар асосида шахсда шаклланадиган фазилатлар ва уларнинг турли типдаги шахсларда намоён бўлишини аниқлаган ҳолда, шахс хулқ-атворини бошқариш механизмларини ишлаб чиқиш ижтимоий психологиянинг асосий вазифаларидан биридир.

Шахнинг ижтимоий установакалари

Соф психологик маънода янги тафаккур ва дунёқарашни шакллантирувчи ва ўзгартирувчи ижтимоий психологик механизм - бу ижтимоий установакалардир. Бу - шахнинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатлар ўрнатишга рухий ички ҳозирлик сифатида одамдаги дунёқарашни ҳам ўзгартиришга алоқадор категориядир.

Ижтимоий муҳитнинг таъсири хулқ-атворда бевосита намоён бўлади. У ёки бу хулқ-атворнинг сабаби унинг мотивидир. Ижтимоий психология шахс хулқ-атворининг мотивлари сифатида ижтимоий установакаларни ўрганади.

Рус олими В.А.Ядов ўзининг диспозицион концепциясини яратиб, унда установакаларни тўрт босқич ва тўрт тизимли сифатида тасаввур қилган.

А) элементар установакалар (set) - оддий, элементар эҳтиёжлар асосида кўп инча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган установакалар. Уларни ўзгартириш учун моддий шарт - шароитларни ва одамдаги эҳтиёжлар тизимини ўзгартириш кифоя.

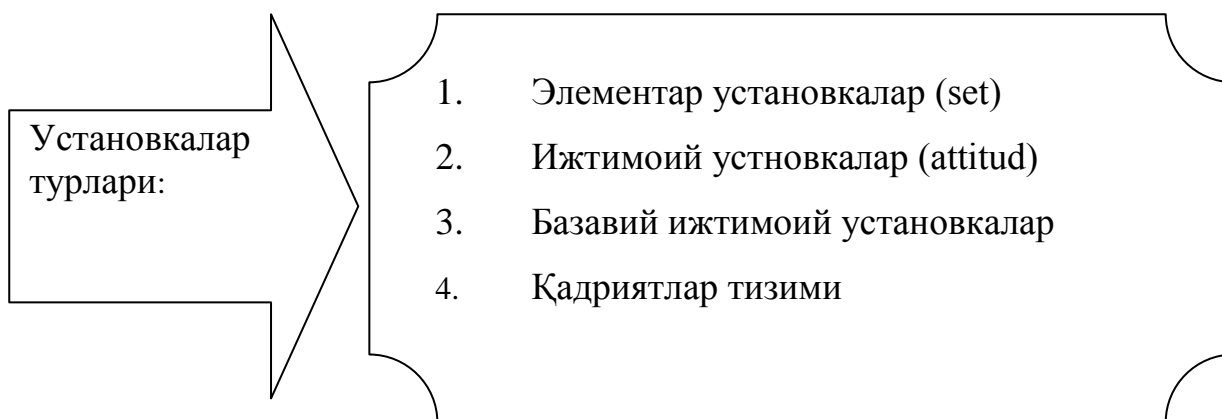
Б) ижтимоий установакалар (attitud) - ижтимоий вазиятлар таъсирида ижтимоий объектларга нисбатан шаклланадиган установакалар. Уларни ўзгартириш учун ижтимоий шарт - шароитлар ва шахнинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини ўзгартириш керак.

В) базавий ижтимоий установакалар - улар шахнинг умумий йўналишини белгилайди ва уларни ўзгартириш эътиқодлар ва дунёқарашларни ўзгартириш демакдир.

Г) қадриятлар тизими

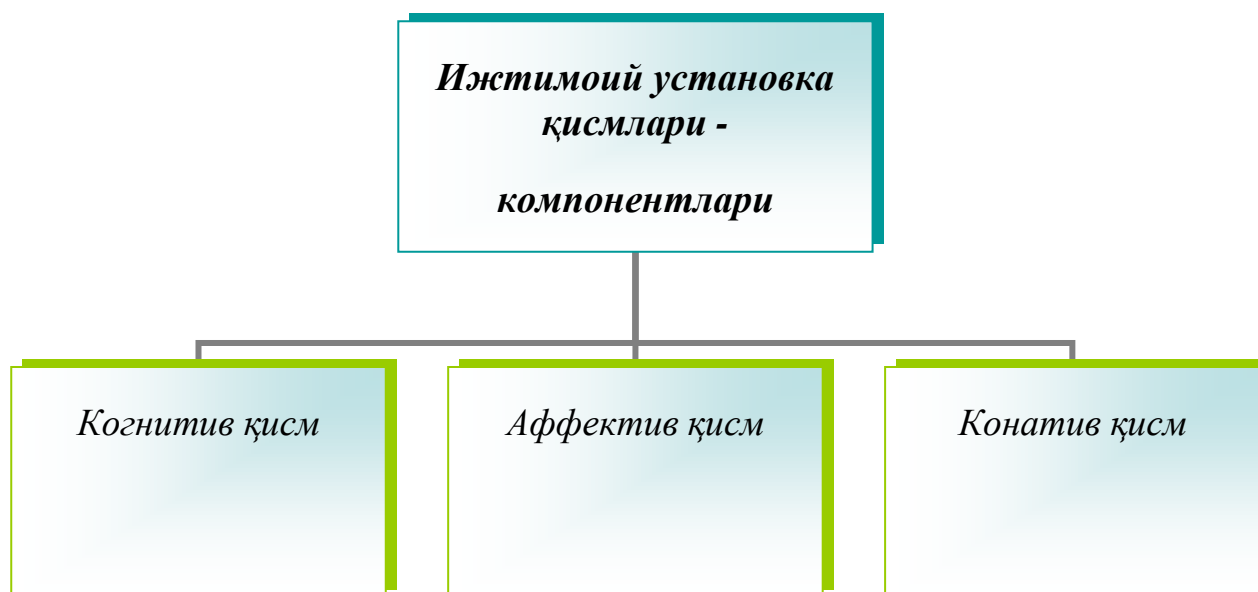
- улар авлодлараро мулоқот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда қадр - қиммат топган нарсаларга нисбатан установака. Масалан, саҳиҳ ҳадислар шундай қадриятлардир, биз уларни танқидсиз, муҳокамаларсиз қабул қиламиз, чунки улар ҳам илоҳий, ҳам энг буюк инсонлар томондан яратилган ва авлоддан авлодга ўз қадрини йўқотмай келаётган қадриятлардир.

В.А.Ядов буйича ижтимоий установакалар:

Ижтимоий установка шахс хулқ-атворининг ички, анланмаган ёки қисман анланган мотивларига киради. Масалан, бир кишига бадий адабиётдан айнан бир гуруҳ асарлар ёқади. Лекин нима учун худди шу асарлар гуруҳи ёки шу адиб ёқишини тушунмайди. Ўша гуруҳдан янги бир китоб қўлга кирганда у албатта ёқиши керак деган тасаввурда бўлади. Шу маънода олиб қаралганда, ижтимоий установка шахсдаги анланмаган муносабатларга ўхшайди. Лекин аслида унинг табиати жуда мураккабдир. Чунки ижтимоий установка тушунчасида муносабатлар ҳам, шахсий маъно ҳам, баҳолар системаси ҳам, билимлар ҳам ўз ифодасини топади. Яъни, ижтимоий установка шахснинг турли ижтимоий объектларга нисбатан муносабат билдиришининг ички механизмидир, шу объектлар билан ишлашга, уларни баҳолашга ҳамда маълум тарзда идрок қилишга тайёргарлик ҳолатидир.

Ижтимоий установка муаммоси Ғарбда, айниқса, Америка Қўшма Штатларида ҳар тарафлама чуқур ўрганилган муаммолардан ҳисобланади. Америкалик олимлар унинг шахснинг аввалги ҳаётий тажрибасига, ундаги ижтимоий тасаввурларга боғлиқлигини ўрганиб, шахс хулқ-атворини турли шароитларда бошқарувчи механизм эканлигини исбот қилдилар. Улар ижтимоий установкани бир сўз билан— "аттитюд" сўзи билан ифодалядилар. 1942-йилдаёк М.Смит аттитюднинг уч компонентли структурасини ишлаб чиққан. Бунга кўра аттитюдда уч қисм бўлиб, булар когнитив қисм, аффектив қисм ҳамда конатив қисмларидир.

12-расм. М.Смит бўйича ижтимоий установка қисмлари

Когнитив қисм — бу шахсдаги аттитюд объектига нисбатан билимлар, унинг одам томонидан англанишидир. Бунга шахсдаги билимлардан ташқари ғоялар, тасаввурлар, принциплар ва ҳоказолар киради.

Аттитюднинг **аффектив қисми** — бу ўша объектни ҳиссий-эмоционал баҳолаш бўлиб, ёқтириш ёки ёқтирмаслик тарзидаги ҳиссиётлар киради. **Конатив қисм** ёки хулқ-атвор билан боғлиқ қисмга эса шу объектга нисбатан амалга ошириладиган ҳатти-ҳаракатлар, айнан хулқ-атвор киради.

Лекин баъзи олимларда установканинг айнан объектга ёки вазиятга нисбатан бўлиши мумкинлига ҳақида маълумотлар ҳам бор эди. Хусусан, Лапьернинг 1934-йилда ўтказган машҳур эксперименти бунга мисол бўлиши мумкин. Экспериментнинг мазмуни куйидагича эди. Лапьер иккита хитойлик талабалар билан АҚШ буйлаб саёҳатга чиқади. Улар ҳаммаси бўлиб 252 та меҳмонхонада бўлишиб, уларнинг деярли барчасида (биттасидан ташқари) илиқ, самимий муносабатнинг гувоҳи бўлишади. Маълумки, ўша пайтларда ирқий белги бўйича одамларга танлаб муносабатда бўлишар, хитойликлар ҳам сариқ танлилар сифатида камситиларди. Лапьер билан ҳамроҳ бўлган талабаларга муносабат билан олимга бўлган муносабат ўртасида деярли фарқ сезилмади. Саёҳат тугагач, Лапьер ўша барча меҳмонхона эгаларига миннатдорчилик хати ёзиб, яна ўша талабалар билан борса, яна ўшандай илиқ кутиб олишлари мумкинлигини сўради. Жавоб фақат 128 та меҳмонхона эгаларидан келди, уларнинг ҳам биттасида ижобий жавоб, 58 % да рад жавоби, қолганларида

турлича формаларда ноаниқ жавоблар олинди. Бундан Лапьер шундай хулосага келди: демак хитой миллатига мансуб шахсларга нисбатан ижтимоий установка билан меҳмонхона эгаларининг реал хулқ-атворлари ўртасида фарқ бўлиб, аслида установка салбий эканлиги, вазиятга қараб эса, у бошқача — ижобий намоён бўлганлиги аниқланди.

Ижтимоий установкаларга хос бўлган умумий қонуниятлардан яна бири унинг узоқ муддатли хотира билан боғлиқлигидир. Айни вазиятларда шаклланган образлар узоқ муддатли хотирада сақланиб, у ёки бу вазиятда актуаллашади, яъни "жонланади". Масалан, баъзи бир этник стереотиплар ана шундай хотира образларидандир. Демак, ижтимоий установка объектга ҳамда конкрет вазиятга боғлиқдир.

Шаклланган ижтимоий установканинг ҳаёт мобайнида ўзгариши мумкинлиги муҳим ижтимоий-психологик аҳамиятга эгадир. Америкалик олим Ховланд фикрича, ижтимоий установка ўргатиш йўли билан ўзгариши мумкин. Яъни ўқувчилардаги турли установкаларни ўзгартириш учун рағбатлантириш ёки жазолаш тизимини ўзгартириш лозимдир. Икки шахс ёки шахс билан гуруҳнинг установкалари мос келмай қолган шароитда эса томонлардан бири онгли равишда ўз установкаларини ўзгартириши шартдир. Акс ҳолда номутаносиблик принципига кўра шахслараро низо ёки келишмовчилик пайдо бўлиши муқаррардир.

Ижтимоий установкаларни ўзгартиришнинг энг содда ва қулай йўли - бу айни вазиятлар ва улардаги таъсирларни **қайтаришдир**. Бу қайтариш қайд қилинган образ сифатида инсон онгида узоқ муддатли хотирада сақланади ва вазият пайдо бўлганда, *объективлашади*, яъни ўз кучини ва мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам агар чет эл тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, у ерда бирор ғояни онгга сингдириш учун бир одам ёки бирор гуруҳ ўз сиёсий, мафкуравий ёки бошқа қарашларини бир хил сўзлар ва иборалар, ҳаракатлар билан қайтараверади ва шу йўл билан кўп чиликнинг маъқуллашига эришади. Айниқса, сайлов олди тадбирларида ана шу усул кенг қўлланилади. Шулардан келиб чиқиб, ижтимоий установкаларни ўзгартиришнинг усуллари ва психологик воситалари орқали ҳам дунёқарашни ўзгартиришга эришиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, шахсга социал-психологик ёндатиш уни маълум гуруҳларнинг аъзоси, конкрет шароитида ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқотга киришувчи конкрет одам деб тушунишдир.

Шахсга қўйиладиган ижтимоий талаблар

Ижтимоий нормалар, санкциялар, роллар ижтимоий механизмлар сифатида шахс хулқ - атворини маълум маънода бошқариб, мувофиқлаштириб туришга ёрдам беради. Лекин инсоннинг комиллиги, унинг ахлоқ - ижтимоий нормалар доирасидаги мақбул ҳаракати унинг ўзига ҳам боғлиқдир. Одамнинг ўз - ўзини англаши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг диққати, онги бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳиссий кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, ижтимоий хулқ - шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг хулқ - атворларига эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳлил қилиб бориш орқали, ролларни мувофиқлаштиришни ҳам тақозо этади.

Ижтимоий нормалар

Ижтимоий норма - шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ - атворига нисбатан ишлаб чиққан ва кўпчилик томонидан эътироф этилган ҳаракатлар талабларидир. Масалан, ўзбеклар учун бирор хонага кириб келган инсоннинг ким бўлишидан қатъий назар, «Ассалому алайкум» деб келиши - норма; ўқувчининг ўқитувчи берган топшириқларни бажариши лозимлиги - норма; хотиннинг эр ҳурмати ва ўрнига қўйиши, қайнонага гап қайтармаслик - норма; автобусда ёки бошқа жамоат транспортида кичикнинг катталарга, ногиронларга ўрин бўшатиши - норма ва ҳақозо. Бу нормаларни айрим - алоҳида одам ишлаб чиқмайди, улар бир кун ёки бир вазиятда ҳам ишлаб чиқилмайди. Уларнинг пайдо бўлиши ижтимоий тажриба, ҳаётий вазиятларда кўпчилик томонидан эътироф этилганлиги факти билан характерланади, ҳар бир жамият, давр, миллат ва ижтимоий гуруҳ психологияда муҳрланади.

Ижтимоий санкция

Ижтимоий нормаларнинг у ёки бу даврда, у ёки бу тоифа вакили бўлмиш шахс томонидан қай даражада бажарилиши ёки унга амал қилинаётганлиги ижтимоий санкциялар орқали назорат қилинади.

Ижтимоий санкциялар - нормаларнинг шахс хулқида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рақобатлантириш механизмлари бўлиб, уларнинг борлиги туфайли биз ҳар бир алоҳида вазиятларда ижтимоий хулқ нормаларини бузмасликка, жамоатчиликнинг салбий фикри объектига айланиб қолмасликка ҳаракат қиламиз. Масалан,

юқоридаги мисолда, агар жамоат транспортида катта муйсафид кишига ўрин бўшатишни норма деб қабул қилмаган ўсмирга нисбатан кўп чиликнинг айблов кўзи билан қараши, ёки оғзаки танбеҳ бериши, жуда кам ҳолларда ўзини бебош тутаётган ўсмирнинг қўлидан тутиб, нима қилиш кераклигини ўргатиб, «кўзини мошдай қилиб очиб қўйиш» ижтимоий санкциянинг ҳаётдаги бир кўринишидир.

Ижтимоий рол

Ҳар бир алоҳида шахс жамият томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган ижтимоий нормалар ва санкцияларни у ёки бу ижтимоий ролларни бажариши мобайнида ҳулқида намоён этади.

Рол - шахсга нисбатан шундай тушунчаки, унинг конкрет ҳаётий вазиятлардаги ҳуқуқ ва бурчларидан иборат ҳаракатлари мажмуини билдиради. Масалан, талаба ролини оладиган бўлсак, уни бажариш - у ёки бу олий ўқув юртида таҳсил олиш, унинг моддий базасидан фойдаланиш, кутубхонасига аъзо бўлиш, стипендия олиб, маъмуриятнинг ижтимоий ҳимоясида бўлиш каби қатор ҳуқуқлар билан биргаликда ўша олийгоҳ ички тартиб - интизоми нормаларига сўзсиз бўйсунуш, дарсларга ўз вақтида келиш, рейтинг баҳолов талаблари доирасида кундалик ўзлаштириш нормаларини бажариш, амалиётда бўлиш, деканатнинг берган жамоатчилик топшириқларини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам ўз ичига олади. Бу рол унинг уйга боргач бажарадиган «фарзандлик» роли (ота ва она, яқин қариндошлар олдида) талаб ва имтиёзларидан фарқ қилади. Яъни, конкрет шахснинг ўзига хослиги ва қайтарилмаслиги у бажарадиган турли - туман ижтимоий ролларнинг ҳарактеридан келиб чиқади. Шунга кўра, кимдир «тартибли, баъмани, фозил, ахлоқли ва одобли» дейилса, кимдир - беъмани, бебош, ўзгарувчан, иккиюзламачи (яъни, бир шароитда жуда қобил, бошқа ерда - бетартиб) деган ҳаётий мавқега эга бўлиб қолади.

Ҳаётда шахс бажарадиган ижтимоий роллар кўп лиги сабабли ҳам, турли вазиятлардаги унинг мавқеи - статуси ҳам турлича бўлиб қолади. Агар бирор рол шахс ижтимоий тасаввурлари тизимида унинг ўзи учун ўта аҳамиятли бўлса (масалан, талаба роли), у бошқа ролларни унчалик қадрламаслиги ва оқибатда, ўша вазиятда бошқачароқ, ноқулай ва нобопроқ мавқени эгаллаб қолиши мумкин. қолаверса, ролларнинг кўплиги баъзан роллар зиддиятини ҳам келтириб чиқариши мумкинки, оқибатда - шахс ички руҳий

қийинчиликларни ҳам бошдан кечириши мумкин. Масалан, сиртдан таҳсил олаётган талаба сессия пайтида ишлаб турган корхонасига комиссия келиши ва унинг фаолиятини текшираётганлигини билиб, руҳий азобга тушади - бир томондан, талабачилик ва унинг талаблари, иккинчи томондан - касбдошлар олдида уялиб қолмаслик учун ҳар куни ишхонага ҳам бориб келиш.

Шахс ижтимоийлашуви

Ҳар биримизнинг жамиятдаги ўрнимиз, унинг қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятга қўшилиб яшашимизнинг психологик механизмлари фаннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу жараён психологияда *ижтимоийлашув ёки социализация* деб юритилади.

Демак, социализация ёки *ижтимоийлашув* - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Содда тил билан айтганда, ижтимоийлашув - ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши ва керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олиши жараёнидир.

Ижтимоийлашув энг аввало одамлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёнини назарда тутади. Ташқаридан шахсга кўрсатилаётган таъсир оддий, механик тарзда ўзлаштирилмай, у ҳар бир шахснинг ички руҳияти, дунёни акс эттириш хусусиятлари нуктаи назаридан турлича субъектив тарзда идрок этилади. Шунинг учун ҳам бир хил ижтимоий муҳит ва бир хил таъсирлар одамлар томонидан турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Масалан, 10 - 15 та ўқувчидан иборат академик лицей ўқувчиларини олайлик. Уларнинг билимни, илмни идрок қилишлари, улардан ота - оналарининг кутишлари, ўқитувчиларнинг бераётган дарслари ва унда етказилаётган маълумотлар, манбалар ва бошқа қатор омиллар бир хилдай. Лекин барибир ана шу 15 ўқувчининг ҳар бири шу таъсирларни ўзича, ўзига хос тарзда қабул қилади ва бу уларнинг ишдаги ютуқлари, ўқув кўрсаткичлари ва иқтидорида акс этади. Бу ўша биз юқорида таъкидлаган ижтимоийлашув ва индивидуализация жараёнларининг ўзаро боғлиқ ва ўзаро қарама - қарши жараёнлар эканлигидан дарак беради.

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт - шароитларини *ижтимоий институтлар* деб атаймиз. Бундай институтларга оиладан бошлаб, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боқча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари киради.

Бу институтлар орасида бизнинг шароитимизда *оила ва маҳалланинг* роли ўзига хосдир. Инсондаги дастлабки ижтимоий тажриба ва ижтимоий хулқ элементлари айнан оилада, *оилавий муносабатлар* тизимида шаклланади. Шунинг учун ҳам халқимизда «қуш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор. Яъни, шахс сифатларининг дастлабки қолиплари оилада олинади ва бу қолип жамиятдаги бошқа гуруҳлар таъсирида сайқал топиб, такомиллашиб боради. Бизнинг ўзбекчилик шароитимизда оила билан бир қаторда *маҳалла* ҳам муҳим тарбияловчи - ижтимоийлаштирувчи роль ўйнайди. Шунинг учун бўлса керак, баъзан одамнинг қайси маҳалладан эканлигини суриштириб, кейин хулоса чиқаришади, яъни маҳалла билан маҳалланинг ҳам фарқи бўлиб, бу фарқ одамлар психологиясида ўз аксини топади. Масалан, битта маҳалладан яхши келин чиқса, айнан шу маҳалладан қиз қидириб қолишади. Яъни, шу маҳалладаги ижтимоий муҳит қизларнинг иболи, ақлли, сариштали бўлиб етишишларига кўмаклашган. Масалан, айрим маҳаллаларда саҳар туриб кўча - эшикларни супуриш одатга айланган ва барча оилалар шу удумни бузмайдилар. Шунга ўхшаш нормалар тизими ҳар бир кўча-маҳалланинг бир-биридан фарқи, афзаллик ва камчилик томонларини белгилайди, охиргилар эса шу маҳаллага катта бўлаётган ёшлар ижтимоийлашувида бевосита таъсирини кўрсатади.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув ўчоқларига *мактаб ва бошқа таълим масканлари* киради. Айнан шу ерда ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари махсус тарзда уйқунлаштирилади. Бизнинг ижтимоий тасаввурларимиз шундайки, мактабни биз таълим оладиган, бола билимлар тизимини ўзлаштирадиган маскан сифатида қабул қиламиз. Лекин аслида бу ер ижтимоийлашув тарбиявий воситаларда юз берадиган маскандир. Бу ерда биз атайлаб ташкил этилган, охирги йилларда жорий этилган «Маънавият дарслари», «Этика ва психология» каби тарбияловчи фанларни назарда тутмаяпмиз. Гап ҳар бир дарснинг, умуман мактабдаги шарт-шароитлар, умумий муҳитнинг тарбияловчи роли ҳақида. Масалан, дарс пайтида ўқитувчи бутун диққати билан янги дарсни

тушунтириш билан овора дейлик. Унинг назарида фақат дарс, мавзунинг мазмуни ва ундан кўзланган мақсад асосийдай. Лекин аслида ана шу жараёндаги ўқитувчининг ўзини қандай тутаётганлиги, кийим - боши, мавзуга субъектив муносабати ва қолаверса, бутун синфдаги ўқувчиларга муносабати ҳамма нарсани белгиловчи, ижтимоий тажриба учун муҳим аҳамиятга эга бўлган омилдир. Шу нуқтаи назардан ўқувчилар диди, кутишлари ва талабларига жавоб берган ўқитувчи болалар томонидан тан олинади, акс ҳолда эса ўқитувчининг таъсири фақат салбий резонанс беради. Худди шундай ҳар бир синфда шаклланган муҳит ҳам катта роль ўйнайди. Баъзи синфларда ўзаро ҳамкорлик, ўртоқчилик муносабатлари яхши йўлга қўйилган, гуруҳда ижодий мунозаралар ва баҳслар учун қулай шароит бор. Бу муҳит табиий ўз аъзолари ижтимоий хулқини фақат ижобий томонга йўналтириб туради.

Яна бир муҳим ижтимоийлашув муҳити - бу *меҳнат жамоаларидир*. Бу муҳитнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу ерга шахс одатда анча ақли пишиб қолган, маълум тажрибага эга бўлган, ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари шаклланган пайтда келади. қолаверса, эгалланган мутахассислик, орттирилган меҳнат малакалари ва билимлар ҳам жуда муҳим бўлиб, шу муҳитдаги ижтимоий нормалар ҳарактерига таъсир қилади. Лекин барибир шахсинг кимлар билан, қандай ўзаро муносабатлар муҳити таъсирида эканлиги унинг етуклик давридаги ижтимоийлашувининг муҳим мезонларидандир. Шунинг учун ишга киришдаги асосий мотивлардан бири - ўша жамоанинг қандай эканлиги, бу ердаги ўзаро муносабатлар, раҳбарнинг кимлиги ва унинг жамоага муносабати бўлиб, кўп инча ойлик - маош масаласи ана шулардан кейин ўрганилади. Шунинг учун меҳнат жамоаларида яхши, соқлом маънавий муҳит, адолат ва самимиятга асосланган муносабатлар ҳар бир инсон тақдирида катта роль ўйнайди.

Шахс социализацияси тўғрисида гап кетаркан, айтиш керакки, социализация соф ижтимоий-психологик тушунча бўлиб, у — индивиднинг ижтимоий муҳитга қўшилиши, ижтимоий таъсирларни ўзига сингдириши ва актив равишда мулоқот системасига кириб бориши жараёнидир. Бу жараён икки томонлама бўлиб, бир томондан, шахс актив равишда ижтимоий таъсирларни қабул қилади, иккинчи томондан эса, уларни ҳаётда ўз хулқ-атворлари, муносабатларида намоён этади. Бу жараён нормал индивидда табиий тарзда рўй беради, чунки индивидда шахс бўлишга эҳтиёж ҳамда

шахс бўлишига имконият ва зарурият бордир. Шунинг учун ҳам бола туғилиб, ижтимоий муҳитга қўшилган ондан бошлаб, ундаги шахс бўлишга интилишни, ундаги шаклланиш жараёнини кузатиш мумкин (масалан, чақалоқлардаги бевосита эмоционал мулоқотга эҳтиёжнинг борлиги).

Шахс социализацияси ёки шаклланишининг ўз соҳаси, босқичлари ва муассасалари мавжуд.

13-расм. Ижтимоийлашув соҳалари классификацияси

Шахснинг шаклланиши асосан уч соҳада амалга оширилади:

1) *фаолият соҳаси*, яъни умри мобайнида шахс турли фаолиятларга бевосита ёки билвосита жалб этилган бўлиб, бу жараёнда фаолиятлар жабхаси, соҳаси кенгайиб, бойиб бораверади. Ҳар бир фаолият тури индивиддан махсус фазилатларни, малака ва кўникмаларни, билимларни талаб этадики, уларни қониқтириш йўлидаги активлиги унда ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятлар комплексини шакллантиради;

2) *мулоқот соҳаси*, айниқса мактабгача ёш даврдаги ва ўсмирлик даврларидаги мулоқот системалари болада бир қанча ижтимоий-психологик хислатларни пайдо қиладик, бунинг натижасида у фаол ҳаётий мавқега эга бўлади, жамиятда ўз ўрнини тасаввур қилишга эришади.

3) *ўз-ўзини англаш соҳаси*, яъни "Мен" образининг йил сайин ўзгариб бориши жараёни бўлиб, аввал ўзини бошқалардан фарқлигини, ўзича мустақил ҳаракат қилиш, мустақил фикр юрита олиш қобилиятини англаш, сўнгра эса ўз-ўзини баҳолаш, англаш,

назорат қилиш- хусусиятлари ривожланадики, улар ҳам фаол шахс психологиясининг таркибий қисмидир.

14-расм. Шахс ижтимоийлашуви босқичлари

Шахс ижтимоийлашувининг ушбу босқичлари мавжуд. Масалан, биринчи босқич—меҳнат фаолиятигача бўлган босқич бўлиб, унга боланинг мактабгача ёш даври ҳамда ўқиш йиллари киради. Бу даврдаги ижтимоийлашувнинг аҳамияти ва ўзига хослиги шундаки, бу даврда асосан ташқи ижтимоий муҳит, ижтимоий таъсирлар фаол равишда онга сингдирилади, муस्ताқил ҳаётга тайёргарлик борасида муҳим босқич ўтилади. Иккинчи босқич — меҳнат фаолияти даври — бу давр одамнинг етуклик йиллари билан боғлиқ бўлиб, аввалги даврларда сингдирган ижтимоий таъсирларни бевосита фаол фаолиятда, шахслараро муносабатлар системасида намоён этади. Касбга эга бўлиб, аниқ ҳаёт йўлини танлаган, турмуш қуриб, келгуси авлодни тарбиялаётган шахсда намоён бўладиган барча ижтимоий фазилатлар шу даврнинг маҳсулидир. Ниҳоят, учинчи босқич — меҳнат фаолиятидан кейинги давр бўлиб, бунга асосан актив меҳнат фаолиятидан сўнг қариллик гаштини сураётганлар киради. Бу даврда ҳам шахс ижтимоийлашуви давом этаверади, чунки энди илгариги даврларда орттирилган тажриба бошқаларга узатилади, шунга кўра шахс структурасида ҳам хусусий ўзгаришлар рўй беради.

Бу жараён рўй берадиган шароитлар — муассасалар хусусида гапириладиган бўлса, турли даврларда оила, болалар муассасалари, мактаб, бошқа даргоҳлари, меҳнат жамоаларининг роли назарда тутилади.

“Мен” – образи ва ўз-ўзига баҳо

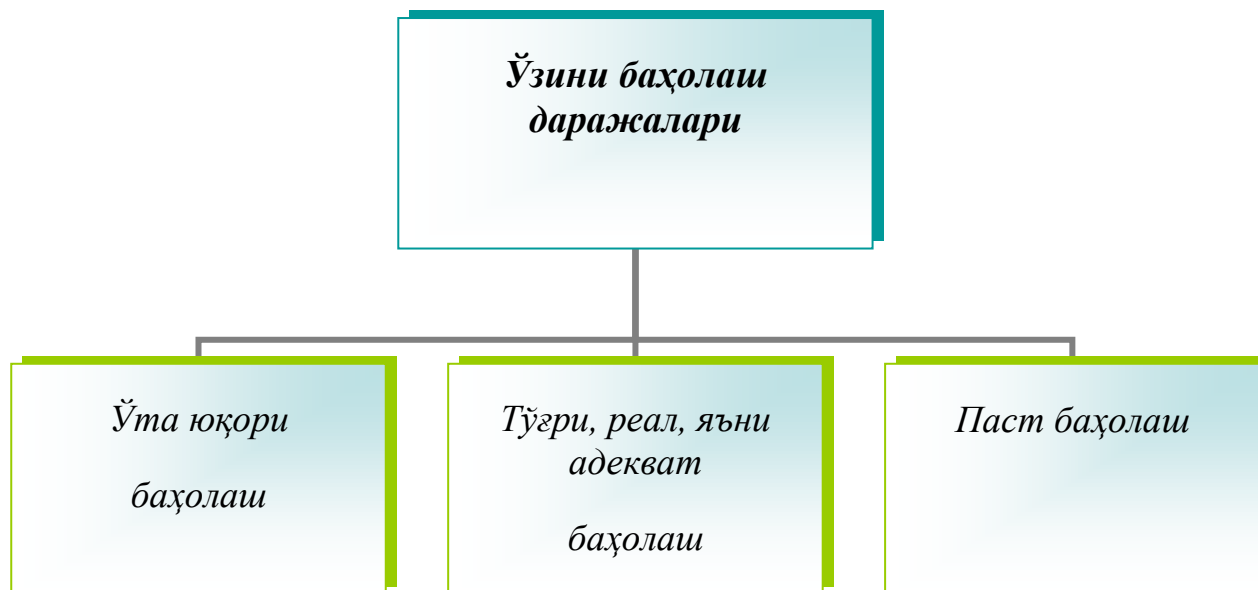
“Мен” – образи асосида ҳам бир шахсда ўз-ўзига нисбатан баҳолар тизими шаклланадики, бу тизим ҳам образга мос тарзда ҳар хил бўлиши мумкин. *Ўз-ўзига нисбатан баҳо* турли сифатлар ва шахснинг орттирилган тажрибаси, шу тажриба асосида ётган ютуқларига боғлиқ ҳолда турлича бўлиши мумкин. Яъни, айти бирор иш, ютуқ юзасидан ортиб кетса, бошқаси таъсирида – аксинча, пастлаб кетиши мумкин. Бу баҳо аслида шахсга бошқаларнинг реал муносабатларига боғлиқ бўлса-да, аслида у шахс онги тизимидаги мезонларга, яъни, унинг ўзи субъектив тарзда шу муносабатларни қанчалик қадрлашига боғлиқ тарзда шаклланади. Масалан, мактабда бир фан ўқитувчисининг болага нисбатан ижобий муносабати, доимий мақтовлари унинг ўз-ўзига баҳосини оширса, бошқа бир ўқитувчининг салбий муносабати ҳам бу баҳони пастлатмаслиги мумкин. Яъни, бу баҳо кўпроқ шахснинг ўзига боғлиқ бўлиб, у субъектив характерга эгадир.

Ўз-ўзига баҳо нафақат ҳақиқатга яқин (адекват), тўғри бўлиши, балки у ўта паст ёки юқори ҳам бўлиши мумкин.

Ўз-ўзига баҳонинг *паст бўлиши* кўпинча атрофдагиларнинг шахсга нисбатан қўяётган талабларининг ўта ортиқлиги, уларни уддалай олмаслик, турли хил эътирозларнинг доимий тарзда билдирилиши, ишда, ўқишда ва муомала жараёнидаги муваффақиятсизликлар оқибатида ҳосил бўлиши мумкин. Бундай ўсмир ёки катта одам ҳам, доимо тушкунлик ҳолатига тушиб қолиши, атрофдагилардан четроқда юришга ҳаракат қилиши, ўзининг кучи ва қобилиятларига ишончсизлик кайфиятида бўлиши билан ажралиб туради ва бора-бора шахсда қатор салбий сифатлар ва хатти-ҳаракатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ҳаттоки, бундай ҳолат суицидал ҳаракатлар, яъни ўз жонига қасд қилиш, реал борлигидан “қочишга” интилиш психологиясини ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Ўзи-ўзига баҳо *ўта юқори* ҳам шахс хулқ-атворига яхши таъсир кўрсатмайди. Чунки, у ҳам шахс ютуқлари ёки ундаги сифатларнинг бошқалар томонидан сунъий тарзда бўрттирилиши, ноўрин мақтовлар, турли қийинчиликларни четлаб ўтишга интилиш туфайли шаклланади. Ана шундай шароитда пайдо бўладиган психологик ҳолат “ноадекватлилик эффекти” деб аталиб, унинг оқибатида шахс ҳаттоки, мағлубиятга учраганда ёки ўзида ночорлик,

уқувсизликларни сезганда ҳам бунинг сабабини ўзгаларда деб билади ва шунга ўзини ишонтиради ҳам (масалан, “халақит берди-да”, “фалончи бўлмаганида” каби баҳоналар кўпаяди). Яъни, нимаики бўлмасин, айбдор ўзи эмас, атрофдагилар, шароит, тақдир айбдор. Бундайлар ҳақида бора-бора одамлар “оёғи ердан узилган”, “манмансираган”, “димоғдор” каби сифатлар билан гапира бошлайдилар. Демак, ўз-ўзига баҳо реалистик, адекват, тўғри бўлиши керак.

15-расм. “Мен” образи ва ўз-ўзига баҳо даражалари

Реалистик баҳо шахсни ўраб турганлар – ота-она, яқин қариндошлар, педагог ва мураббийлар, кўни-қўшни ва яқинларнинг ўринли ва асосли баҳолари, реал самимий муносабатлари маҳсули бўлиб, шахс ушбу муносабатларни илк ёшлигиданоқ холис қабул қилишга, ўз вақтида керак бўлса тўғрилашга ўргатилган бўлади. Бунда шахс учун эталон, ибратли ҳисобланган инсонлар гуруҳи – *референт* гуруҳнинг роли катта бўлади. Чунки биз кундалик ҳаётда ҳамманинг фикри ва баҳосига қулоқ солавермаймиз, биз учун шундай инсонлар мавжудки, уларнинг ҳаттоки, оддийгина танбехлари, маслаҳатлари, ҳаттоки, мактаб туриб берган танбехлари ҳам катта аҳамиятга эга. Бундай референт гуруҳ реал мавжуд бўлиши (масалан, ота-она, ўқитувчи, устоз, яқин дўстлар), ёки нореал, хаёлий (китоб қахрамонлари, севимли актёрлар, идеал, “кумир”) бўлиши мумкин. Шунинг учун ёшлар тарбиясида ёки реал жамоадаги одамларга мақсадга мувофиқ таъсир ёки тазйиқ кўрсатиш керак бўлса, уларнинг эталон, референт гуруҳини аниқлаш катта тарбиявий аҳамиятга эга

бўлади.

Шундай қилиб, ўз-ўзига баҳо соф ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг мазмуни ва моҳияти шахсни ўраб турган жамият нормаларига, шу жамиятда қабул қилинган ва эъзозланадиган қадриятларга боғлиқ бўлади. Кенг маънодаги йирик ижтимоий жамоалар эталон ролини ўйнаши оқибатида шаклланадиган ўз-ўзига баҳо – ўз-ўзини баҳолашнинг юксак даражаси ҳисобланади. Демак, ўз-ўзини баҳолаш – ўз-ўзини тарбиялашнинг муҳим мезонидир. Ўз-ўзини тарбиялаш омиллари ва механизмларига эса, қуйидагилар киради:

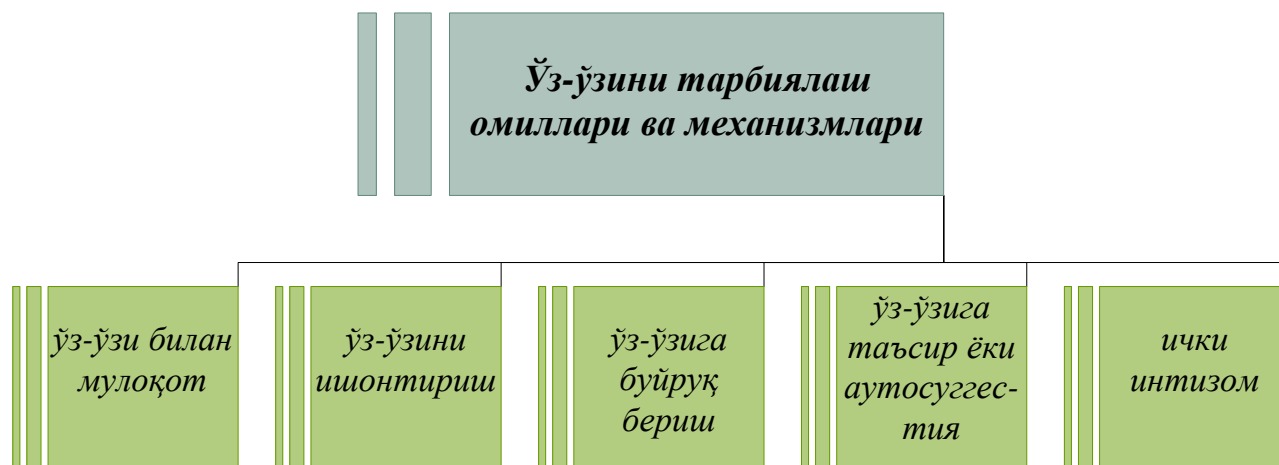
✚ *ўз-ўзи билан мулоқот* (ўзини конкрет тарбия объекти сифатида идрок этиш ва ўзи билан мулоқотни ташкил этиш сифатида);

✚ *ўз-ўзини ишонтириш* (ўз имкониятлари, кучи ва иродасига ишониш орқали, ижобий хулқ нормаларига бўйсундириш);

✚ *ўз-ўзига буйруқ бериш* (тиғиз ва экстремал ҳолатларда ўзини қўлга олиш ва мақбул йўлга ўзини чорлай олиш сифати);

✚ *ўз-ўзига таъсир ёки аутосуггестия* (ижтимоий нормалардан келиб чиққан ҳолда ўзида маъқул установкаларни шакллантириш);

✚ *ички интизом* – ўз-ўзини бошқаришнинг муҳим мезони, ҳар доим ҳар ерда ўзининг барча ҳаракатларини мунтазам равишда коррекция қилиш ва бошқариш учун зарур сифат.

16-расм. Ўз-ўзини тарбиялаш омиллари ва механизмлари.

Юқоридаги ўз-ўзини бошқариш механизмлари орасида психологик нуқтаи назардан ўз-ўзи билан амалга ошириладиган **ички диалог** алоҳида ўрин тутди. *Ўз-ўзи билан диалог* – оддий тил билан айтганда, ўзи билан ўзи гаплашишдир. Аслида бу қобилият бизнинг бошқалар билан амалга оширадиган ташқи диалогларимиз асосида ривожланади, лекин айнан ички диалог муҳим регулятив роль

ўйнайди.

Демак, шахснинг қандай сифатларга эга эканлиги, ундаги баҳоларнинг объективлигига боғлиқ тарзда ўз-ўзи билан мулоқатга киришиб, жадвалдагига мувофиқ шахс ўзини назорат қила олади. Шунинг учун ҳамжаётда шундай кишилар учрайдики, катта мажлисда иши танқидга учраса ҳам, ўзига холис баҳо бериб, керакли тўғри хулосалар чиқара олади, шундай одамлар ҳам борки, арзимаган хатолик учун ўз “ич-этими еб ташлайди”. Бу ўша ички диалогнинг ҳар кимда ҳар хил эканлигидан дарак берувчи фактлардир.

Шахс тоифалари ва уларнинг ижтимоий психологик характеристикаси

Психологларнинг фикрича, (Г.Асмолов, П.Шихерев, В.А.Ядов, П.Надирашвили ва бошқалар) ижтимоий установкаларни ўзгартириш учун шу установканинг сабаби бўлган вазият ёки фаолиятнинг мақсади ва мотивини ўзгартириш шартдир. Шу нарса шахснинг актив онгли фаолиятида содир бўлади.

Шундай қилиб, шахс социализация жараёнида турли установкаларини рўёбга чиқариш шароитида фаоллик кўрсатади. Шундай фаолликнинг натижаларини биз унинг ижтимоий-психологик сифатларида кўрамиз. Яъни, актив биргаликдаги фаолият, ўзаро мулоқот жараёнида шахснинг ижтимоий-психологик фазилатлари шаклланади. Шунинг учун ҳам барча сифатлар фаолиятда намоён бўладиган ҳамда мулоқотда кўринадиган сифатлар гуруҳига бўлинади. Масалан, ташқи муҳит билан фаол муносабат перцептив ҳимоя сифатлари, яъни ўзига хавф солувчи ёки солиши мумкин бўлган ижтимоий таъсирлардан ҳимоя қилувчи хусусиятлар шаклланади. Бу сифатларни баъзи муаллифлар перцептив қобилиятлар (В.А.Лабунская) деб атасалар, бошқалари "ижтимоий таъсирларга ҳиссий жавоб бериш қобилияти" (А.Бодалев), "кузатувчанлик", "зийраклик" (Ю.Жуков) ва ҳоказо деб аташган. Бошқа сифатлар "мулоқотда намоён бўлувчи сифатлар"дир. Улар турли ижтимоий кутишлар системаси билан боғлиқ бўлиб, шахснинг турли шароитларда тўғри мулоқотга киришиш имкониятини беради. Бундан ташқари, ҳар бир шахсда ўзига хос тарзда дунёни, одамларни идрок қилиш ва тушуниш қобилияти борки, улар мулоқот жараёнида камрок хатоларга йўл қўйишини таъминлайди. Масалан, босиқлик, мулоҳазалилик ўзгаларнинг ички дунёсини гаплари, хатти-ҳаракатларига қараб билиш қобилияти ва бошқалар шулар

жумласидандир. Шу фазилатларни қанчалик намоён эта олишига қараб шахс типлари фарқланади.

Экстроверт ва интроверт тоифали шахслар

Бу типлар мулоқотга кириша олиш қобилиятига кўра фарқланади. Масалан, экстроверт — ўта мулоқотга киришувчан, ўзини одамлар гуруҳисиз тасаввур қила олмайдиган шахсдир. Унинг учун мулоқот ҳақиқий эҳтиёждир, бошқаларнинг уни тушуниш-тушунмасликларидан қатъи назар, у доимо ўз фикр-истакларини ўртоқлашгиси келади. Экстроверт учун конкрет ким биландир мулоқотда бўлиш эмас, умуман ким билан бўлса ҳам мулоқотда бўлиш хоҳиши муҳим. Шунинг учун ҳам у умуман бегона одам билан гаплашиб, киришиб кета олади. Гаплашгиси келмаган бегонанинг психологиясини тушуниши қийин ("Қандай қилиб гаплашишни хоҳламаслик мумкин?", — деб уйлайди у). Экстровертнинг қизиқишлари ҳам тез-тез ўзгариб туради, дўстлари, ўртоқларини ҳам алмаштириб туришга интилади. Бундан ташқари, у ўта киришувчан бўлганлиги учун ҳам ҳар қандай шароитда вазиятдан чиқиш усуллари тўғрисида тез хулосага келади, ўта қизиқувчан, дунёда бўлаётган ҳодисалар, "миш-мишлар"ни билиш унинг учун зарур. Экстроверт кек сақламайди, бугун урушган одами билан эртага ҳеч нарса бўлмагандай апоқ-чапоқ бўлиб кетиши мумкин.

Интроверт эса экстровертнинг тескараси. У кўпроқ ички диалог формасидаги мулоқотни афзал кўради, яъни ёлғизликда мулоҳаза юритиш, ўзи ҳақида ўйлаш ва шунга ўхшаганлар унинг учун асосий ишдир. Шунинг учун ҳам унда мулоқотга установка жуда суст, одамларнинг уни тушунмай қолишларидан доимо хавотирда бўлади. Интроверт китоблар олами, фалсафий фикрлашлар қулидир, чунки у одамлар гуруҳида содир бўлиб турадиган зиддиятлардан чўчийди, ўзини олиб қочади. Агар мулоқотда бўладиган бўлса, 2—3 кишидан ортиқ бўлмаган гуруҳни афзал кўради. Шунда ҳам ҳар куни эмас, баъзан-баъзан учрашиб туриш, гаплашганда ҳам "шахсий" мавзуларда эмас, умумий гаплар ҳақида суҳбатлашишни яхши кўради. Чунки у экстровертдан фарқ қилиб, ўз "Мен"ининг бошқаларга ўхшамаслигини доимо эсда тутаяди. Интроверт доимий стандартлар, белгиланган нормалар оламида яшайди, қизиққан нарсаси билан умрини охиригача бўлса ҳам шуғулланишга тайёр, умр йўлдошига содик, вафодор. Дўстларга ҳам худди шундай.

Мобил ва ригид тоифали шахслар

Бу шахс типлари мулоқотга киришиш меъзонига кўра фарқланади. Масалан, **мобил тип** ҳар қандай иш билан машғул бўлган шароитда жуда тез мулоқотга киришади, лекин бошқа нарсаларга ҳам диққатини кўчириши мумкин. У тез гапиради, доимо шошади, юз ифодалари ҳам тез ўзгаради. Суҳбат мавзусини ҳам тез-тез ўзгартириб туришга мойил. Гаплашиб кетиши қанчалик осон бўлса, гапни тугатиб, хайрлашиб кетиши ҳам осон. Суҳбат тугагандан кейин қолган ишини давом эттириб кетаверади.

Ригид суҳбатдош эса унинг акси. Бундай шахс қатъиятли, дадил бўлса ҳам, бир фаолият туридан иккинчисига кўчиши жуда қийин, у маълум муддатни талаб қилади. Чунки у ўйламасдан таваккал иш қила олмайди. Масалан, у хат ёзаётган пайтда кириб қолсангиз, то бирор бўлагига нуқта қўймагунча сизга қарамайди. Қарагандан кейин эса, тезгина суҳбатга кириша олмайди. Ригид шахс жуда яхши суҳбатдош. Мобил типдаги суҳбатдош билан гаплашаётганда у тез-тез гапни бўлиб, суҳбатдошга ташаббусни бергиси келмайди, ригид эса жуда диққат билан тинглайди. Лекин ўзи гапирганда, секин, мантиқан тўғри гапиришни яхши кўради, гапини бўлишларни сира истамайди. Агар суҳбатни бўлсангиз, кейинги сафар сиз билан гаплашмай кўя қолишни афзал кўради. Агар у билан уришиб қолсангиз, анча вақтгача унинг жахли чиқмайди, сизни охиригача эшитиб, секин жавоб беради, ундаги ранжиш, жахл чиқиши одатда сиз кетгандан кейин келади. Агар унинг суҳбатдоши тоқатсиз одам бўлса, иккаласининг чиқиши қийин, чунки у узоқдан келиб тушунтиришни яхши кўради. Демак бу типлар ҳам ҳар хил, ҳар бирида ҳам яхши, ҳам ёмон сифатлар бор.

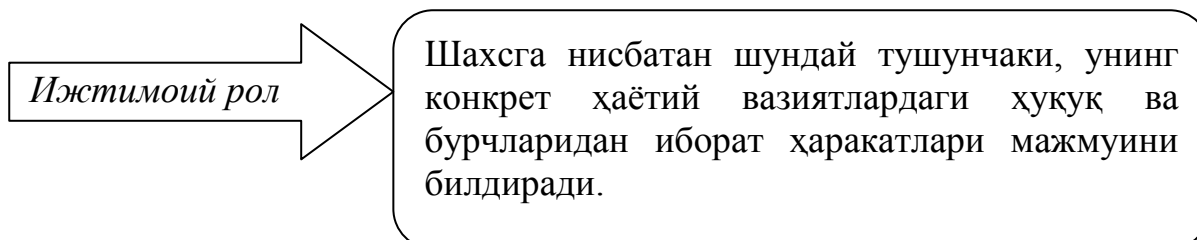
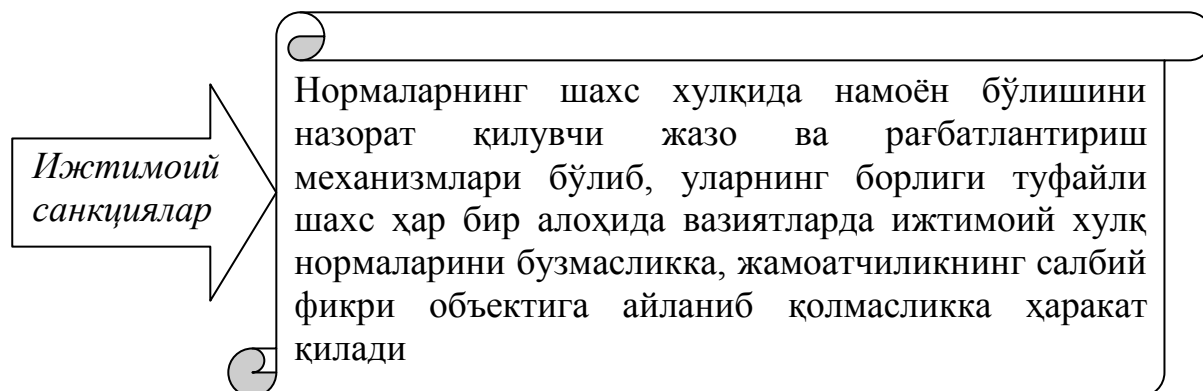
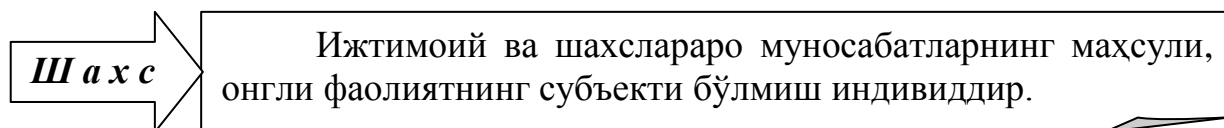
Доминант ва тобе тоифали шахслар

Доминант тип мулоқот жараёнида сира ҳам бошқалардан паст келишни хоҳламайди, савол берилса, хоҳласа жавоб беради, бўлмаса, индамаслиги ҳам мумкин. У доимо суҳбатдошга таъсир кўрсатиши, унинг бўйсунганини хоҳлайди. Унда эгоизм ҳисси кучли, ўзи хато фикр юритса, хатолигини суҳбатдош сезса ҳам уни бўйнига олмайди. Доминант тип — қатъиятли. Суҳбат давомида у сизнинг фикрингизни ярим йўлда тушунса, сизни охиригача тинглашни истамайди, гапни бўлиб, майинлик билан гапни тугатиб қўйиши мумкин. Агар иккала суҳбатдош ҳам доминант бўлишса, унда улар ўртасида осонгина рақобат ҳисси юзага чиқиши, келишмай қолишлари мумкин. Шунинг

учун жанжаллашиб қолмаслик учун доминант шахснинг мустақиллиги, дадиллигига кўниш, унга ўз нуқтаи назарини охиригача баён этиш имкониятини бериш лозим.

Тобе типли шахс эса суҳбатдошнинг қарашларига мослашади, доимо ён беришга тайёр, шунинг учун у кам жанжаллашади, лекин ёмон кўриб қолган одами билан умуман гаплашмайди. Суҳбат шароитидагина у аста-секин ўзининг дадиллигини кўрсатиши, очиқ гаплашиши, баъзан эътирозлар билдириши мумкин. Тобе шахсли болаларни рағбатлантириш мақсадга мувофиқдир, шунинг учун ҳам уларни мақтаб туриш, гапираётганда кўзлар, юз ифодалари билан уларни руҳан қўллаб туриш керак. Бирор қарорга келиш керак бўлиб қолса, бу шахс қарорни яхшиси сиз қабул қилишингизни хоҳлайди, чунки жавобгарликни бўйнига олишни истамайди.

Юқорида келтирилган типларни кузатар эканмиз, барчасида яхши ва ёмон, ноқулай сифатлар борлигини кўрамиз. Ҳаётда кўпинча соф у ёки бу тип вакили учрамайди, лекин у ёки бу вазиятларда такрорланадиган фазилатларга қараб одамларни типларга бўламиз. Бундан ташқари, бир марта кўришда одам ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди. Уни турли шароитларда бир неча марта кузатиш лозим.

Ижтимоийлашув жараёнида шахс фаолиятини йўналтириб турадиган ва реал вазиятларга нисбатан тургун, барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик шахснинг *йўналганлиги* деб аталади.

Йўналганлик

Йўналганликнинг энг муҳим таркибий қисмлари

Масъулият;
Мақсад ва идеаллар;
Қизиқиш ва дунёқараш.

Шахс дунёқарашини ва эътиқодини ўзгартирувчи омиллар

1. Маънавият ва маърифат;
2. Мафкура;
3. Оила;
4. Ижтимоий установка:
 - Элементар установка;
 - Ижтимоий установка;
 - Базавий ижтимоий установкалар;
 - Қадриятлар тизими.

Ижтимоий норма

Шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ - атворига нисбатан ишлаб чиққан ва кўпчилик томонидан эътироф этилган ҳаракатлар талабларидир

Ижтимоий институтлар

Ижтимоийлашув жараёнларининг рўй берадиган шарт-шароитларини *ижтимоий институтлар* деб аталади. Оила, маҳалла, расмий давлат муассасалари (боғча, мактаб, махсус таълим ўчоқлари, олийгоҳлар, меҳнат жамоалари) ҳамда норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари уларга киради

Социализация ёки *ижтимоийлашув*

Инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Ижтимоийлашув - ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўтказа олиши жараёнидир

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Ушбу мавзуда шахснинг ижтимоий муносабатларда мавқеи, роли, установакалари, талаблар тизими, ижтимоийлашуви хусусиятлари, мулоқот давомида намоён бўладиган турли тоифалари тўғрисида маълумот ва тушунчалар берилган.

Назорат саволлари ва мустақил ишлар мавзулари:

1. Шахснинг ўрганишнинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги.
2. Шахснинг ижтимоий установакалари.
3. Шахс типлари ва уларнинг ижтимоий психологик характеристикаси

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. Т.: 1999, 94 б.
2. Ғозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2002.1-2 китоб.
3. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. Т.: 2005, 185 б.
4. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 1-қисм. Маърузалар матни. –Тошкент: ТДИУ, 2005. – 208 б.
5. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 2-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 125 б.
6. Майерс Д. Социальная психология / Перев.с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.

IX БОБ

БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ АСОСЛАРИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Психологияда бошқариш муаммоси.

Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик.

Лидерликка оид назариялар.

Харизматик назария.

Вазиятга боғлиқлик назарияси.

Синтетик назария.

Лидерлик услублари ҳақида тушунча.

Авторитар услуб.

Демократик услуб.

Либерал услуб.

Раҳбарлик сифатлари.

Лидерлик ва суперлидерлик.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Психологияда бошқарув муаммоси. Бошқариш муаммосининг ижтимоий психологиянинг махсус бўлими эканлиги. Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик масалалари. Б.Паригин бўйича лидер ва раҳбар орасидаги тафовут ва ўхшашликлар. Ижтимоий ходисаларни бошқаришда лидерлик фаолиятдан фойдаланиш қоидалари.

Лидерликнинг учта назарияси. «Лидерлик сифатлари» назарияси, унинг моҳияти. Лидерликнинг вазиятга боғлиқлик назарияси ва унинг зояси. Лидерликнинг синтетик назарияси ва унда гуруҳнинг роли. Лидерлик усуллари ҳақида тушунча. Авторитар раҳбар ва унинг иш олиб бориш хусусиятлари. Демократик раҳбар ва жамоани бошқаришдаги унинг таъсир усуллари. Либерал раҳбар ва ундаги иш олиб бориш тартиблари. Г.Гибш ва М.Форверглар бўйича бу учала тоифа раҳбарларнинг жамоа психологик муҳитидаги ўрнлари масаласи.

Раҳбарлик сифатлари (интеллект даражаси, мустақиллик, ўзига ишонч, зиёлилик, режаллик, коммуникативлик ва бошқа сифатлар).

Психологияда бошқариш муаммоси

Охирги йилларда инсон омилига эътиборнинг ортиб бориши муносабати билан бошқариш психологияси масалаларига ҳам қизиқиш кучайди. Шу асосда ижтимоий психологиянинг махсус бўлими — **бошқариш психологияси** пайдо бўлди. Бошқариш психологияси психологиянинг шундай тармоғики, у бошқарув фаолияти билан боғлиқ бўлган муаммоларни, шахс ва шахслар гуруҳи томонидан бошқа гуруҳлар фаолиятини самарали ташкил этиш ва биргаликдаги фаолиятини амалга оширишнинг психологик механизмларини ўрганади.

Бошқариш муаммолари ҳам бир қанча фанлар томонидан ўрганилади, жумладан, фалсафа, тарих иқтисод, ҳуқуқшунослик ва психология унинг ўзига хос томонларини очиш билан шуғулланади. Психология бошқаришни ҳам объекти, ҳам субъектини ўрганади. Психологик тадқиқотларда ўрганиладиган олимлар жамоаси, алоҳида шахс, уларнинг психологик ҳолатлари, улардаги айрим жараёнлар ва вазифалари бошқарув объекти деб айтилади. Бошқарувнинг субъекти ўрганилганда эса одатда бошқарувчи шахс ёки одамлар гуруҳи назарда тутилади.

Психология кўпроқ бошқарувчи шахс фаолиятининг психологик асосларини ўрганади ва шу асосда буйсунувчилар ишларини самарали ташкил этиш, аниқ ва тўғри қарорлар қабул қилиш учун қандай психологик ҳолат ва жараёнларни ўзида тарбиялаш лозимлиги каби қатор муаммоларни ечади. Масалан, конкрет ҳаётий шароитларда агар бошлиқ мажлис олиб бораётган бўлса, ҳар бир сўзга чиқувчиларнинг фикрлари, маърузалари ва ҳоказолар орқали уларнинг психологик ҳолатлари аниқланади, янги иш дастурлари ишлаб чиқарилади, қабул қилинган қарорларга кўра бошлиқнинг ва ходимларнинг ҳар бирига алоҳида илмий кўрсатмалар ва маслаҳатлар берилади.

Бошқарув психологияси бошлиқ фаолиятини анализ қилганда асосий диққатни бошқариш унинг эҳтиёжи ёки қобилиятларига мос ёки мос эмаслиги, қайси индивидуал хусусиятларига кўра у бошлиқ даражасига кўтарилди, ишни муваффақиятли амалга ошириш учун у бошқарувнинг қай усулларидан фойдаланяпти, ходимларга психологик таъсир кўрсатиш мақсадида у қандай таъсир услубларини қўллаяпти каби қатор масалаларга қаратади. Бошлиқ бўлиш ишига турли шахсларнинг муносабатлари ҳар хил, чунки кимдир бошлиқда бўлган имтиёзларга берилади, ким учундир унга берилажак

ҳуқуқларни афзал кўриш хос, кимгадир юксак масъулиятларни бўйинга олиш маъқул келади. Шахсларнинг бошлиқ функциялари ҳақидаги тасаввурлари қанчалик хилма-хил бўлмасин, бошлиқдан реал шароитларда одамлар гуруҳини аниқ мақсад асосида фаолиятга йўллаш, уларга бош бўлиш, турли тадбирларни амалга ошириш, обрўга эга бўлиш, ҳар бир қилинган иш учун жавобгарликни ўз буйнига олиш каби кўплаб сифатларнинг мужассам бўлиши талаб қилинади.

Айниқса бошлиқ учун турли гуруҳлардаги, кўп ҳолда бир бошлиқ учун бир вақтнинг ўзида бир қанча гуруҳлардаги шахслараро муносабатларнинг характериға жавобгар бўлиш қийинчиликлар турдиради, чунки ўша гуруҳларни ташкил этган ҳар бир шахснинг ўзига хос индивидуаллиги, бошқарувчи ҳақидаги улар тасаввурининг ҳар хиллиги ва гуруҳларда норасмий лидерларнинг борлиги бошлиқдан одамлар билан ишлаш борасида ҳам тажрибанинг, ҳам психологик фаҳм-фаросатнинг ва сабр-қаноатнинг бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам кундалик ҳаётимизда, ҳам илмий адабиётларда тез-тез ёнма-ён ишлатиладиган "лидер" ва "бошлиқ" тушунчаларининг психологик мазмунларини анализ қилиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик

Гуруҳлардаги ўзаро муносабатлар юқоридан пастга ёки аксинча бўлиб, гуруҳ аъзоларининг конкрет мавқелари, бошлиқ билан бўйсунувчилар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Бу борада "лидер" ва "бошлиқ" тушунчалари ўртасидаги фарқлар ҳақида гапириш лозим. Б.Д. Паригин бу икки тушунани фарқлаб шундай ёзади:

1) лидер асосан гуруҳдаги шахслараро муносабатларни бошқарса, раҳбар — шу гуруҳдаги расмий муносабатларни бошқаради;

2) лидерлик кичик гуруҳларгагина хос бўлган ҳодиса бўлса, раҳбарликнинг ҳақ-ҳуқуқлари катта гуруҳлар доирасида ҳам содир бўлиши, амалга оширилиши мумкин;

3) агар лидерлик стихияли, бетартиб жараён бўлса, раҳбарлик мақсадга қаратилган, жамиятда ишлаб чиқилган нормалар, тартиблар асосида сайловлар оқибатида содир бўладиган ҳодисадир;

4) лидерлик раҳбарликка нисбатан вақтинчалик ҳодиса бўлиб, гуруҳ аъзоларининг кутишлари, уларнинг кайфиятлари, фаолият йўналишига қараб, узоқроқ муддатда ёки қисқа муддатда рўй беради;

5) раҳбарнинг лидердан фарқи яна шундаки, у лидерда йўқ бўлган жазолаш ва рағбатлантириш тизимига эга бўлиб, шу асосда ўз ходимларига таъсирини ўтказиши мумкин;

6) лидер гуруҳда у ёки бу қарорлар, кўрсатмалар, ташаббусларни ўз ихтиёрича, бевосита чиқариши мумкин, раҳбарда эса бу йўналишда кўплаб расмий кўрсатмалар, режалар, нормалар, буйруқлар мавжудки, улар доирасидан чиқиб кетиши кийин;

7) лидернинг фаолияти фақат кичик гуруҳлар доирасида амалга оширилса, раҳбар шу гуруҳдаги, кенгроқ ижтимоий доирадаги, жамиятдаги вакили бўлганлиги учун, унинг ваколатлари ҳам кенг, фаолият имкониятлари ҳам ортиқдир.

Лидер ҳеч қачон ёлғиз бўлмайди, у доимо гуруҳ аъзолари орасида бўлади, у шу гуруҳ аъзоларини у ёки бу ҳаракатларга чорлайди. Чунки лидер гуруҳ аъзоларининг психологияси, уларнинг кайфиятлари, интилишлари, қизиқишлари ва ҳоказоларни ҳаммадан ҳам яхши билади, улар ичида энг ташаббускоридир. Агар синф доирасида олиб қараладиган бўлса, турли хил лидер борлигини аниқлаш мумкин. Масалан, гуруҳ аъзолари ичида энг билағони, ақл ўргатувчиси, топқир, интеллектуал лидери, болалар ичида энг ҳазилкаши, дилкаши, хушчақчағи, кўнгил сўровчиси, ўзгаларни тушуна оладиган — эмоционал лидер, гуруҳни иш фаолиятга чорлай оладиган, дадил, қатъиятли, иродали-иродавий лидерлар бўлиши мумкин. Улар айни вазиятларда вазият талабига кўра пайдо бўладилар ҳамда болалар онгида ўз сифатларига кўра обрў қозонадилар. Лидер сифатлари ичида яхши ва ёмонлари ҳам бўлиши мумкин, лекин гуруҳ лидерга эргашганда, уни ибрат сифатида танқидсиз қабул қилади ва шунинг учун ҳам барча ишларига эргашиб, кўрсатмаларига амал қилади. Мактабда болалар ёшида хулқи мактаб нормаларига тўғри келмайдиган лидерларнинг борлиги, улар маълум гуруҳ ичида сўзсиз обрўга эга эканлиги ҳам шу билан тушунтирилади. Масалан, лидер "кетдик" деб кўрсатма берса, унга эргашганларнинг дарсни ҳам ташлаб кета олиши шу билан тушунтирилади.

Шунинг учун ҳам синф раҳбари ўз синфидаги расмий лидерлар билан ишлаш билан чекланмайди, балки норисмий лидерларни ҳам аниқлай билиши, улар билан ҳамкорликда ишлаши зарур. Тўғри,

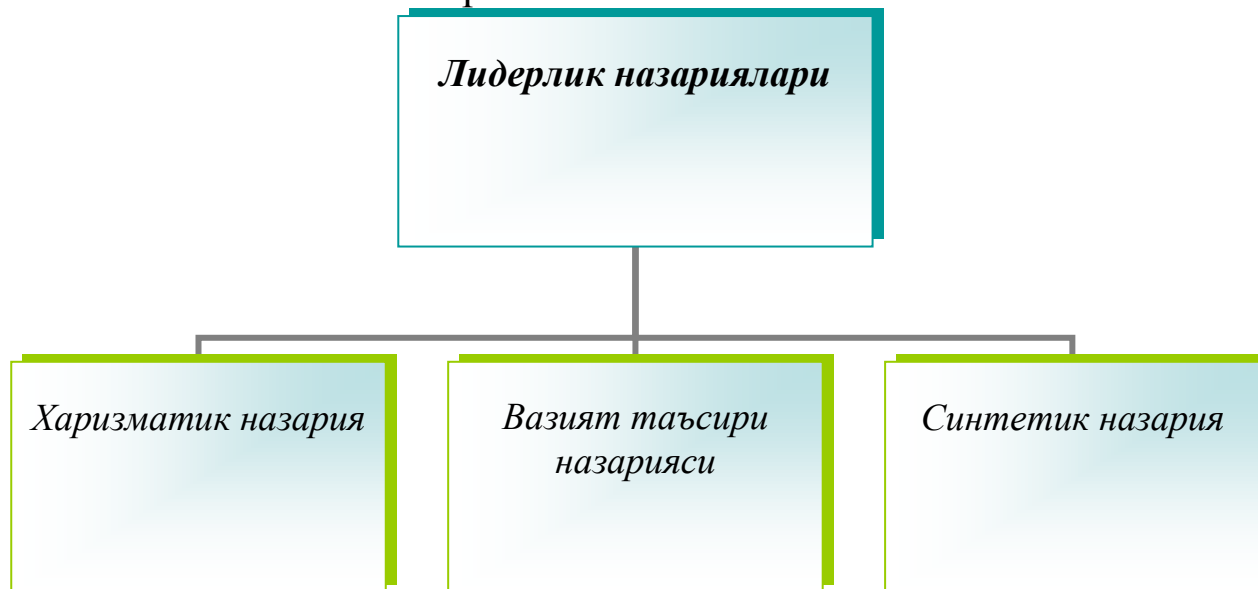
баъзи ҳолларда расмий ва норасмий лидер бир шахс бўлиши ҳам мумкин. Бу жуда қулай, лекин лидерлик вазиятга боғлиқ бўлгани учун ҳам уларнинг ўзгариб туришини ҳисобга оладиган бўлсак ўқитувчининг бошқариш маҳорати ёки санъати унинг норасмий лидерлар билан самарали ишлаш усулидир.

Шундай қилиб, ҳар қандай лидер обрўга эга. Обрўлилик шахснинг шундай хусусияти, у бошқа шахсларга ҳам ҳиссий-эмоционал, ҳам иродавий таъсир кўрсата олиш қобилиятига эгадир. Норасмий обрўлилик яъни шахслараро муносабатлар маҳсули сифатида орттирилган обрў жуда самаралидир. Одамлар кўнглига йўл топиш, уларни турли вазиятларда тушуна олиш, ишонч ва шунга ўхшашлар обрў орттириш мезонларидандир.

Лидерликка оид назариялар

Лидерлик ҳодисаси тўғрисида гап кетар экан, лидерлик назариялари хақида ҳам қисқача тўхталиб ўтиш ўринлидир. Ҳозирги кунга қадар лидерлик тўғрисида асосан учта назария мавжуд:

- Харизматик назария;
- Вазиятга боғлиқлик назарияси;
- Синтетик назария.

17-расм. Лидерликка оид назариялар классификацияси

Харизматик назария

Биринчиси "**лидерлик сифатлари назарияси**"дир ёки **харизматик назария**. Унинг моҳияти шуки, ҳамма ҳам лидер була олмайди, айрим шахсларда шундай сифатлар йиғиндиси туғма

мавжуд бўлиб, улар унинг гуруҳда лидер бўлишини таъминлайди. Масалан, 1940 йилда америкалик К. Берд 79 сифатдан иборат бўлган лидерлик қирралари рўйхатини тузди. Бу рўйхатда жумладан ташаббускорлик мулоқотга кириша олиш, юмор ҳисси, ўзига ишонч, тез ва аниқ қарорлар қабул кила олиш, ташкилотчилик каби сифатлар бор эди. Лекин бу назариянинг хатолиги шунда эдики, биринчидан, у юқоридаги сифатлар қандай қилиб намоён бўлади-ю, қандай шаклланишини тушунтириб бера олмади, иккинчидан, сўроқлар мобайнида бирорта сифат ҳам мутлақ кўп марта қайд этилмади.

Вазиятга боғлиқлик назарияси

Иккинчи назария **лидерликнинг вазиятга боғлиқлиги назариясидир**. Бу ердаги асосий ғоя — лидер вазиятнинг маҳсули деган ғоядир. Ҳар бир одамда лидерлик сифатлари бор, лекин айрим вазиятлар айрим шахсларнинг ўзларини кўрсатишлари, лидер бўлишлари учун қулай ҳисобланади.

Синтетик назария

Юқоридаги икки назарияни танқид қилиш натижасида пайдо бўлган учинчи назария лидерликнинг **синтетик** назариясидир. Бу назария лидерни гуруҳий муносабатларнинг бевосита маҳсули деб қарайди, лидернинг руёбга чиқишида гуруҳнинг бирламчи ролини илгари суради.

Психолог А.Н.Леонтьевнинг фаолият концепциясига таянган ҳолда, лидерликни фаолият маҳсули, гуруҳнинг ушбу фаолиятга муносабати ва гуруҳда қабул қилинган нормалар ва ижтимоий кутишларга ким кўпроқ жавоб беришига қараб лидерни аниқлаш мумкин. Ижтимоий кутишлар назарияси ҳозирда кўпчилик томонидан маъқул ёндашишлардан бири деб қабул қилинмоқда.

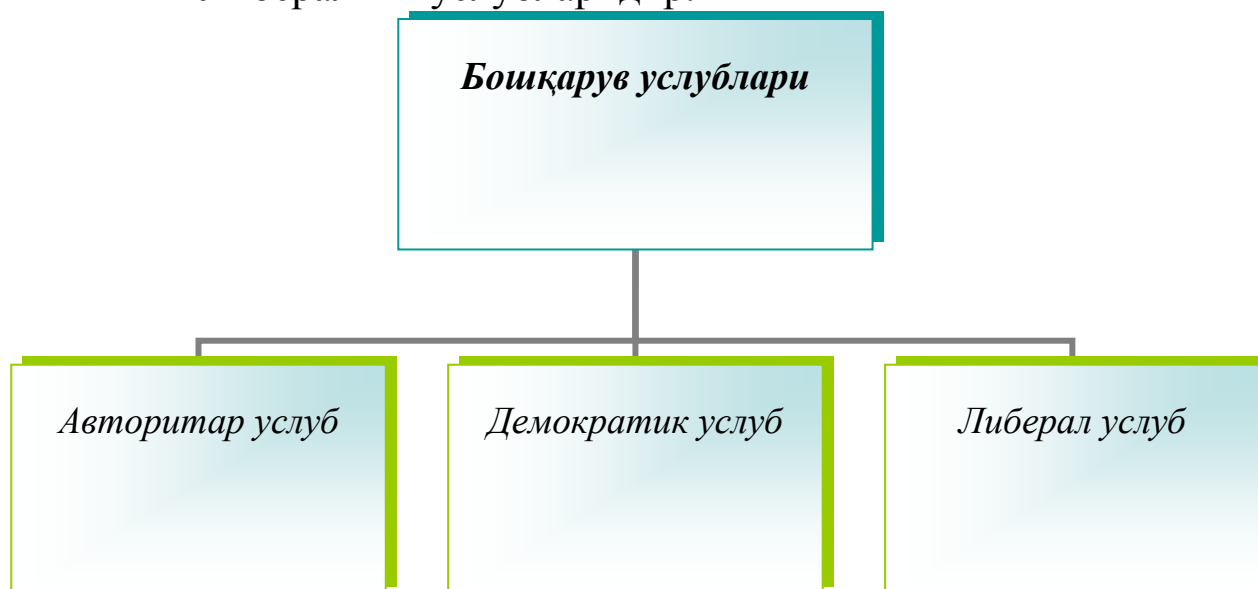
Лидерлик услублари ҳақида тушунча

Ҳар бир лидер ёки бошлиқ ўзича индивидуал ва қайтарилмасдир. Бунинг боиси ҳар бир бошлиқ ўз иш фаолиятини, бошқарув фаолиятини ўзига хос тарзда ташкил этишидадир.

Ижтимоий психологияда бошқарув соҳасида батафсил ўрганилган муаммолардан бири — **турли бошқарув услубларидир**. Бу соҳада немис олимлари Г.Гибш ва М.Форверг, рус олимлари В.Д.Паригин, Л.Н.Уманский, М.Ю.Жуков ва бошқаларнинг ишлари айниқса диққатга сазовордир. Барча илмий тадқиқотларни

умумлаштирган ҳолда ижтимоий психологияда қабул килинган уч асосий бошқариш услубларига характеристика бериб чиқамиз. Бу уч услуб:

- Авторитар;
- Демократик;
- Либерал иш услубларидир.

18-расм. Бошқарув услублари классификацияси

Авторитар услуб

Авторитар раҳбар барча кўрсатмаларни ишчанлик руҳида, аниқ-равшан, кескин оҳангда ходимларга етказди. Мулоқот жараёнида ҳам ходимларга нисбатан дўқ-пўписа, кескин таъқиқлаш каби қатъий оҳанглардан фойдаланади. Унинг асосий мақсадларидан бири — нима йўл билан бўлса-да, ўз ҳукмини ўтказиш. Унинг нутқи ҳам аниқ ва равон доимо жиддий тусда бўлади. Бирор иш юзасидан ходимларни мақташ ёки уларга жазо бериш, танқид қилиш соф субъектив бўлиб, бу нарса бошлиқнинг кайфиятига ва ўша шахсларга нисбатан шахсий муносабатига боғлиқ. Жамоа аъзоларининг тилак-истаклари, уларнинг фикрлари ва маслаҳатлари жуда кам ҳоллардагина инобатга олинади, аксарият ҳолларда бундай истаклар ёки кўрсатмалар тўғридан-тўғри дўқ-пўписа, камситиш ёки маънавий жазолаш йўли билан чекланади ёки қониқтирилмайди. Бундай раҳбар ўз иш услублари, келажак режалари, бирор аниқ ишни, операцияни қандай амалга оширмоқчилигини одатда, жамоадан сир тутди, унинг фикрича, бу унинг обрўйига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Гуруҳдаги ижтимоий-фазовий муносабатлардаги ўрни жиҳатидан, у "жамоадан четда", автономдир.

Авторитар раҳбарда ҳар бир жамоа аъзоларининг қобилиятлари, ишга муносабатлари, мавқеларига кўра тутган ўринлари ҳақида тасаввурлар борки, шунга кўра у ҳар бир ходимнинг иш ҳаракатларини максимал тарзда дастурлаштириб қўйган, унда ҳар қандай чеклашлар унинг очиқ ғазабини келтиради ва бунинг учун унда жазолашнинг турли услублари мавжуд. Яъни бундай жамоаларда ҳокимият— марказлаштирилган, жамоа раҳбари ушбу марказнинг якка ҳокими — шунинг учун ҳам бу ерда "менинг одамларим", "менинг ишим", "менинг фикрим бўйича" каби иборалар тез-тез ишлатилади. Бундай раҳбарларда ишига нисбатан шундай фидоийлик борки, улар ўзларини шу ишсиз тасаввур қила олмайдилар, яъни иш унинг "бутун вужудини камраб олган". Шу сабаб бўлса керак бундай раҳбар ҳар бир одамни унинг кундалик иш фаолиятини, унинг натижаларини жуда яхши билади. Лекин, аслида, уни ишнинг мазмунидан кўра, унинг ўша ердаги етакчилик роли, бошлиқлиги кўпроқ қизиқтиради ва ўзига ўша сифатларга қараб баҳо беради. Бу сифат, табиийки, ишнинг сифатига ҳам таъсир қилгани учун жамоа олдига қўйилган барча топшириқлар бажарилмай қолмайди ("темир раҳбар"). Бундай жамоаларда танқид иши жуда суст, чунки у ўзини ҳам, бошқаларни ҳам танқид қилишларига йўл қўймайди. Танқид қилишга, унинг фикрича, фақат бошлиқ ҳақли, йиғилишларда сўзни ўзи бошлаб, ташаббусни охиригача бошқаларга бермайди, одамларнинг таклифлари, уларнинг ҳиссиётлари эътиборга олинмайди.

Г. Гибш ва М. Форвергларнинг таҳлил қилишларича, авторитар лидер бош бўлган жамоада ишларнинг самарадорлиги анча юқори бўлиб, ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ҳам юқори бўлар экан. Лекин жамоадаги руҳий-маънавий муҳит оғир, танг бўлиб, бу нарса одамларнинг жамоадан, ишдан қониқмасликларига олиб келади. Бундай раҳбарлар бошчилик қилган меҳнат жамоаларида ишлайдиган одамлар ўз касблари, иш жойларини осонликча алмаштиришлари мумкин.

Демократик услуб

Демократик раҳбар, аксинча, бўйсунувчиларга мустақиллик эрк бериш тарафдори. Ишда топшириқлар берганда ишчиларнинг шахсий қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда тақсимлайди. Бунда у

ходимларнинг шахсий мойилликларини ҳам ҳисобга олади. Буйруқ ёки топшириқлар, одатда, таклиф маъносида берилади. Нутқи оддий, доимо осойишта, сокин, унда ўртоқларча, дўстона муносабат сезилиб туради. Бирор кишини мақташ, унинг лавозимини ошириш ёки ишдаги камчиликка кўра ишига баҳо бериш доимо жамоа аъзоларининг фикри билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Танқид, кўпинча таклиф, истак шаклида қилинган ишларнинг мазмунига баҳо бериш ҳолида "айбдорга" етказилади. Ҳар бир янги иш жамоа маслаҳатсиз бошланмайди. Шунинг учун ҳам унинг фазовий-ижтимоий ҳолати "жамоа ичида".

Жамоада танқид ва ўз-ўзини танқид шундай йўлга қўйилганки, унинг оқибатидан ҳеч ким азият чекмайди. Чунки кўпроқ бошлиқ эмас, балки жамоанинг бошқа фаоллари — норасмий лидерлар танқид қиладилар. Бошлиқ йўл қўйган хато-камчиликларни жамоатчилик олдида бўйнига олишдан кўрқмайди. Чунки ундаги масъулияг ҳисси нафақат юқори бошқарув ташкилотлари аъзолари билан мулоқот пайтида, балки, ходимлар билан мулоқотда ҳам сезилиб туради ва қўйилган топшириқ юзасидан масъулиятни бошқаларга ҳам бўлиб беришни яхши кўради. Бошлиқнинг ходимларидан сири йўқ, шунинг учун ҳам мажлисларда кўпроқ у эмас, балки барча ходимлар гапирадилар, охириги қарор чиқариш ва сўзларни яқунлаш, умумлаштириш ҳуқуқидан у тўлиқ фойдаланади.

Гибш ва Форвергларнинг таҳлилларига кўра, бундай бошлиқ раҳбарлик қилган жамоаларда маънавий-руҳий муҳит жуда яхши, ишчилар жамоадан, ишдан қониқиш ҳосил қилганлар, ишдан кетиш ҳоллари кам бўлади, лекин ишлаб чиқариш зўрға норма ҳолатида бўлар экан.

Либерал услуб

Либерал (лоқайд) услубда ишлайдиган раҳбарнинг кайфиятини, ишга муносабатини, ишдан мамнун ёки мамнун эмаслигини билиш қийин. Унда тақиқлаш, пўписа бўлмайди, унинг ўрнига кўпинча ишнинг охириги оқибати билан танишиш билан чекланади, холос. Жамоада ҳамкорлик йўқ бошлиқ жамоанинг муаммолари, ишнинг баланд-пасти билан қизиқмайдигандай, гўёки бошқа "коинотда" юрганга ўхшайди. Аниқ кўрсатмалар бермайди, унинг ўрнига норасмий лидерлар ёки ўзига яқин кишилар орқали қилиниши лозим бўлган топшириқлар бажарувчиларга етказилади. Унинг асосий вазифаси, унинг назарида, ходимлар учун иш шароитини яратиш,

ишдаги камчиликларни бартараф этиш, керакли маҳсулот, хом-ашё кабиларни топиб келиш, мажлисларда қатнашиш ва ҳоказолардан иборат.

Ходимлар билан мулоқотда бўлишга тўғри келганда, у доимо хушмуомала бўлиб, одоб, ахлоқ нормаларини бузмасликка ҳаракат қилади, лекин ҳеч қачон улар билан тортишмайди. Мажлисларда агар бирор муаммо мунозарани келтириб чиқарса, у бевосита жараёнга аралашмай, охириги сўзни ўзига қолдиради. Шундай қилиб, ходимларга фикрлаш ва ҳатти-ҳаракатлар эркинлиги бериб қўйилган, булар юзасидан бошлиқнинг фикри сўралган тақдирда ҳам, ундан аниқ гап чиқмайди, чунки у ходимларни яхши билмайди, қолаверса, уларни хафа қилиб қўйишдан кўрқади. Унинг фазовий-психологик ҳолати "гуруҳ ташқарисида".

Олимлар фикрича, бундай раҳбар ишни олиб борган жамоаларда барча кўрсаткичлар доимо орқада, кўним ҳам йўқ. Либерал раҳбар ишда ўзбошимчаликка йўл қўйиб, кўп турмай, бошқа ердан иш қидиришга ҳаракат қилади.

Юқорида баҳо берилган бошқариш услублари кўпроқ лидерликка эмас, балки раҳбарликка тааллуқли, лекин илмий адабиётларда бу иккала ибора, кўпинча синонимдай ишлатилади. Аслида, энг яхши раҳбар ўзида барча лидерлик сифатларини ҳам мужассамлаштирган бўлади. Чунки соф ижтимоий психологик маънодаги лидернинг турлари турли шароитларда ўзида кўпроқ намоён этадиган шахсий сифатларига кўра табақаланади. Масалан, лидер-ташкilotчи, лидер-ташаббускор, лидер-эрудит, жамоа ҳиссий-эмоционал ҳолатни бошқарувчи лидер, лидер-билагон ва ҳоказо. Яхши раҳбар ана шу лидер сифатларини билган ҳолда, уларни ўзида тарбиялаши ва жамоасидаги лидерлар билан ҳамкорликда ишлай олиши керак. Охириги йилларда Москва ва бошқа йирик илмий марказларда ўтказилган тадқиқотлар натижасида шундай хулосага келиндики, аслида ҳаётда соф демократ ёки соф авторитар раҳбарни учратиш қийин, лекин учраган пайтда ҳам улар бир жамоани узоқ муддат бошқара олмаслиги маълум булди. Шунинг учун ҳам улар вазиятга боғлиқ, конкрет жамоа, унда қабул қилинган ҳатти-ҳаракат нормалари, шахслараро муносабатлар типи лидернинг ҳам, раҳбарнинг ҳам иш тактикаси ва услубини белгилайди, деган ғоя қабул қилинмоқда. Лекин бу раҳбарлик услубларининг психологик мазмун ва моҳиятини билишнинг амалий аҳамияти шундаки, ҳар бир услубда ўзига хос ижобий томон бор, моҳир раҳбар ўзини-ўзи

тарбиялар экан, ўшаларнинг энг маъкули, айникса ўзи раҳбарлик қилаётган жамоага мосларини тарбиялаши мақсадга мувофикдир.

Раҳбарлик услублари: авторитар; демократик; либерал.

	Авторитар	Демократик	Либерал
Жамоадаги маънавий муҳит	оғир	жуда яхши	ўртача
Ижтимоий муносабатларда раҳбар ўрни	"жамоадан четда",	"жамоа ичида".	"гуруҳ ташқарисида".
Ходимларни иш жойини алмаштириш даражаси	юқори	кам	Ўртача
Ходимларнинг ишдан қониқиши	паст	яхши	Ўртача
Иш самарадорлиги	Анча юқори	зўрға норма ҳолатида	Нормадан паст

Партисипатив услуб

Ташкилот бошқарувидаги яна бир услуб – ***партисипативлик*** деб аталиб, унда раҳбарнинг ташкилот мақсадига эришиш йўлида ходимлар билан горизонтал йўналишдаги муносабатларни ривожлантириши тушунилади. Мутахассислар айнан партисипативликни энг самарали услублар қаторида кўрадилар. Бу услуб раҳбарнинг қуйидагича хулқида намоён бўлади: (1) Раҳбарнинг ходимлари билан мунтазам фикр алмашуви; (2) Раҳбар ва ходим муносабатидаги очиқлик ва самимийлик; (3) Ходимларнинг ташкилий қарорлар қабул қилишга жалб этилганлиги; (4) Раҳбар ўз бурч ва ҳуқуқларининг маълум қисмини ходим зиммасига ўтказиши; (5) Ташкилот вазифаларини режалаштириш ва амалга оширишда ходимларни жалб этиш; (6) Мустақил қарор қабул қила олиш ҳуқуқига эга бўлган махсус гуруҳлар тузиш (масалан, «сифат назорати гуруҳи»).

Ривожланган мамлакатлар менежерлари қуйидаги ҳолларда партисипативлик стратегиясига мурожаат этадилар: (а) ходимлар савиясининг юқорилиги шароитида, қарор қабул қилишни аста-секин марказлашмаган тарзда амалга ошириш мақсадида; (б) қарор

самарали ижро этилиши заруриятида (японияликлар қарорни секин қабул қилишади, лекин қарор ижроси жуда тез амалга оширилади); (в) қуйи бўғин раҳбарлари ва ходимлар малакасини ошириш механизми яратилганда; (г) “янгиликларни жорий этиш” юзасидан таклифларни кўпайтириш мақсадида.

Таъкидланаётган партисипативлик услуги жамоадаги ҳамкорлик даражаси юқорилиги билан ажралиб туради ва ходимнинг ташкилот манфаати йўлидаги жонбозлигини таъминловчи асосий услублардан бири ҳисобланади. Лекин, партисипативлик услубини ҳар қандай раҳбар ҳам, ҳар қандай шароитда қўллай олмайди. Хўш қандай вазиятда ушбу услубни қўллаш қулай? Америкалик тадқиқотчилар *Б.Басс* ва *Д.Барретта* фикрича, бундай вазиятда уч омилни ҳисобга олиш лозим: *биринчидан* – раҳбар шахсини, *иккинчидан* – ходимларни, *учинчидан* – гуруҳ олдида қандай вазифалар турганлигини.

Партисипативлик услубини қўллай оладиган раҳбар шахси ҳақида гапирсак, у авваламбор, ўзига ишонган инсон, ёши катта, маълумот даражаси ҳам юқори, ходимидаги ташаббус ва интилишни қадрлайди, ундан ижодий ёндашув ва қадриятларга содиқликни кутади. Ходимга тегишли бўлган характер хислатлари кўп жиҳатдан бу услубни қўллаш доирасини кенгайтириши мумкин. Бу тоифа ходимларга қуйидаги хислатлар тегишлидир: юксак билим ва малакага эга бўлиш, мустақил фикрлашга интилиш, ижодий салоҳиятга эгалик, ишга катта қизиқишнинг мавжудлиги ҳамда истикболдаги мақсадга йўналганлик, жамоада тенг муносабатларга интилиш. Бундай ходим учун унинг ташкилот ҳаётига қўшаётган улушини баҳолаш мезони – ҳамкасабалари фикридир. Бундай ходим одатда ташкилотда юқори мавқега эга. Партисипативлик услубини қўллаш имкониятининг учинчи манбаи – гуруҳ олдида турган вазифадир. Бу вазифа қуйидаги тавсифларга эга бўлганда ушбу услуб орқали мақсадга эришиш мумкин: (а) масала ечимлари кўплиги, агар уни ҳар хил йўллар билан ҳал этиш имкони бўлса; (б) назарий таҳлил талаб этувчи ва юксак маҳорат орқали ҳал этилувчи; (в) уни бажариш учун ўрта меъёردаги ички зўриқиш талаб этилса.

Лекин партисипатив услубни қўллашга баъзи бир омиллар тўсиқлик қилади. Хусусан: (а) раҳбар ўз ваколатларини ходимлар билан бўлишишни истамаганда; (б) ходим касбий маҳоратининг пастлиги, ўз кучига ишонмаслиги, бирон ишни мустақил бажаришдан чўчиши; (в) ташкилотда маълумот алмашуви ёмонлиги натижасида

зарур қарор ишлаб чиқиш имкониятининг йўқлиги; (г) ижтимоий рағбатлантириш сустиги натижасида ҳамкорлик муносабатлари шаклланмаганлиги; (д) вазифани бажариш учун сарфланадиган вақтнинг камлиги; (е) вазифанинг ҳал этилиши авторитар услубни талаб этадиган алоҳида вазиятларда.¹

Раҳбарлик сифатлари

Юқорида айтиб ўтилганидек раҳбарда туғма қобилият бўлади деб ҳам айтиб бўлмайди, иккинчи томондан, раҳбар вазиятга қараб стихияли тарзда тарбияланиб кетаверади, деб ҳам бўлмайди. Минглаб шахс сифатлари ичида кўплари раҳбарлик учун қулай ва маъқулдир. А.В. Петровский ана шундай ижобий сифатлардан бир ярим мингини санаб чиққан. Лекин уларнинг барчасини умумлаштирадиган, албатта бўлиши лозим бўлган айрим сифат, қобилиятлар борки, улар ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқ лозим.

Аввало, ҳар қандай раҳбарда интеллект — ақл-заковатнинг маълум нормаси бўлиши керак. Бу норма яхши раҳбар учун ўртадан юқори бўлмоғи мақсадга мувофиқдир, чунки гений даражасидаги интеллектга эга бўлган раҳбар билан ишлаш ходимлар учун қатор ноқулайликларни келтириб чиқаришини, бундай ақл-заковат қолганларнинг ижобий ривожланишига психологик тўсиқ бўлишини амалиёт ва ҳаёт кўрсатди. Раҳбардаги ўртадан юқори интеллектни қоплаб кетадиган яна бошқа муҳим сифатлар борки, улар бошқариш ишининг самарасига ижобий таъсир кўрсатади.

Масалан, раҳбарнинг мустақил фикрлилик, топқирлик, ташаббускорлик сифатлари. Чунки, айрим ҳолларда хато қилса ҳам, раҳбар оригинал фикрлар айтиб, йўл-йўриқлар кўрсата олиши, ҳар бир айтилган фикр, қилинган ишга мустақил баҳо бера олиши зарур.

Чунки мустақиллик шахс қиёфасини белгиловчи муҳим психологик хусусиятдир.

Раҳбарда мустақиллик бўлса, унда ўзига ишонч ҳам бўлади, бу эса ўз навбатида раҳбардаги субъектив талаблар даражасининг юқори бўлишига олиб келади. Кўпинча, раҳбарнинг бошқаларга талабчанлиги ҳақида гапирилади, лекин яхши раҳбар аввало ўз-ўзига нисбатан талабчан бўлиши керак. Ўз-ўзини баҳолаш ва шу асосда бошқаларга нисбатан муносабатлар тизимини ишлаб чиқиши муҳим бир омилдир.

¹Махмудов И.И. Бошқарув психологияси: Ўқув кўланма / Масъул муҳаррир: А.Холбеков. – Т.: ДЖҚА «Раҳбар» маркази; «YUNAKS-PRINT» МЧЖ, 2006. – Б. 45-47.

Ҳар қандай раҳбар учун универсал, керак бўлган ҳислатлардан яна бири том маънода "зиёли" бўлиш ёки, бошқача қилиб айтганда, маданиятли бўлишдир. Бошлиқ ўзидаги маданиятни аввало муомалада, одамлар билан бўладиган кундалик мулоқотларда намоён этмоғи лозим. Муомала маданияти — бу ўринли, аниқ, қисқа, самимий гапириш санъати ва иккинчи томондан, суҳбатдошни тинглаш қобилиятидир. Чунки, бошлиқ билан ходимлар ўртасида келиб чиқадиган шахсий зиддиятларнинг асосида ё тинглай олмаслик ёки гапни тўғри йўсинда гапира олмаслик ётади. Ўзганинг ўрнига тура олиш, унинг ҳис-кечинмаларига шерик бўлиш, эмпатия ҳиссининг борлиги, диалогларда сабр-тоқатлилик ва бошқалар мулоқот маданиятининг муҳим томонларидир.

Жамоа фаолиятини ва ўз фаолиятини режалаштириш қобилияти раҳбар учун муҳим бўлган талаблардан биридир. Чунки режалаштириш асосида ўз-ўзини бошқара олиш ва бошқаларни ташқи фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда бошқара олишни таъминловчи муҳим психологик хусусият ётади. Режалаштириш — бу ўзига хос келажакни кўра олиш қобилияти, келажак образи бўлиб, бу нарса шахснинг қанчалик камол топганлиги ва мақсадга интилувчанлигининг муҳим белгисидир. Бу жуда мураккаб психологик жараён бўлиб, у шахснинг ўз диққатини қанчалик омилонга тарзда бошқариши, уни фақат муҳим нарсаларга қарата олиши, вақтдан тез фойдалана олиш, ортиқча ишлардан ўзини тийиш, қўл остидагиларга, имкони борича, уларнинг қобилиятларига қараб иш буюра олиш ва ниҳоят, буюрган ишни ўз вақтида назорат қилиб, сўраб олиш имконияти билан боғлиқ. Ўз ишини пухта режалаштириш қобилиятига эга бўлган раҳбар реалистик тафаккурга эга бўлмоғи, яъни ҳар қандай шароитларда ҳам ўша муаммо ёки ишга тааллуқли барча альтернатив вариантлардан энг тўғриси ва мақсадга мувофиқини танлай оладиган, ишни тўғри ташкил эта билган, яъни энг кам куч ва вақт сарфлаб ишни уддалай олган, ноаниқ ёки тасодифий вазиятларда ҳам иш тактикасини тўғри йўлга йўналтира оладиган одам бўлиши керак Бундан ташқари, яхши раҳбар учун олдида турган ишнинг ҳар бир алоҳида деталларигача тасаввур қилиб, уни амалга оширишнинг барча босқичлари ва воситаларини олдиндан кўра билиш қобилияти ҳам зарур. Шундай тақдирдагина у ишга дадил киришиши, ўзгаларни ўз ортидан эргаштириши ва ишлаб чиқаришда юксак кўрсаткичларга эришиши мумкин.

Юқорида айтиб ўтилган раҳбарлик сифатлари ичида энг муҳими, табиийки, психологик маҳоратни талаб этгани — одамлар билан ишлаш маҳоратидир. Жамоа аъзолари билан самарали ишлаш учун эса бошлиқ уларнинг психологиясини, ҳар бир аъзо психологиясини ва гуруҳ психологиясини яхши билиши зарур, чунки "ўзгалар психологиясини билиш улар устидан ҳукмронликнинг ягона йўлидир", — деб ёзишган эди инглиз олимлари. Ижтимоий психологиянинг бу борада ҳам яхши воситаси — ижтимоий психологик тренинг услуги борки, унинг ёрдамида одамлар билан ишловчилар жамоани бошқаришнинг турли усулларига муваффақиятли тарзда тайёрланмоқдалар.

Раҳбарнинг профессионал муҳим сифатлари масаласи охириги йилларда мутахасислар ва амалиётчиларникўпроқ қизиқтирмоқда. Бир гуруҳ олимлар америкалик ҳамда япониялик раҳбарлар фаолиятини ўрганиб, уларга хос бўлган энг муҳим сифатларнинг блокларини ажратганлар. 1500 та америкалик менеджер ва 41 та йирик Япония фирмалари раҳбарларининг сифатлари қуйидагича табақаланди:

А. Концептуал қобилият ва хулқ-атвор стандартлари:

- дунёқарашнинг кенглиги, глобал ёндашув;
- узоқни кўра билиш ва эгилувчанлик;
- ташаббускорлик ва дадиллик, таваккалчиликка мойиллик;
- мунтазам ўз устида ишлаш ва узлуксиз ўқиш.

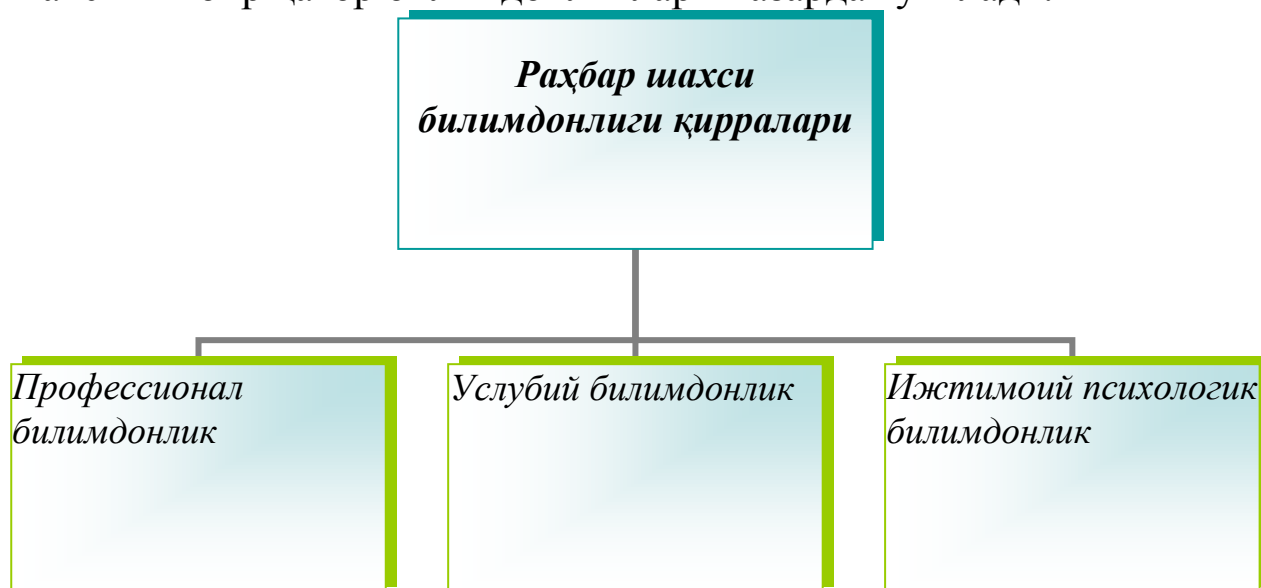
Б. Шахсий сифатлар:

- мақсад ва йғналишларни аниқ белгилаш;
- ўзгалар фикрини тинглаш қобилияти;
- холислик, самимият ва бағрикенглик;
- адолатли қарорлар чиқариш орқали ходимларни жой-жойига қўйиш, улар имкониятларидан тўла фойдаланиш;
- шахсий ёқимтойлик;
- жамоа ташкил этиш ва унда уйғун муҳитни ушлаб тура олиш қобилияти.

В. Саломатлик.

Лекин барча ўтказилган тадқиқотлар натижасида шу нарса аён бўлдики, америкалик раҳбарлар кўпроқ ходимларнинг *шахсий-индивидуал ташаббуслар* кўрсатишларига имкон берувчи муҳитнинг бўлиши тарафдорлари бўлсалар, японияликлар - ходимларнинг *ҳамкорликдаги фаолиятлари* самарасини оширувчи шароитларни яратишга эътибор берадилар.

Шунинг учун ҳам раҳбарлик сифатлари ҳақида гап кетганда, шахснинг бир қатор билимдонликлари назарда тутилади.

19-расм. Раҳбар шахси билимдонлиги қирралари

1. *Профессонал билимдонлик* - ўзи бошқараётган соҳа фаолиятини мукамал йўлга қуйиш учун ўша фаолият борасида тўла маълумотлар, билим ва малакаларга эга бўлишлиқдир.

2. *Услубий билимдонлик* - билган нарсалари, шахсий малака ва кўникмалари, турли лойихалар хусусидаги маълумотлар, топшириқларни тез, тўғри ва тушунарли тарзда ходимларга етказа олиш қобилияти.

3. *Ижтимоий психологик билимдонлик* - одамлар билан ишлаш, улар билан тил топиша олиш, жамоани уюштира олиш, уни яхши ишлашга сафарбар қила олиш, ўзидаги лидерлик сифатларини тўла намоён эта билиш қобилияти. Бу тушунча кўпинча “*коммуникатив билимдонлик*” тушунчаси билан синоним сифатида ҳам ишлатилади.

50-чи йиллардан бошлаб ўтказилган тадқиқотларда ҳар қандай фаолиятда ҳам муваффақиятни таъминловчи сифатларнинг юзлаб хилларини аниқланди. Лекин уларни умумлаштирилганда, 5% сифатларгина барча тадқиқотларда муҳим, деб эътироф этилди. Уларнинг орасида энг кўп марта такрорланганлари: а) *интеллект* (одамнинг мураккаб ва мавҳум муаммоларни еча олиш қобилияти, у ўта юқори бўлмаслиги, аксинча, ўртачадан юқори бўлиши кераклиги эътироф этилди); б) *ташаббускорлик* (янгича ишлаш ва ҳаракатларга эҳтиёжни англаш қобилияти ва шунга мос мотивлар) киради.

РАҲБАРЛИККА ЛОЙИҚЛИК МЕЗОНЛАРИ АСОСИДА ЛИДЕРЛИКНИНГ ВАЗИФАЛАРИ:

- лидер - маъмур;
 - лидер - режалаштирувчи;
 - лидер - сиёсатчи;
 - лидер - баҳоловчи эксперт;
 - лидер - жамонинг ваколатли вакили;
 - лидер - рағбатлантириш ва жазолаш ташаббускори;
 - лидер - ҳукм чиқарувчи ва яраштирувчи;
 - лидер - намуна “Ота”;
 - лидер - жамоанинг рамзи - референт;
 - лидер - индивидуал масъулликни чекловчи;
 - лидер - дунёқарашлар шакллантирувчи;
 - лидер - “Балогардон”.
-

Лидерлик ва суперлидерлик

Америкалик тадқиқотчи **Линда Джуэлл** ўзининг «Индустриально-организационная психология» (2001 йил) китобида ижтимоий психологик ходисалардан муҳими бўлмиш **лидерлик** масаласига ўзининг ўзига хос ёндашувини баён этган. У бу муаммони айнан бизнинг шароитимиздаги талқини, яъни мардлик ва жасорат кўрсатиш учун очик майдонлар йўқ бўлган шароитда лидерлик хислатларининг намоён бўлиш хусусиятларини очишга уринади. Унинг фикрича, замонавий ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги энг аввало ходимлар родини ошириб, лидерларникини аксинча, пастлаштириш, ёки аниқроғи, камайтириш ҳисобига рўй беради. Шундагина раҳбарликда ортиқча бўғинларни камайтириш мумкин. Лидернинг, яъни америкаликлар раҳбарни лидер феномени доирасида тасаввур қилишади, вазифаси – гуруҳнинг самарали фаолият кўрсатиш йўллари белгилаб беришдир.

Бу китобда ижтимоий психологик нуқтаи назардан аҳамиятли бўлган тушунчадан бири бу – **«суперлидер»** тушунчасидир. Суперлидер ким ва қачон оддий лидер суперга айланади? Америкалик тадқиқотчилар Манц ва Симсларнинг фикрича, энг яхши лидер – бу «суперлидердир». Бу шундай шахски, у ўз ходимларининг аксариятини лидерларга, биринчи навбатда ўзлари учун лидерларга айлантира олади. Бундаги асосий ғоя шундан иборатки, агар одам энг **аввало ўзи учун лидер бўла** олса, ўзидаги бу малака ёки маҳоратни

бошқаларга етказа олсагина, бу одам учун шундай вақт-саот етиб келадик, жамоа ўзи мустақил ишлайдиган, бевосита тепасида туриб бошқариб турадиган инсонга мухтож бўлмаган механизмга айланади. Бу – суперлидерликдир.

Оддий раҳбар ёки лидернинг суперлидерга айланиши бир неча босқичларда кечади (пр.):

I – ўзи учун лидер бўлиш, яъни шахсий мақсад ва маслақлар, ўзини ўзи кузатиш, ўзини ўзи рағбатлантириш, ҳаёлий репетициялар ва когнитив таҳлиллар орқали ўзининг мустақил инсон, шахс эканлигини, ўзида бошқаларга ўрнатилган бўлувчи сифатлар борлигини англаш;

II – юқорида қайд этилган сифатларнинг афзалликларини ўзгаларга намойиш этиб, унинг афзалликларига ишонтира олиш;

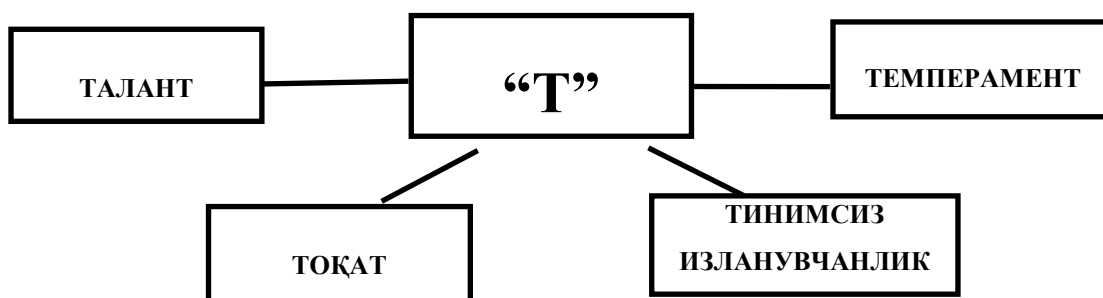
III – ходимларига ўзларида ташаббус ва ўзига ишончни намоеён этиш учун шароит яратиш;

IV – мустақил қобилият эгалари бўлган ходимларни рағбатлантириш, керак бўлганда, фақат конструктив танбеҳлар бериш;

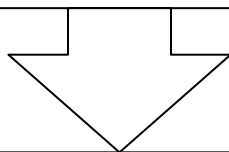
V – ўз-ўзини бошқаришга асосланган ижтимоий фаолиятни ташкил этиш ва ишларга ҳадеб аралашаверишдан ўзини тийиш.

Демак, самарали бошқарув – аслида ижтимоий таъсирни амалга оширишнинг энг намойишкорона кўринишидир. Шу маънода, лидерлик – аввал шахснинг ўзига, сўнгра ўзгаларга бера оладиган таъсирида кўринадиган фазилатлар мажмуидир, деб таърифланади.

РАҲБАРГА ЗАРУР БЎЛГАН ТҶРТТА “Т”

Раҳбарлик фаолиятининг диагностик хусусиятлари

1. Раҳбар туб маънода реалист бўлиши, яъни унинг барча ҳаракатлари корхона манфаатларига мос келиб, унга фойда келтиришини тасаввур қилиши лозим;
2. Раҳбарнинг умуман одамлар ҳақида қандай тасаввурда эканлиги, улар тўғрисида нима деб ўйлаши, бу борадаги билимлари жуда муҳим;
3. Ҳар қандай нарсани йўл - йўлакай, қийинчиликсиз идрок қила олиши муҳим қобилият эканлиги;
4. Ўзгалар фаолияти ва жамоани яхлит тарзда бошқара олиш ҳамда бажараётган ишни биргаликда ҳамма қатори амалга оширишга тайёр бўлиши лозим.
5. Жамоа ва унинг ташқарисидаги рақобатчи ҳамда ҳамкасбларнинг мавқеи ва ишлаб чиқариш салоҳиятини аниқлаб, ўзи зарур хулосаларни чиқара олиши.
6. Ҳар қандай тошпирилган вазифани охирига етказиш ва бундан маълум бир қониқиш ҳисси ҳосил қилиш учун ўзидаги қобилият ва куч-қувват заҳирасига эга бўлиши шарт. Бунинг учун эса:
 - а) ўз кучи, салоҳияти ва қобилиятларини энг асосий мақсадга қаратиш, иродани айнан шунга сарф қилиш;
 - б) доимо тетик ва соғлом бўлиб, ҳар доим ҳам ишга яроқли эканлигини кўрсата олиш;
 - в) бошқа ходимлар ҳам бажара олиши мумкин бўлган майда-чуйда ишларга қўл урмай, уларнинг назоратигагина эътиборни қарата олиш (делегирование);
 - г) ён - атрофдаги бошқа ташкилот ва корхоналардаги бошқарув услублари ҳақида ҳам маълумотга эга бўлиб, бошқарувда улардан ортда қолиб кетмасликка ҳаракат қилиш, корпорация усулидан унумли фойдаланиш.

Ташкилот раҳбари ихтиёрида бўлган вазифалар

1. Аҳамиятли ва тезда бажарилиши лозим бўлган вазифалар

2. Аҳамиятли ва тезда бажарилиши шарт бўлмаган вазифалар

3. Аҳамиятсиз ва лекин дархол ҳал этиладиган вазифалар

4. Аҳамиятсиз ва бажарилиши лозим бўлмаган вазифалар

1. Кундалик ишлаб чиқаришда юзага келадиган муаммолар бўлиб, улар тезда ҳал этилиши лозим. Бу масалалар тезда ҳал этилмаса, ишлаб чиқариш жараёни тўхтаб қолади.
2. Ташкилотнинг истиқболдаги режаларини белгилаш. Стратегик режалаштириш. Ташкилотнинг 5-10 ва хатто 15 йилдан кейинги холати ва бунга ҳозирги кунда қандай қилиб тайёрланиш керак. Янги, харидорталаб маҳсулотлар яратиш устида бош қотириш.
3. Хат жўнатиш, телефонга жавоб бериш, факс қабул қилиб олиш ва х.к.
4. Гаплашиб ўтириш, газета ўқиш, иш пайтида ўйинларга вақт ажратиш.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Мазкур мавзуда ижтимоий психологияда бошқарув ва раҳбарлик муаммосининг қўйилиши, раҳбарликка оид назариялар (харизматик, вазиятга боғлиқлик, синтетик), раҳбар ва лидер орасидаги ўхшашлик ва тафовутлар, уларнинг ваколат даражалари, раҳбарлик услублари (авторитар, демократик, либерал) тўғрисида атрофлича билим ва тушунчалар берилган.

Назорат саволлари ва мустақил ишлар мавзулари:

1. Психологияда бошқариш муаммоси.
2. Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик.
3. Лидерлик усуллари ҳақида тушунча.
4. Раҳбарлик сифатлари.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Ғозиев Э.Ғ. Тошимов Р. Менежмент психологияси. Т-2001
2. Ғозиев Э.Ғ. Муомала психологияси. Т-2001.

3. Воспитай своего лидера, как находить, развивать и удерживать в организации талантливых руководителей. \ Пер. с англ.-М.: Издательский дом “Вильямс”, 2002.- 416 с.
4. Веденская Л.В, Павлова Л.А. Деловая риторика: учебное пособие для вузов.- М.:ИКЦ “МарТ”, 2004-512 с.
5. Немов Р.С. Практическая Психология Познание себя: Влияние на людей:Пособие для уч-ся-М:Гуманит. Изд.Центр ВЛАДОС, 2003, - 320 с.
6. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Психология. Т.: 2000, 185 б.
7. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 1-қисм. Маърузалар матни. –Тошкент: ТДИУ, 2005. – 208 б.
8. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. “Психология”. 2-қисм. Маърузалар матни. – Тошкент: ТДИУ, 2005. – 125 б.
9. Майерс Д. Социальная психология / Перев.с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
10. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Т.: 1999, 94 б.
11. www.expert.psychology.ru
12. www.psychology.all.ru

ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ТАДБИҚИЙ СОҲАЛАРИ

Бобда кўриладиган мавзулар:

Саноат ижтимоий психологияси.

Никоҳ ва оила соҳасидаги тадбиқий тадқиқотлар.

Таълимда психологик хизмат кўрсатиши.

Тиббиётда ижтимоий психологик ёндашув муаммоси.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Саноат ижтимоий психологияси. Саноат корхоналарида кузатиладиган ҳолат асосида ишга салбий таъсир этадиган сийинчиликларнинг турлари ва уларни намоён болиш шартлари. Саноат корхоналарида кузатиладиган горизонтал ва вертикал ўзаро муносабатлар ва уларнинг психологик табиати.

Оила ва никоҳ соҳасидаги тадқиқот ишлари ва уларнинг ўзига хослиги муаммолари. Оила ва оилавий муносабатларга қизиқишнинг айрим жиҳатлари. Бу борада ўтказилаётган тадқиқотларнинг аҳволи. Аёлларнинг меҳнатга жалб этилиши ва ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш масалалари.

Мактабда психологик хизматни ташкил этиш тажрибасидан. Мактаб муҳитидаги амалий психологнинг иш фаолиятидаги эътиборли томонлар ҳақида. Бундаги асосий йўналишлар: диагностик ва тузатиш ишлари, психопрофилактик ишлар, психологик консультациялар ва маънавий-оқартув ишлари.

Саноат ижтимоий психологияси

Саноат ёки индустриал ижтимоий психология ҳозирги кунларда тадбиқий илмий тадқиқотларнинг етакчиси бўлиб келмоқда. Бу йўналишдаги тадқиқотлар ҳам асосан АҚШ да кўплаб ўтказилган бўлиб, уларнинг натижалари кенг амалиётга тадбиқ қилиниши натижасида саноатда инсон омилининг роли масаласи ўарб мамлакатларида анчагина яхши йўлга қўйилган.

Саноат ижтимоий психологияси йигирманчи асрнинг 60-йилларида кенг ривожлана бошланди. Бу хусусда социологлар В.А.Ядов, А.Г.Здравомислов, В.П.Рожин, Е.С.Кузьмин ва бошқаларнинг ишларини алоҳида таъкидлаш мумкин. Бу тадқиқотлар ва изланишларда олимлар асосан ишлаб чиқариш муҳитининг ҳамда ҳар бир ишлаб чиқариш корхоналаридаги катта ва кичик бирламчи ва иккиламчи, контакт ва контакт бўлмаган гуруҳларнинг шахс онгига таъсирини, ишга мотивация, самарадорликни таъминловчи психологик омилларни ўрганишган. Бу тадқиқотларда ишлаб чиқаришнинг самарадорлигида алоҳида шарт-шароитларидан кўра инсонлар ўртасидаги муносабатлар, бошлиқ ва ходимлар ўртасидаги алоқалар, умуман, инсон омилининг нақадар катта роль ўйнаши исбот қилинган. Уларда ўша ўттизинчи йилларда Мэйо томонидан амалга оширилган машҳур "Хоторн" экспериментларида қўлга киритилган асосий хулосалари ўз исботини топди.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай ишлаб чиқариш муаммосининг ижтимоий психологик томонини аниқлаш кун тартибидаги асосий масалалардан эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Чунки янгича бозор муносабатларини амалга оширадиганлар алоҳида шахслар бўлиб, уларнинг индивидуал ҳамда гуруҳдаги установкалари, фаолликлари, меҳнатга муносабатлари, ҳиссиётлари етакчи роль уйнайди. Корхоналарнинг мустақиллиги, хусусий мулкчиликнинг турли формалари ҳаётга шиддат билан кириб келаётган бугунги шароитда ҳам одамлар гуруҳ бўлиб меҳнат фаолиятини амалга оширар эканлар, улар учун ўша гуруҳдаги ижтимоий психологик муҳитнинг қандайлиги, бевосита раҳбарнинг обрўйи, норасмий лидерларнинг ишга ва шахслараро муносабатларга таъсири актуал масала бўлиб қолаверади ва уларнинг характери ишлаб чиқариш самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади. Янгича бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида раҳбарлар олдида турган яна бир муҳим масала шуки, улар аввалгидан ҳам билимдонроқ бўлиб, билимларини кўпроқ ҳар бир шахснинг индивидуал психологик лаёқатлари ва қобилиятлари, ишга муносабатларига қараб, уларни тақдирлашлари, ишга жалб этишнинг турли-туман формаларини топишлари зарур. Ходимми, ишчими уни шахсан ўрганиб, ҳар бир қилган ишини муносиб тақдирлаш эса (хоҳ моддий, хоҳ маънавий тақдирлаш бўлсин) унинг қисман тест ўтказадиган мутахассис ёки психолог бўлишини, ҳозирги замон

психологиясининг оммабоп усуллари кўллаган ҳолда иш юритишини талаб қилади. Ишни ташкил этиш, гуруҳларни шакллантиришда ҳам у гуруҳлар психологияси қонунларини билиши, одамлар сони ва сифати масаласида ижтимоий-психологик жиҳатдан билимдон бўлиши шарт.

Ҳозирги кунгача ўтказилган кўплаб тадқиқотлар натижасида олимлар саноат корхоналари структурасидаги ишга ҳалақит берадиган айрим қийинчиликларни аниқлашган.

Хусусан, уларга қуйидагилар киради:

а) корхоналардаги ишлаб чиқариш гуруҳларидаги одамлар сонининг ҳар хиллиги — 5—6 кишидан тортиб, 100 ва ундан *ортиқ* кишигача. Бундай ҳар хил гуруҳларда таққослаш йўли билан тадқиқот олиб бориш ва бирининг натижасини иккинчиси ёйиш мумкин эмас;

б) бирламчи ишлаб чиқариш гуруҳларидаги раҳбарлар мавқеининг турлича эканлиги, яъни смена устасидан тортиб, завод директори гача бўлган раҳбарлик тизими ўрганиладиган бўлса, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, имкониятлари, амалидан келиб чиқадиган ҳуқуқлари ҳар хил бўлгани учун ҳам уларнинг реал гуруҳлардаги мавқеи, таъсири ҳар хиллиги маълум булди. Бу нарса раҳбарларга турлича талаблар тизимини ишлаб чиқишини талаб қилади;

в) баъзан, бирламчи ишлаб чиқариш гуруҳларида биттадан *ортиқ* раҳбар бўлиши мумкин. Масалан, смена муҳандиси ва цех бошлиғи, агар уларнинг раҳбарлик усуллари турлича бўлса, бу ҳам муҳим ижтимоий-психологик омил сифатида ишнинг сифатига таъсир кўрсатади;

г) турли корхоналар ҳозирда турлича жамиятлар (акционерлик кооператив, давлат хўжалиги, хусусий ва шунга ўхшаш) шаклида иш юритаётганлиги ҳам ҳар турли корхоналар психологик тузилишини ўрганишни талаб қилмоқда.

Буларнинг ҳаммаси социал психологик тадқиқотларни ташкил қилишда қатор қийинчиликлар туғдириши, қўшимча ишларни талаб қилиши табиий.

Ҳозиргача, саноат ижтимоий психологияси йўналишида олиб борилган кўп ишлар саноат бирлашмаларидаги алоҳида ишлаб чиқариш гуруҳларидаги ижтимоий-психологик муҳитни ўрганишга қаратилган бўлиб, тадқиқот мобайнида унинг ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, ишчиларнинг ишга муносабатлари, гуруҳдаги нормаларга бўйсунिशлари ва ҳоказолар билан боғлиқлиги

ўрганилган. Айниқса, кўп тадқиқотларда ана шу психологик феноменнинг раҳбарликка таъсири, норасмий лидерларнинг сифатларига боғлиқлиги масалалари тўлиқ ўрганилган. Лекин шу йўналишдаги тадқиқотлар ҳозирги иқтисодий муносабатлар шароитида ўтказилгани йўқ. Шунинг учун ҳам яқин келажакда ижтимоий психологлар томонидан саноат корхоналарида ўтказилиши мумкин бўлган тадқиқот аспектига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

1) жамоа аъзолари ўртасидаги *вертикал* ўзаро муносабатларни ўрганиш раҳбарлик масалалари, раҳбарнинг жамоа аъзолари томонидан идрок қилиниши ва аксинча, ҳар бир аъзонинг раҳбарликда иштироки, ундан қониқиши ва бошқалар

2) жамоа аъзолари ўртасидаги *горизонтал* ўзаро муносабатлар, яъни жамоанинг уюшганлиги, шахслараро муносабатларнинг ўзига хослиги зиддиятлар ва уларнинг типлари, уларнинг олдини олиш чоралари; мехнатга муносабат, ундан жамоа аъзоларининг қанчалик қониқишлари ва унинг мехнат унумдорлигига таъсири, иш мотивлари ва ҳоказо.

Тадқиқотчини юқоридаги ана шу масалалани ўрганиши учун, табиий, методик воситалар зарур.

Профессионал ижтимоий психолог оддий кишидан шуниси билан фарқ қилалики, у ҳар бир конкрет шароитда ўзига керакли, маъқул методик услубларни қўллайди, баъзи бирларини синаб кўриб, агар мақсадга мувофиқ бўлмаса, бошқаси билан алмаштиради. Олинган натижаларига асосланиб туриб, у корхоналардаги руҳий муҳитни "яхши", "ўртача", "ёмон", "қарама-қарши" типларга бўлади ва ҳар биридан ўзига яраша илмий кўрсатмалар ва хулосалар чиқаради.

Никоҳ ва оила соҳасидаги тадбиқий тадқиқотлар

Оила ва никоҳ ҳамма вақт ҳам гуманитар фанларни қизиқтириб келган соҳа. Айниқса, бу соҳанинг ижтимоий психология учун ўзига хослиги бор. Чунки, ижтимоий психология оилани ўзига хос ижтимоий гуруҳ сифатида текшириб, унда содир бўладиган барча руҳий жараёнларни ўрганади. Республикамизда сила ва никоҳ масалаларига эътиборнинг катталиги ҳисобга олиб, кўпчилик тадқиқотчилар ўз илмий изланишларини ана шу муаммоларга бағишлаганлар (М.Мирхосилов, Ғ.Б.Шоумаров, В.М.Каримова, М.Расулева, С.Соғинов, У.Маҳкамов ва бошқалар). Оилага бўлган

илмий қизиқишнинг сабаблари аввало бу объектнинг "нақдлиги" бўлса, иккинчи томондан, охирги йилларда, ҳаттоки бизнинг республикамизда ҳам ажралишларнинг кўпайганлиги, туғилишнинг шаҳар ва қишлоқларда бир текисда эмаслиги, "муаммоли" оилаларнинг кўпайиб бораётганлиги, оила институтига ёшлар муносабатларининг ўзгариб бораётганлиги ва бошқалардир.

Умуман олганда, бизнинг худудимизда ҳам оила-никоҳ муносабатлари йил сайин ўзгариб бормоқда. Бу борада ўзгаришларга: 1) оиланинг жамият олдидаги функцияларининг ўзгариб бориши; 2) оила аъзолари сонининг ва туғилишнинг камайиши, мураккаб кўп оилали типдан, алоҳида мавжуд бўлган алоҳида оилалар типига айланиб бораётганлиги; 3) оилавий муносабатлар тизимида эр ва хотин функцияларининг ўзгариб, оилавий роллар ҳақидаги ижтимоий тасаввурларнинг ўзгариб бораётганлиги; 4) иқтисодий инқирозларнинг оила аъзолари ўртасидаги муносабатларга таъсири; 5) аёллардаги репродуктив установакаларнинг ўзгариб бораётганлиги қабиларни киритиш мумкин. Бу айтиб ўтилган соҳалар Ўзбекистон шароитида шу яқин кунларда ишланиши керак бўлган муаммолар бўлиб, уларнинг ечимига кўра оилани режалаштириш, оилада болалар тарбияси, аёл ва эркеклар меҳнатига муносабат қабилар бўйича олимлар ўз фикрларини айтишлари керак.

Оила ва никоҳ борасида ўтказиладиган тадқиқотларда жаҳон ва ҳамдўстликдаги давлатларда ўтказилган изланишлар, улардан олинган натижалар ва методикалардан фойдаланиш мумкин. Айниқса, Санкт-Петербург, Болтиқбўйи республикаларида оила масалаларига бағишланган тадқиқотлар кўплаб ўтказилган бўлиб, уларнинг тажрибасидан биз ҳам кенг фойдаланишимиз керак. Чунки бу худудларда рўй бераётган кўплаб ижтимоий жараёнлар, хусусан, оилавий муносабатлар борасидаги муаммолар бизнинг жумҳуриятимизга ҳам тааллуқлидир. Масалан, аёлларнинг ижтимоий меҳнатда бандлиги туфайли уларда оила, унда хотин кишининг ўрни, роли ҳақидаги тасаввурларнинг ўзгаришининг ўзи бутун психологияни қайта қурилишига сабаб бўлмоқда. Лекин, иккинчи томондан, демократия ва эркинлик шароитида йиллар давомида тақиқланиб келган эски кадриятларимиз, биринчи навбатда, диннинг ҳаётга кириб келиши, умуман оилавий муносабатларга шундай таъсир кўрсатмоқдаки, кўпчиликда "энди аёл киши анъанавий ўз ўрнини эгаллармикин?" деган тасаввурлар ҳам пайдо бўлмоқда. Аммо, ҳозирги ривожланган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар

шароитида моддий ишлаб чиқаришни хотин-қизларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам илмий тадқиқотлар одамлар онгидаги ана шундай қарама-қаршиликларнинг психологик ечимини топган ҳолда оила ва никоҳ тизимига психологик ёрдам кўрсатиши зарур. Шаҳарларда ва йирик аҳоли пунктларида "оила хизмати" шоҳобчаларини ташкил этиш зарурки, улар бир томондан, оила ва никоҳ борасидаги илмий муаммоларни тадқиқ қилиб, уларни ҳаётга тадбиқ қилса, иккинчи томондан, ёшларга, оиласиз одамларга, зиддиятли оилаларга бевосита психологик хизматлар кўрсатиши керак.

Оилавий муносабатлар соҳасидаги алоҳида тадбиқий тармоқ бу ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашдир. Бу иш бизнинг ўлкамизда ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, янгилик билан эскилик қарама-қарши келаётган шароитларда айниқса муҳимдир. Ўсмирлик ва ўспиринлик йилларида шаклланадиган аттракция ҳодисаси, яъни шахсларнинг бир-бирларига эмоционал боғланишлари — дўстлик, севги ҳисларини тарбиялаш, ана шундай тарбияга шарт-шароитлар яратиш бизнинг ўрта Осиё шароитларимизда янги ва келажаги порлок соҳалардандир. Бу ишларни амалга оширишда мактаб психологлари, педагоглар, ижтимоий психологлар ҳамкорликда ишласалар, олинган хулоса ва натижаларни ҳаётга тадбиқ этса бўлади.

Таълимда психологик хизмат кўрсатиш

Маълумки, шахснинг социализацияси асосан таълим-тарбия масканларида амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим масканлари орасида: оила, боғча, мактаб, лицей, коллеж, олийгоҳ олдига қўйилган асосий вазифалардан бири шахснинг камолоти учун барча шароитларни яратиш, унинг индивидуал ва психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбиянинг энг мақбул шакллари жорий этишдир. Охириги йилларда Ўзбекистон Республикаси кўрсатмаларига асосан ёшларнинг лаёқатларини илк ёшлигидан аниқлаш, улар иқтидорини ҳар тарафлама ўстириш вазифалари шахсга индивидуал ёндашувнинг зарурлигини, ўқишнинг дифференциал бўлишини талаб қилмоқда, шунга яраша мактаб ва жамоатчилик олдига қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Тестлар воситасида билимларни текшириш, олий ўқув

юртларига ва таълимнинг барча тармоқларига ҳам тест синовлари орқали қабулнинг амалга оширилиши психологик хизматнинг тезроқ йўлга қўйилиши талаб қилмоқда. Ижтимоий психология ҳам давримизнинг таълим масканлари олдига қўяётган талаблари, унинг ҳозирги кунларда бошдан кечираётган қийинчиликларни ҳисобга олган ҳолда, ўз олдига:

- а) уларни англаш;
- б) илмий анализ қилиш;
- в) олдини олиш йўллари кидириш;
- г) йўл-йўриқлар кўрсатиш вазифасини қўймоқда.

Бу борада ижтимоий психолог нима ишларни қилиши мумкин?

1. Жойларда ташкил этилган психология хизмати, аввало психологдан ўша таълим маскани шароитини ҳар томонлама, тўлиқ ўрганиб чиқишни, ҳар бир ёш хусусиятларига қараб, индивидуал ва гуруҳда ишлаш услубларини аниқлаши лозим.

2. Психолог шахс ўртасида учраб турадиган психик ривожланишдан чекиниш ҳолларини тўлиқ ўрганиши, унга сабаб бўлган ижтимоий-психологик шарт-шароитларни анализ қилиши лозим.

3. Психологда турли ёшли шахс бўйича уларнинг қобилиятлари, йўналиши, лаёқатлари ва касбга қизиқишига доир аниқ илмий анализлар, тест натижалари асосида тузилган маълумотлар бланки бўлиши керак. Бу маълумотларга асосланиб, психолог ҳар бир шахсга алоҳида-алоҳида ёндашиш, айримларига қўшимча дарслар ташкил этиш шахсдаги қобилиятларни ўстириш билан боғлиқ аниқ кўрсатмалар ишлаб чиқмоғи лозим.

4. Таълим масканларидаги алоҳида синфлардаги руҳий ҳолатларни, ўзаро муносабатлар билан боғлиқ бўлган психологик муҳитни аниқлаши ва расмий ва норасмий лидерлар ўртасидаги муносабатларни чуқур ўрганиб, маъмуриятга керакли йўл-йўриқларни бериб туриши керак.

5. Бундан ташқари, психолог турли можаролар, зиддиятлар, тартиббузарликларнинг олдини олиш, уларнинг табиатини ўрганиш чора-тадбирлари бўйича консультациялар ташкил этиши керак. Бундай консультациялар алоҳида ота-оналар ва педагоглар жамоаси учун ташкил қилинади. Амалий психолог фаолиятининг яна бир томони турли масалалар бўйича ўқитувчилар жамоасига консультация ва ёрдамлар беришдир.

Юқоридаги вазифалардан келиб чиқиб, диагностик ва тузатиш ишлари (ҳар қандай ривожланиш жараёнидаги чекланишлар, орқада қолиш ҳолатларини аниқлаб, чорасини топиш, улар олдини олиш); психопрофилактик ишлар (психогигиена, боланинг психологик жиҳатдан нормал ривожланишини таъминловчи шароитлар яратиш); психологик консултациялар, ўқитувчилар, ота-оналар ва ўқувчиларнинг психологик саводхонлигини кўтариш; психолог қўллайдиган методларни конкрет шароитларга мослаштириш, улардан самарали фойдаланиш, тўпланган илмий маълумотларни системали тарзда анализ қилиб бориш; тестлар тузиш, уларнинг сезгирлигини илмий асослаш ва ҳар бир бола қобилиятини, қолаверса, ўқитувчилар билимдонлигини тестлар ёрдамида мунтазам текшириб, илмий хулосалар ва кўрсатмалар тайёрлаш кабилардан иборатдир.

Ўйлаймизки, республикамызда таълим масканларида психологик хизмат кўрсатиш ишларини такомиллаштириш келажагимиз бўлган болаларимизни жамият олдида турган улкан ва улуғвор ишларга тайёрлашда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшади.

Умуман жамиятнинг психология фани олдида қўйган талаблари кўп. Уларни қондириш учун жумхуриятимизда аввало кенг илмий-тадқиқот ишларини ривожлантириш, уларнинг натижаларини дадил амалиётга тадбиқ қилиш даври келди. Амалиёт билан назария ўртасидаги боғлиқлик ҳар бир илмий ғояни ҳаётга тадбиқ қилиш психологлар олдида турган асосий вазифалардандир.

Тиббиётда ижтимоий психологик ёндашув муаммоси

Охирги йилларда ижтимоий психология билан одамларнинг саломатликларини муҳофаза қилувчилар, тиббиёт ходимларини ўртасидаги алоқалар ҳам кучаймоқда. *«Саломатлик психологияси»* деб номланувчи бўлим пайдо бўлдики, у ўз бошидан турли тангликларни кечирган, ёлғиз ва серхавотир одамларнинг руҳий ҳолатлари, кутишлари ва муносабатларини ўрганмоқда. Масалан, олимларнинг текширишларига кўра, ўзида депрессия - танглик ҳолатини бошидан кечираётган одамнинг ўзи ҳақидаги фикрлари ҳам салбий бўларкан. Нормал одамларга нисбатан улар тушунтиришларида ўзларини ёмон баҳолаб, воқоё-ходисалар орасида ҳам фақат ёмонларини эслаб, келажакка ишончлари ҳам кам бўлади. Улар фикрлашлари одатда **депрессив тафаккур** деб аталади. Шунга ўхшаш ҳолатлар ёлғиз қолган одамлар ва бурли вазиятлар оқибатида

стресс ҳолатига тушиб қолганларга ҳам хосдир. Психология бу борада уларга ижтимоий муҳитга аралашиб, кутишлар тизимини ўзгартириш ва ўзига муносабатни ижобийлаштириш учун тренинглардан ўтишни тавсия этади. Бунда асосан уч тамойилга бўйсуниб керак бўлади:

- ташқи хатти-харакатлардаги ўзгаришлар ички дунё ва фикрлашни келтириб чиқаради;
- ҳулқдаги ижобий малакаларнинг пайдо бўлиши ижобий тажрибага асос бўлади ва бу орқали одамнинг ўзини ўзи идрок қилиши ўзгаради, оқибатда негатив фикрлаш ҳам чекинади;
- даволаниш масканларида соғлиғини тиклагандан сўнг агар одам бу ҳолатни докторларнинг даволаш дастурларидан эмас, балки ўзидаги ички руҳий омиллар туфайли рўй берди, деб ҳулосаласа, даволаниш самараси узоқроққа чўзилади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб шуни қатъий таъкидлаш мумкинки, тиббиёт ходими ёки шифокор албатта психологияни яхши билиши, айниқса, унинг тармоғи бўлган ижтимоий психология асосларини билиши зарур. Бу нарса нафақат касалликларнинг келиб чиқиши, негизи психоген омиллар таъсирида бўлишидан, балки шифокор ва касал одамларнинг ҳам бири ўзига хос шахслар бўлиб, улар ўртасидаги бир-бирини идрок қилиш, тушуниш ва таъсир кўрсатишлари турли шароитларда турлича кечиши билан изоҳланади. Ҳаётини кузатишлар шуни кўрсатадики, малакали шифокорнинг бир бемор билан амалга оширган муваффақиятли муолажаси, мулоқоти тажрибаси, бошқа шароитда бошқа беморлар билан самара бермаслиги ва бу нарса инсоннинг ёш, жинс, профессионал хусусиятларидан ҳам келиб чиқади. Шунинг учун ҳам охириги йилларда масаланинг айнан шу психологик жиҳатларига — муомаладаги этика, эстетика ва халқ менталитети хусусиятлари, қадриятларга кўпроқ эътибор берилмоқда. Зеро, айниқса, асаб бузилишларидан келиб чиқадиган ҳар қандай касаллик, масалан, неврозлар инсон қалби ва унинг руҳий дунёсидаги қарама-қаршилиқлар ва муаммолардан келиб чиқади.

Шунинг учун ҳам саломатлик психологияси бевосита ҳаётга боғлиқ бўлган конкрет йўналиш сифатида Ўзбекистонда ҳам ўз ривожини топаётганлигини ҳаёт кўрсатиб турибди, масалан, 2005-йилни Президентимиз томонларидан “Сихат-саломатлик йили” деб эълон қилинганлиги бесабаб бўлмаса керак, деб ўйлаймиз.

Мавзу юзасидан қисқача хулоса:

Мавзу психологик маслаҳатни ва психологик хизмат турларини саноат, ишлаб чиқариш ва таълим масканларида ташкил этиш йўл-йўриқларига қаратилган бўлиб, бу ҳар бир соҳада психологик ишларни олиб боришда кузатиладиган ҳолатларни атрофлича англаб олишга ёрдам беради.

Назорат саволлари ва мустақил ишлар мавзулари:

1. Саноат ижтимоий психологияси.
2. Никоҳ ва оила соҳасидаги тадбиқий тадқиқотлар.
3. Мактабга психологик хизмат кўрсатиш.

Мавзу юзасидан адабиётлар рўйхати:

1. Каримова В.М., АкрамоваФ.А. Психология. Т.: 2005, 185 б.
2. Каримова В.М. Ижтимоий психолгя ва ижтимоий амалиёт. Т.: 1999, 94 б.
3. Каримова В.М. Саломатлик психологияси. Т.: 2005, 78 б.
4. Болотова А.К, Макарова И.В. Прикладная Психология: Учебник для вузов.- М.Аспект Пресс, 2002 – 383 с.
5. Немов Р.С. Практическая Психология Познание себя: Влияние на людей:Пособие для уч-ся-М:Гуманит. Изд.Центр ВЛАДОС, 2003. - 320 с.
6. www.expert.psychology.ru
7. www.psychology.all.ru

ГЛОССАРИЙ:

Ижтимоий психология – психология фанининг ўзига хос махсус тармоғи бўлиб, унда психик ва жамият тараққиёти қонунлари ўрганилади.

Социология – жамиятда юз берадиган турли-воқеа-ходисаларни ва ўзаро муносабатларни ўрганишга қаратилган фан.

Шахс ижтимоийлашуви - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир.

Ижтимоий тасаввурлар – шахсга жамият орқали таъсир этган нарса ва ходисаларнинг яққол образи.

Муомала – икки ёки ундан ортиқ одамларнинг ўзаро бир-бирига таъсир этиши.

Бошқарув – шахс ва жамият муносабатларида ижтимоий, индивидуал муносабатларни ўрнатиш га қаратилган жараён.

Оила – турмуш қуриш, қариндош-уруғчилик асосидаги кичик гуруҳ.

Ижтимоий психологик эксперимент – асосий методлардан бири бўлиб, ўзгарувчан мустақил турли ҳолат ва жараёнларнинг бошқа номустақил ҳолат ва жараёнларга таъсир этишдаги аниқ маълумотларига таянади.

Сўров – асосий методлардан бири бўлиб, нутқ мулоқоти ёрдамида бевосита ёки бавосита маълумот олинади.

Анкета – методлардан бири бўлиб, респондент тўғрисида аниқ кўзланган маълумотларни йиғиш мақсадида қўлланилади.

Контент-анализ – текширилаётган матнда сўз, ибора, абзацларни маъно-моҳиятини такрорланиш даражасига қараб таҳлил этиш усули.

Кузатиш – синалувчини аниқ мақсад, фаолият, вақт, гуруҳ билан боғлиқ равишда текшириш, ўрганиш, маълумотлар тўплаш методи.

Тест – синалувчини текшириш жараёнида махус қўлланиладиган методлардан бири бўлиб, бу метод орқали аниқ бир психологик хусусият аниқланади.

Коммуникатив – шахслараро муносабатларда маълумот, ахборот, ғоялар алмашинуви жараёни.

Интерактив – шахслараро муносабатларда бир-бирига хулқ-атвор таъсир кўрсатиш жараёни.

Перцептив томон – шахслараро муносабатларда тушуниш, ҳис этиш, идрок этишга қаратилган жараён.

Босқичлар – мулоқотда мавжуд бўлган шахснинг ўзи билан, бошқалар билан ва авлодлар орасида кечадиган жараёни.

Шакллар – бевосита ва бавосита тур бўлиб, юзма-юз ёки восита орқали амалга ошиши кўзда тутилади.

Вербал – оғзаки ифодаланган нутқ.

Новербал - нутқсиз ифодаланган ҳаракат, мимика, ҳолатларнинг бошқа шахсга йўналтирилиши.

Коммуникатив – шахслараро муносабатларда бирор маълумотнинг етказилишига қаратилган томони.

Перцептив – шахслараро муносабатларда бирор вазиятни, ҳолатни тушуниш, ҳис этишга қаратилган томони.

Интерактив – шахслараро муносабатларда бир-бирига таъсир этишга қаратилган томони бўлиб, бунда шахснинг ижтимоий мавқеи, роли муҳим омил сифатида кузатилади.

Гуруҳ – одамларнинг биргаликдаги фаолият мазмуни ёки мулоқотда бўлиш характери каби қатор белгиларига асосланган ижтимоий жамоа.

Расмий – одамларнинг биргаликдаги фаолиятларида, ижтимоий роллар тақсимоотида мавқе, мартабанинг инобатга олиниши

Норасмий – одамларнинг биргаликдаги мулоқот ва фаолиятларида улар орасидаги муносабатларнинг ўзаро ишонч, бир хил қараш ва мақсадларнинг кўзда тутилиши.

Реал – биргаликдаги фаолият жараёнида бевосита мулоқот амалга ошиши имконияти.

Шартли – одамларнинг турли белги, фаолият шаклларида кўра бирор гуруҳга тааллуқли деб қараш.

Гуруҳ – одамларнинг биргаликдаги фаолият мазмуни ёки мулоқотда бўлиш характери каби қатор белгиларига асосланган ижтимоий жамоа.

Расмий – одамларнинг биргаликдаги фаолиятларида, ижтимоий роллар тақсимоотида мавқе, мартабанинг инобатга олиниши

Норасмий – одамларнинг биргаликдаги мулоқот ва фаолиятларида улар орасидаги муносабатларнинг ўзаро ишонч, бир хил қараш ва мақсадларнинг кўзда тутилиши.

Реал – биргаликдаги фаолият жараёнида бевосита мулоқот амалга ошиши имконияти.

Шартли – одамларнинг турли белги, фаолият шаклларида кўра бирор гуруҳга тааллуқли деб қараш.

Референт гуруҳ – жамоа ёки гуруҳ орасида ўз таъсирига эга шахс ёки гуруҳнинг мавжуд бўлиши.

Негативизм - индивиднинг ҳар қандай шароитда ҳам гуруҳ фикрига қарши туриши ва ўзича мустақил фикр, мавқени намоён қилиши.

Уюшганлик - гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини яхши билишлари, бир-бирларининг дунёқарашлари, ҳаётий принциплари, қадриятларини англашлари.

Шаклланганлик - одамларнинг нима учун жамоаларда ишлаши, одамлар ичида бўлиши билан боғлиқ психологик жараён.

Ижтимоий установа - шахснинг атроф муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, қабул қилиш ва улар билан муносабатлар ўрнатишга руҳий ички ҳозирлиги.

Мобил - шахснинг бир фаолият туридан бошқасига ўтиш ва мослашиш имкониятининг юқори даражада кузатилиши.

Ригид – шахснинг бир фаолият туридан бошқасига ўтиш ва мослашиш имкониятининг паст даражада кузатилиши.

Интроверт - шахснинг ҳар қандай шароит ва ҳолатларида ўз ичида кечаётган фикрларини баён этиш эҳтиёжининг ниҳоятда пастлиги.

Экстрроверт – шахснинг ҳар қандай шароит ва ҳолатларида ўз ичида кечаётган фикрларини баён этиш эҳтиёжининг юқорилиги.

Доминант – бошқалар билан муомала ва муносабат ўрнатишда ўз фикрини ўтказиш хислатининг ёрқин намоён бўлиши.

Тобе – мулоқот ва бошқа жараёнларда шахсда кўникувчанлик, бошқа кишиларга боғлиқлик, фикрига бўйсунуш хусусиятларининг таркиб топиши.

Ижтимоийлашув - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёни.

Психологик маслаҳат - шахснинг турли даражадаги ўз муаммоларини яқка тартибда психолог билан таҳлил этишига қаратилган психологик хизмат тури.

Саноат психологияси – саноат ва ишлаб чиқаришда турли юзага келадиган муаммо ва ҳолатларни психологик ва ижтимоий омилларини таҳлил қилиб олишга қаратилган хизматлари тури.

Таълим масканлари психодиагностикаси – шахсни таълим тизимда қобиляти, иқтидори, истеъдодини аниқлаб олиш мақсадида олиб бориладиган психологик хизмат тури.

Ижтимоий психология – психологиянинг шундай соҳасики, бунда психик ва жамият тараққиёти қонунлари шахс ҳуқ-атворида акс этиши ўрганилади.

Методология – тадқиқот, текшириш усули бўлиб, билишнинг назарий ва амалий ўзлаштириш усуллари йиғиндиси.

Шахс ижтимоийлашуви - инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир.

Ижтимоий тасаввурлар – шахсга жамият орқали таъсир этган нарса ва ҳодисаларнинг яққол образи.

Илмий тахмин – текшириш ва тадқиқот олиб бориш мақсадида илгаридан қилиниши мумкин бўлган ҳолатнинг башорат қилиниши.

Авторитар – ижтимоий муносабатларни ўрнатиш ва ташкил этишда раҳбар шахсининг фақат ўз фикри ва қарашларига суяниши ва амал қилиши.

Демократик - ижтимоий муносабатларни ўрнатиш ва ташкил этишда раҳбар шахсининг жамоа фикри ва қарашларини ҳам инобтга олиши.

Либерал - ижтимоий муносабатларни ўрнатиш ва ташкил этишда раҳбар шахсининг бефарқлик муносабатларини намоён этиши.

Раҳбарлик – бошқарувда расман ваколатларнинг шахсга берилганлиги.

Лидерлик – жамоа орасида турли вазиятлар таъсирида юзага келадиган раҳбарлик, лекин бу раҳбарда расмий ваколат тизими мавжуд эмас.

Фойдаланилган ва тавсия этиладиган Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.-96 б.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент, 1997.- 36 б.
3. Андреева Г.М. Актуальные проблемы социальной психологии. М. , 1998 - 112 б.
4. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. - Тошкент, - 1994.- 96 б.
5. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Тошкент, - 1999.- 96 б.
6. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. М: 1985 ва бошқалар.
7. Андреева Г.М. "Социальная психология" Учебник 2-е изд., доп., перераб. — М.: Изд-во МГУ, 1988—432 б.
8. Асмолов А.Г. "Личность как предмет психологического исследования. М., Педагогика, 1984.
9. Акрамова Ф.А. Ижтимоий психология. Т.: ТДПУ, 2004, 89 б.
10. Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. М.: Политиздат, 1975.—272 б.
11. Методология и методы социальной психологии. Отв. ред. Е.В. Шорохова. М.: Наука, 1977.—248б.
12. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. Т.1. Пер. с франц. М., Мир, 1992. -496 с.
13. Ғозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2002.1-2 китоб.
14. Ғозиев Э.Г. Тошимов Р. Менежмент психологияси. Т-2001
15. Ғозиев Э.Г. Муомала психологияси. Т-2001.
16. Немов Р.С. «Психология». Кн.1. - М., 2003
17. “Психология” Уч. Т-2. “Прспект”. Москва - 2004.
18. Веденская Л.В, Павлова Л.А. Деловая риторика: учебное пособие для вузов.- М.:ИКЦ “МарТ”, 2004-512 с.
19. Воспитай своего лидера, как находить, развивать и удерживать в организации талантливых руководителей. \ Пер. с англ.-М.: Издательский дом “Вильямс”, 2002.- 416 с.
20. Ложкин .Г.В. Повякель Н.И Практическая психология в системах “человек техника”: Учеб.пособие.- К.: МАУП, 2003 – 296 с.

21. Немов Р.С. Практическая Психология Познание себя: Влияние на людей:Пособие для уч-ся-М:Гуманит. Изд.Центр ВЛАДОС, 2003. - 320 с.

Интернет тармоғи бўйича веб-сайтлар рўйхати:

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com